

Міністерство освіти і науки України
Національний транспортний університет

**АКСІОЛОГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ
УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ:
ФІЛОСОФСЬКІ, ОСВІТНІ ТА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ**

Колективна монографія

КИЇВ – 2025

Аксіологічні пріоритети українців під час війни: філософські, освітні та соціально-психологічні аспекти. Колективна монографія / За загальною редакцією І. В. Богачевської. Київ: Видавництво «Світ Знань», 2025, 226 с.

ISBN 978-966-7742-33-1

Колективна монографія, підготовлена кафедрою філософії та педагогіки Національного транспортного університету до його 80-річчя та 60 річниці кафедри, присвячена міждисциплінарному осягненню змін ціннісних орієнтацій українського суспільства підчас повномасштабної російсько-української війни.

Автори розглядають вектори аксіологічних та світоглядних трансформацій політичної нації, поставленої на межу існування, філософські аспекти самоідентифікації особистості в умовах екзистенційної загрози, а також виклики часу, що постали перед національною системою освіти.

Монографія розрахована на здобувачів освіти та науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, співробітників органів державної влади та місцевого самоврядування, а також усіх небайдужих до осягнення впливу війни на українське суспільство.

Axiological Orientations of Ukrainians During the War: Philosophical, Educational, and Socio-Psychological Aspects. Collective Monograph / Edited by I.V. Bohachevska. — Kyiv: — 2025. — 226 p.

This collective monograph, prepared by the Department of Philosophy and Pedagogy of the National Transport University on the occasion of its 80th anniversary and the 60th anniversary of the department, is dedicated to the interdisciplinary understanding of the changes in value orientations of Ukrainian society during the full-scale Russian-Ukrainian war.

The authors consider the vectors of axiological and worldview transformations of the political nation brought to the brink of existence, the philosophical aspects of self-identification of the individual in conditions of existential threat, as well as the challenges of the times that have arisen before the national education system.

The monograph is intended for educational seekers and scientific-pedagogical staff of higher education institutions, employees of state authorities and local governments, as well as all those concerned with understanding the impact of the war on Ukrainian society.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Саух П. Ю. - доктор філософських наук, професор, академік-секретар
Національної академії педагогічних наук України.

Филинович Л. О. – доктор філософських наук, професор, завідувач відділу
філософії та історії релігії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди
Національної академії наук України.

Автушенко І. Б. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії
історії та права Національного транспортного університету.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного транспортного університету
(протокол № 5 від 30.05.2024 р.).

ЗМІСТ

ІРИНА БОГАЧЕВСЬКА. Вступ	5
--------------------------------	---

РОЗДІЛ 1.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПОШУКАХ НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВЕКТОРИ СВІТОГЛЯДНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1. ОЛЕНА ЛАВРИНОВИЧ. Демократія в Україні та в світі: між ідеалом та реальністю	13
2. ЛЮДМИЛА ЛІПІЧ. Цінності та ціннісні орієнтації української молоді в дзеркалі емпіричних досліджень.....	36
3. ІРИНА БОГАЧЕВСЬКА. «Армія. Мова. Віра» в колективній ідентифікації українців під час війни.....	60
4. ЮЛІЯ ДОБРОНОСОВА. Специфіка ціннісної самореалізації особистості в умовах війни	78

РОЗДІЛ 2.

ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ: НОВІ ВИКЛИКИ Й ДАВНІ ПРОБЛЕМИ

1. ХАЛІДАХОН БАХТІЯРОВА. Шляхи формування цінностей та ціннісних орієнтацій освітянської спільноти в умовах сьогодення України.....	105
2. ОЛЕНА БАЛАГУРА. Патріотизм як елемент гуманістичної освітньої парадигми України: воєнний контекст.....	131
3. ІННА СЕРЕДІНА. Теоретико-методологічні засади вивчення соціалізації молоді як процесу формування ціннісних орієнтацій в реаліях війни.....	152
4. МАРИНА КЛИМЕНКО. Аксіогенез світогляду майбутніх фахівців інженерних спеціальностей	175
ІРИНА БОГАЧЕВСЬКА. 60 років кафедри філософії та педагогіки НТУ: підсумовуючи досягнення, усвідомлюючи перспективи.....	201
Список джерел цитування.....	208

*Авторський колектив присвячує цю монографію
80-річчю Національного транспортного університету
та 60-річчю кафедри філософії та педагогіки*

ВСТУП

Повномасштабна російська агресія повністю змінила політичний, економічний, демографічний, соціо-культурний та освітній ландшафт України, не залишивши без докорінних трансформацій жодної екзистенційної ланки соціуму. Виклики війни спричинили, з одного боку, безпрецедентну суспільну консолідацію та сплеск національно-патріотичної самоідентифікації українців, а з іншого, поглибили кризові явища, висвітлили слабкість певних державних структур та соціальних інституцій. Необхідність рефлексії трагічних і величних подій історичного масштабу, що наразі змінюють геополітичні рамки Європи та всього світу, спонукають науковців до оновлення філософського дискурсу та реактуалізації ціннісної та екзистенційної проблематики. Життя в повсякденні війни, особистісний досвід мільйонів українців виявляють реальні ціннісні орієнтації соціуму, актуалізують аксіологічні запити щодо буття особистості в умовах перманентної екзистенційної загрози, змушують переглядати усталені роками мирного життя філософські концепції, політичні наративи, освітні парадигми.

Поза сумнівом, російсько-українська війна буде предметом системного осмислення науковців соціо-гуманітарних спеціальностей ще багато років. У цьому контексті фіксація та науковий аналіз ситуації «в моменті» безпосередніми її учасниками набуває значення не лише наукового дослідження, але й певного історичного свідoctва. Колектив авторів даного дослідження запропонував власне бачення й оцінку перших 2-х років повномасштабної війни крізь призму університетського освітнього процесу, розглянув вектори аксіологічних та світоглядних трансформацій політичної нації, поставленої на межу існування, філософські аспекти самоідентифікації особистості в умовах екзистенційної загрози, а також виклики часу, що постали перед національною системою освіти в умовах активних бойових дій майже на всієї території країни.

Колективна монографія є підсумком наукової роботи над підтемою: «Зміни ціннісних орієнтацій українців в умовах воєнного стану: філософський та педагогічний контекст», яка є частиною п'ятирічного наукового дослідження «Ціннісні орієнтації особистості в умовах транзитного суспільства», яку виконував колектив кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету протягом 2019-2024 рр. Метою дослідження було виявлення філософських і педагогічних напрямків та форм реалізації змін ціннісних орієнтацій українців в умовах воєнного стану, а його предметом – ціннісні орієнтації українців підчас війни.

Відповідно до логіки здійсненого наукового дослідження, колективна монографія складається з двох розділів. Розділ перший: «Українське суспільство у пошуках нової ідентичності: вектори світоглядних трансформацій», присвячений аналізу філософських, політологічних та соціологічних аспектів, що наразі формують аксіосферу українського суспільства в цілому і ціннісні пріоритети кожного українця.

У першому підрозділі монографії: «Демократія в Україні та в світі: між ідеалом та реальністю» результати порівняльного аналізу результатів соціологічних досліджень українських та міжнародних дослідницьких агенцій показали, що для більше ніж 90 % українців пріоритетним являється демократичний напрямок розвитку держави. На тлі світової кризи демократії, російсько-українська війна стала подією, що інтенсифікувала процес усвідомлення українцями важливості демократичного розвитку держави, стимулювала готовність українців до її захисту. Потенційними загрозами демократії можуть стати авторитарні атитюди у масовій свідомості, консолідація влади під час війни правлячою політичною елітою, авторитарний лідер, проте рух у напрямі раціоналізації політичної культури, суспільний консенсус серед українців у визнанні значущості демократичного розвитку країни, дає надію на збереження основ демократії та її удосконалення у повоєнний період. Проаналізовані Оленою Лавринович зумовлені війною загрози демократії та визначені можливості запобігання автократичним тенденціям в українському суспільстві стануть в нагоді держслужбовцям і представниками громадянського суспільства в процесі вироблення запобіжників авторитаризму та згортання демократичних інституцій в період військового стану.

У другому підрозділі монографії «Цінності та ціннісні орієнтації української молоді в дзеркалі емпіричних досліджень» проаналізовано молодіжні культурні практики. Порівняльний аналіз результатів соціологічних досліджень культурних практик української молоді дозволив Людмилі Ліпич виявити та проаналізувати фактори трансформації ціннісної свідомості молоді, форми нових молодіжних субкультур. З'ясування процесів, що наразі відбуваються в молодіжній культурі, та пов'язаних з ними її нових систем цінностей та форм, орієнтація на які визначає повсякденну соціальну поведінку молоді,

її культурні практики, дозволить підвищити ефективність моделей державної молодіжної політики, що, в свою чергу, сприятиме, зокрема, зменшенню міграційних процесів молоді допризовного віку.

У наступному підрозділі колективної монографії: ««Армія. Мова. Віра» в колективній ідентифікації українців підчас війни» виявлено, що наратив «Армія. Мова. Віра» в суспільному житті України пройшов трансформацію від передвиборчого гасла до консолідуючої соціум декларації ціннісних пріоритетів країни. Його сприйняття змінилося від проголошення його спекулятивним гаслом націоналістів до визнання його змісту більшістю населення. Обумовила таку трансформацію консолідація суспільства і влади на основі задекларованих цим наративом соціально-політичних пріоритетів. Але держава реагує на суспільні запити з запізненням, що викликає соціальну напругу. Консолідація суспільства є наразі головною функцією досліджуваного наративу. Проте, його розгортання свідчить про радикалізацію суспільства підчас повномасштабної війни, потребу в чітких однозначних орієнтирах, скерованих на збереження української державності й виживання нації. Перспективи подальшого функціонування наративу «Армія. Мова. Віра» залежатимуть від підсумків війни, які сформують актуальний порядок денний відродження України й окреслять нові геополітичні контури та безпекові формати її існування. Ірина Богачевська доводить, що цей маркер самоідентифікації громадянського суспільства може використовуватися з метою своєчасного реагування на соціальну напругу в мовній та релігійній сферах, а також при виробленні адекватної суспільним потребам державної мовної та релігійної політики і в цілях забезпечення широкої соціальної підтримки ЗСУ.

У підрозділі «Специфіка ціннісної самореалізації особистості в умовах війни» встановлено, що характер актуального етапу російсько-української війни як війни цінностей та війни екзистенційного вибору зумовлює виведення на перший план у філософському дискурсі ціннісної проблематики та ціннісних орієнтацій людського існування у граничних ситуаціях, що втілюється у ціннісній самореалізації та життєвих, екзистенційних виборах і виборі себе. Оскільки ціннісна самореалізація особистості є запорукою актуалізації у її діяннях певних цінностей, коли в умовах війни ціннісні орієнтації реалізуються у феномені вибору, соціальне значення має висновок Юлії Доброносової про те, що переживання наслідків перебування у граничних ситуаціях передбачає не лише можливості травматизації, але й можливості посттравматичного зростання. Формування можливостей позитивного подолання травми війни постає суспільним запитом часу.

Другий розділ колективної монографії: «Освітня галузь України: нові виклики й давні проблеми» присвячений аналізу процесів формування цінностей в освітньому процесі фахової вищої освіти в умовах війни.

Його відкриває підрозділ: «Шляхи формування цінностей та ціннісних орієнтацій освітянської спільноти в умовах сьогодення України», в якому наголошується, що незважаючи на виклики, пов'язані з повномасштабним вторгненням країни-агресора, в освітньому полі України діють спеціальні навчальні ініціативи, що дають змогу продовжувати освітній процес відповідно до чинних освітніх стандартів та програм. На прикладі методики формування індивідуальної освітньої траєкторії майбутнього педагога професійної освіти, що складається з діагностувально-цільового, суб'єктно-діяльнісного та оцінно-результативного етапів, Халідахон Бахтіярова доводить необхідність зміни освітньої парадигми в умовах війни, зокрема надання здобувачам освіти всіх рівнів можливості побудови індивідуальної освітньої траєкторії згідно з нормативно-правовою базою системи освіти, зокрема з Законом України «Про освіту». Результати дослідження можливостей реалізації індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів освіти в воєнний період сприятимуть обґрунтуванню змін в освітньому процесі у ЗВО. Її впровадження, необхідність якого закріплена в стандартах вищої освіти, що визначають напрями інтеграції країни до європейського освітнього простору, сприятиме підвищенню конкурентноспроможності українських фахівців на європейських ринках праці.

У підрозділі «Патріотизм як елемент гуманістичної освітньої парадигми України: воєнний контекст» Олена Балагура аналізує гуманістичну філософсько-освітню парадигму на прикладах діяльності закладів вищої освіти як інтегральну модель, що побудована для розв'язання актуальних проблем освітньої системи, зосереджуючись на патріотизмі як аксіологічній категорії, яка є суттєвою для досягнення стратегічних і тактичних педагогічних цілей національної освіти. Доводиться, що сучасні реалії повномасштабного вторгнення різко змінили парадигму й фундамент національно-патріотичного виховання – від словесно-споглядального та абстрактного до дієвого, активного та співпричетного. Патріотичне виховання отримало чітку цільову настанову – готувати до захисту Батьківщини, і є невід'ємною складовою системи забезпечення національної безпеки України. Дослідниця наголошує, що пріоритетним завданням української освіти в умовах війни є посилення патріотичного виховання, поширення та застосування провідних принципів, закономірностей, методів виховної роботи в закладах освіти, мотивуючи та роз'яснюючи необхідність визвольної боротьби та протистояння ворогу.

У підрозділі «Теоретико-методологічні засади вивчення соціалізації молоді як процесу формування ціннісних орієнтацій в реаліях війни» підкреслюється, що в молодіжному дискурсі виняткової уваги заслуговує формування системи її ціннісних орієнтацій, що визначають стрижень особистості й впливають на зміст соціальної активності, загальний підхід до світу та самого себе,

що додають сенс і напрямок громадської позиції молодій людині. Знання динаміки ціннісних і моральних орієнтацій молоді, тенденцій в розвитку інтересів і потреб молоді, їх соціокультурний аналіз дозволяє систематизувати та оптимально скерувати вплив суспільства на підростаюче покоління засобами державної молодіжної політики через громадські організації. Інна Середіна аналізує вплив війни на процес соціалізації молоді, зміну традиційних шляхів формування ціннісних орієнтацій, зокрема нові змістовні та процесуальні характеристики, зумовлені змінами в соціальному середовищі, сімейних відносинах, системах освіти та медіа. Дослідниця закликає приділяти належну увагу питанням психологічної підтримки молоді та її психологічної реабілітації в контексті травматичного досвіду війни.

У підрозділі «Аксіогенез світогляду майбутніх фахівців інженерних спеціальностей» Марина Клименко серед завдань української освітньої системи виділяє адаптацію українців до умов війни, відновлення стресостійкості, ціннісних орієнтацій та адекватне сприйняття дійсності, емоційну стабілізацію, а разом з тим відновлення прагнення забезпечити в наявних умовах цілісний розвиток особистості, зростання її розумового, етичного, естетичного, емоційного, фізичного та соціального потенціалу, розвиток навичок наукового мислення, критичного осмислення дійсності та навичок розв'язання проблемних ситуацій, запровадження гуманістично орієнтованих методів інноваційного та розвивального навчання на основі використання перспективних інформаційних технологій, забезпечення доступності освіти в умовах війни шляхом широкого використання можливостей дистанційної освіти та самоосвіти з застосуванням інформаційних та телекомунікаційних технологій. У цьому контексті дослідження процесу формування у майбутніх фахівців уявлення про успіх як фактор професійного вибору корелює з їхніми ціннісними уявленнями і зумовлює кар'єрне зростання, а також має очевидне прогностичне значення, оскільки проектується на перспективу повоєнного розвитку українського суспільства загалом. Дослідниця доводить, що найдієвішим фактором формування уявлень про життєвий і професійний успіх, визначення поведінкових стратегій особистості розвитку ціннісних орієнтацій особистості майбутнього фахівця є рівень сформованості педагогічної майстерності викладачів ЗВО, зокрема аксіологічного і акмеологічного аспектів.

Завершує колективну монографію короткий нарис з історії та сьогодення кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету, яка разом зі святкуванням 80-річчя університету, відзначає своє 60-річчя. Колектив кафедри філософії та педагогіки, який у складі університету пройшов усі етапи його становлення і сьогодні є провідною загальноуніверситетською кафедрою, а також випусковою кафедрою для здобувачів освіти бакалаврського та магістерського рівнів за освітньою програмою «Профе-

сійна освіта» транспортної спеціалізації, відчуває постійну дієву підтримку керівництва університету на чолі з академіком Миколою Федоровичем Дмитриченком, плідно співробітничає зі всіма кафедрами і структурними підрозділами університету і впевнено дивиться в майбутнє, усвідомлюючи важливу роль гуманітарної освіти у формуванні світогляду та ціннісних орієнтацій молодих громадян незалежної України, яким долати наслідки війни й розбудовувати нову, повоєнну сильну й вільну країну, гідно представляти її серед європейських народів.

Докторка філос. наук проф. І. Богачевська

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПОШУКАХ НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВЕКТОРИ СВІТОГЛЯДНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

ОЛЕНА ЛАВРИНОВИЧ

ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ ТА В СВІТІ: МІЖ ІДЕАЛОМ ТА РЕАЛЬНІСТЮ

Становлення демократичного суспільства є важливою складовою розбудови української держави. В українському контексті демократія є не лише політичною системою, а й цінністю, наявність якої визначає майбутню долю як кожного громадянина, так й України, цінністю, яку українці захищають у повномасштабній російсько-українській війні.

Демократичні перетворення в Україні почалися після здобуття незалежності й тривають вже понад три десятиліття. За весь цей період демократизація стала одним із ключових чинників соціально-політичних трансформацій та економічної перебудови суспільства. Однак попри значні досягнення на цьому шляху, безсистемність та непослідовність у проведенні реформ, зумовили незавершеність, фрагментарність інституціоналізації демократичної моделі, яка б відповідала західноєвропейським стандартам.

Перешкодами у забезпеченні демократичного поступу стала корупція, вплив олігархії на політичні процеси, недостатній рівень довіри до владних інституцій тощо. Україна функціонує як гібридна політична система, суттю якої є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними пострадянськими політичними практиками, неписаними, неформальними правилами, глибоко укоріненими у суспільно-політичному житті¹. Результати щорічних аналітичних звітів авторитетних міжнародних організацій про стан розвитку демократії у світі, зокрема Freedom House², Economist Intelligence

¹ Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія / авт. кол.: Г. І. Заленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевський, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський. Київ : ІПІЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 7

² Freedom House. Ukraine: Freedom in the world 2024. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2024>

Unit³, визначаючи його в Україні, практично за всіма критеріями фіксують певні проблеми, що безпосередньо впливає на процеси демократизації в країні.

Важким випробуванням для українського суспільства та його молоді демократії стала російсько-українська війна. Ця війна проти України визначає усі внутрішні проблеми, підриває демократичні основи «здорового» конституційного ладу. В умовах воєнного стану діють певні обмеження політичних прав і громадянських свобод людини, демократичних інститутів, зафіксованих в Конституції України та розвинутих законами України. Зокрема, заборонено проведення виборів, мітингів, демонстрацій та інших масових заходів, запроваджено комендантську годину, обмежено свободу пересування громадян як в країні, так і виїзд за її межі, діє централізований контроль за мас-медіа тощо. Такі обмеження громадянських свобод є природними для країн у стані війни. Історичний досвід демонструє, наскільки важко у надзвичайних ситуаціях зберегти «нормальність» урядових функцій через те, що прийняття та ефективне виконання воєнних рішень вимагає концентрації влади та її жорсткої вертикалі. Історія воєн переконливо доводить, що ці виклики найуспішніше долає інститут диктатури, але є й приклади збереження функціонування державно-правових демократичних інститутів окремими державами Заходу (приміром, США та Великою Британією під час Другої світової війни⁴).

Через незавершеність інституціоналізації демократичної моделі в Україні, суперечності, які існують у цьому процесі, особливої гостроти набуває питання пошуку дієвих механізмів забезпечення функціонування демократичних інститутів в умовах воєнного стану. У цьому контексті актуалізується поглиблений аналіз продемократичних настроїв у суспільстві, рівня відданості демократичним цінностям та прихильності демократичному правлінню, а також ступеня відкритості суспільства до альтернативних, недемократичних форм організації політичної влади.

Для осмислення стану демократичних трансформацій в світі та сучасній Україні, з метою кращого розуміння рушійних сил та обставин, що сприяють або перешкоджають демократизації, звернемося до історичного досвіду.

Термін «демократія» грецького походження й буквально означає «народовладдя». Прабатьківщиною ідеологічних основ демократії та першого базованого на них зразка стабільного демократичного режиму є Афіни. Виникнення афінської демократії є предметом наукових дискусій, проте поширена думка

³ Zovato D. The State of Democracy: Stagnation, Regression, or Resilience? *International IDEA*. 2018. September 16. URL: <https://www.idea.int/news/state-democracy-stagnation-regression-or-resilience>. Democracy Index 2022: Frontline democracy and the battle for Ukraine. *The Economist Intelligence Unit Ltd.*, 2023. 82 p. URL: <https://www.protagon.gr/wp-content/uploads/2023/02/Democracy-Index-2022-final.pdf>. Democracy Index 2023: Age of conflict. *The Economist Intelligence Unit Ltd.*, 2024. 82 p. URL: <https://static.poder360.com.br/2024/02/estudo-indice-de-democracia-2023-economist.pdf>

⁴ Churchill W. Victory in Europe, 8 May 1945: All the Churchill VE Day Speeches. The Churchill project. Hillsdale College. URL: <https://winstonchurchill.hillsdale.edu/victory-in-europe/>

про її тісний зв'язок з еволюцією грецького полісу, в якій вагому роль відіграв військовий чинник, що відзначалося ще Аристотелем⁵.

Сучасний американський політичний філософ Лео Штраус (Leo Strauss), спираючись на спадщину античного політичного раціоналізму, підкреслює, що дійсною причиною становлення афінської демократії була відсутність альтернативи. Необхідність створення потужного флоту для морської битви при Саламіні зумовила потребу у залученні бідніших верств населення для поповнення армії веслярів, що і призвело до розширення їхніх політичних прав та започаткувало демократичне будівництво. Таким чином, демократизація Афін постала не як результат вільного вибору, а як вимога обставин⁶.

Аналізуючи демократію, античні мислителі визначали та оцінювали її по різному, від вкрай негативної оцінки, як анархічного панування загальної свободи (Платон) до явно ідеалізованого образу добре організованого суспільства (Перікл у викладі Фукідіда). Відомо, що пряма автохтонна афінська демократія передбачала безпосередню участь громадян у роботі владних інститутів. Широкий за складом громадянський колектив постійно було залучено до публічних відносин, він ухвалював політичні рішення і через загальні збори контролював увесь політичний процес. Громадянська активність матеріально стимулювалася владою. Політична еліта була відокремлена від економічної еліти. Хоча й існували можливості конвертації економічної могутності у політичний вплив, в історичних джерелах не виявлено фактів правління економічної еліти в Афінах шляхом використання демократичних інститутів. Ідеалами афінської демократії, на думку античних авторів, була свобода (у двох аспектах: свобода брати участь у політичному житті й свобода від політичного гніту) та рівність (рівність усіх перед законом і рівність можливостей), влада закону. Важливо, що демократичні принципи, певною мірою розповсюджувалися на усі соціальні групи. Демократичні свободи спонукали громадян обговорювати спільні потреби та вирішувати розбіжності, не покладаючись на верховну владу. Не підлягав сумніву взаємозв'язок між колективним й індивідуальним самовизначенням, індивідуальною та колективною свободою, демократією та свободою. При цьому, попри холізм афінської демократії безперечно те, що вона розкрила людину як громадянина, визнавши за нею право на участь у прийнятті політичних рішень, як вільну людину, яка здатна зробити правильний вибір. І хоча сьогодні підкреслюється принципова різниця між сучасною та грецькою демократією, наведені міркування ілюструють їх схожість.

⁵ Аристотель. Політика. Книга п'ята / пер. з давньогрецької та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. С. 134, 137. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist06.htm>

⁶ Strauss L. Thucydides: the meaning of political history. The rebirth of classical political rationalism: an introduction to the thought of Leo Strauss. Chicago, 1989. PP. 72-102. URL: <https://archive.org/details/leo-strauss-thucydides-the-meaning-of-political-history/page/81/mode/2up>

Беручи до уваги еволюцію розуміння демократії та її практичне втілення протягом історії, американський теоретик Роберт Даль, досліджуючи сутність демократії XX століття характеризує її як «поліархію» з такими інституційними вимогами: наявність контролю над владою через вибори та обмеження строку мандатів; справедливі вибори; відкритий допуск до виборчої системи, участь усього населення у виборах; свобода політичних висловлювань; свобода отримання інформації; та свобода політичних асоціацій (можливість створювати будь-які об'єднання з мирною метою)⁷.

Сучасне розуміння демократії знаходить своє відображення у звіті Freedom House за 2023 рік де наголошується, що демократія – це не лише регулярні вибори, а й значно ширша концепція. Зокрема, підкреслюється, що «це система управління, заснована на волі та злагоді керованих; це інститути, підзвітні всім громадянам; це дотримання верховенства закону та дотримання прав людини; це мережа взаємозміцнюючих структур, у яких державні управління піддаються перевіркам, приміром, зі сторони незалежних судів, незалежної преси та громадянського суспільства як усередині держави, так і за її межами. Демократія вимагає відкритості до зміни влади, коли кандидати чи партії, які конкурують, чесно змагаються за управління на благо суспільства в цілому, а не лише за себе чи тих, хто голосував за них»⁸.

Отже, як видно з наведених визначень, незалежно від історичного контексту, принципи справедливості, громадянської свободи, верховенства права є невіддільними складовими демократії як у минулому, так і в сучасному світі. Така безперервна актуальність фундаментальних демократичних цінностей, що простежується крізь історію розвитку демократії та підтверджується сучасними дослідженнями, свідчить про те, що попит на свободу, рівність та народовладдя набуває універсального характеру. Приміром, Індекс сприйняття демократії 2023 року демонструє, що майже 8 мільярдів населення планети, мають схожі прагнення до управління своєю спільнотою. Люди з різних географічних, культурних, економічних спільнот поділяють демократичні цінності: прагнуть справедливості та рівності, вважають право свободи думки та висловлювань дуже важливим і хочуть жити в суспільстві, де зможуть обирати своїх лідерів під час прозорих і конкурентних виборів. Для 84% респондентів «важливо мати демократію у своїй країні», але найважливіші елементи демократії: свобода слова, вільні й чесні вибори та рівні права мають ще більшу підтримку – 90%⁹. Це для людей важлива цінність.

⁷ Lührmann A., Tannenberg M., Lindberg S. I. Regime of the World (RoW): Opening New Avenues for the Comparative Study of Political Regimes. Politics and Governance. 2018. V. 6, Issue 1. P. 62.

⁸ Freedom House. Freedom in the World 2023. Marking 50 Years in the Struggle for Democracy. P. 21. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf.

⁹ Democracy Perception Index 2023. Latana in collaboration with the Alliance of Democracies. Published by Latana.com. P. 5. URL: <https://6389062.fs1.hubspotusercontentna1.net/hubfs/6389062/Canva%20images/Democracy%20Perception%20Index%202023.pdf>.

Визначаючи стан демократії у сучасному світі слід підкреслити, що за останні роки він став істотно вільніше, ніж це було 50 років тому. На 2023 рік зі 195 країн, 84 мають статус вільних країн, 54 країни мають статус частково вільних і 57 країн визнані як невольні¹⁰. Щодо траєкторії демократичного розвитку України, то вперше вона з'явилася у рейтингу країн по рівню демократії у 1992 році як частково вільна¹¹. За весь час перебування України у рейтингу ситуація з політичними правами та громадянськими свободами в країні залишається практично незмінною, за винятком деяких коливань індексів прав і свобод у період з 2006 до 2011 року, коли вона була визнана «вільною державою». Після Помаранчевої революції розпочався зсув у бік демократичних перетворень, які так і не були завершені, а потім швидко згорнулися. Революція Гідності 2014 року прискорила процеси демократичних трансформацій. В останніх звітах Freedom House Україна залишається у статусі гібридного режиму. Загалом, у 2023 році порівнюючи з минулим роком, попри продовження повномасштабної війни, покращила показники демократії отримав 3, 43 бали із 7 можливих¹².

Водночас у звітах Міжнародної правозахисної організації Freedom House констатується загальний спад глобальної свободи з 2006 року. У 2024 році спостерігається погіршення стану політичних прав і громадянських свобод у 52 країнах, причому кількість держав, у яких зафіксовано покращення (21) є найменшою з 2005 року¹³. Як засвідчує дослідження «Свобода у світі 2024» («Freedom in the World 2024»), фальсифікація виборів та військові перевороти, стали основними чинниками погіршення глобальних показників свободи протягом останніх років¹⁴. Обидва ці шляхи позбавили людей обраного уряду, одного з наріжних каменів демократії¹⁵.

На розгортання чергової хвилі автократизації вказує звіт Інституту V-Dem (Varieties of Democracy) за 2023 рік «Defiance in the Face of Autocratization» («Непокоря автократичному режиму»)¹⁶: майже дві третини населення світу

¹⁰ Freedom House. Freedom in the World 2023. Marking 50 Years in the Struggle for Democracy. P. 1. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf

¹¹ Freedom House. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties 1992-1993. Freedom House, 1993. С. 621.

URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_1992-1993_complete_book.pdf.

¹² Freedom House. Nations in transit 2024. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2024>

¹³ Freedom House. Freedom in the World 2024. The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict. P. 2. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_DigitalBooklet.pdf.

¹⁴ Freedom House. Freedom in the World 2024. The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict. P. 2. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_DigitalBooklet.pdf. С. 1.

¹⁵ Freedom House. Freedom in the World 2024. The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict. P. 2. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_DigitalBooklet.pdf. С. 1.

¹⁶ Papada E., Altman D., Angiolillo F., Gastaldi L., Köhler T., Lundstedt M., Natsika N., Nord M.,

живуть в автократіях (72%)¹⁷, порівняно з 68% у 2020 році¹⁸. Лише 13% населення світу (1 мільярд людей) мешкають у ліберальних демократіях, тоді як у закритих автократіях цей показник сягає 28% (2,2 мільярда людей)¹⁹. Таким чином, спостерігається тенденція до зменшення кількості ліберальних демократій. Однією найбільших проблемних сфер є свобода слова та пов'язані з нею індикатори. Свобода медіа та простір громадянського суспільства, як правило, атакуються першими і найбільше. Започаткування процесів автократизації у межах демократії значно знижує її стійкість та життєздатність.

Новим аспектом у звіті V-Dem є дослідження економічних чинників. Відповідно до доповіді, при тому, що поточний період характеризується як демократична епоха, збільшення економічної ваги автократій може створити глобальні ризики для безпеки демократичних країн. Автократії стають економічно могутнішими, їх кількість зростає, а частка демократій у світовому економічному багатстві поступово зменшується. Демократія найбільше втрачає з точки зору економічної потужності. Станом на 2022 рік на автократії припала майже половина світового ВВП. Зокрема, частка Китаю у світовому ВВП збільшилась з 4,4% у 1992 році до 18,5% у 2022 році. І якщо на початку дев'яностих років минулого століття демократії виробляли понад 75% світового ВВП, то у 2022 році – 47%. Автократії дедалі більше покладаються на торгівлю між собою. Так, більшість експертів сходяться в думці, що низька ефективність застосованих проти країни-агресора санкцій у сферах торгівлі товарам, послугами та торговельними аспектами прав інтелектуальної власності сталася через неповне їх застосування країнами «глобального Півдня», зокрема Індії та Китаю, та окремими євроатлантичними та азійськими державами-партнерами України, а також внаслідок їх обходу країною-агресором.

Процитовані звіти підтверджують збереження тенденції автократизації, хоча громадянська активність у деяких країнах і дає надію на її уповільнення. Особливо відчутні ці процеси в електоральних демократіях, гібридних режимах, або так званих «демократіях з прикметниками»²⁰, які базуються на

Sato Y., Wiebrecht F., Lindberg S. I. 2023. Defiance in the Face of Autocratization. Democracy Report 2023. University of Gothenburg: Varieties of Democracy Institute (V-Dem Institute). March 2023. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf

¹⁷ Там само. С. 11.

¹⁸ Alizada N., Cole R., Gastaldi L., Grahm S., Hellmeier S., Kolvain P., Lachapelle J., Lüthmann A., Maerz S. F., Pillai S., Lindberg S. I. 2021. Autocratization Turns Viral. Democracy Report 2021. University of Gothenburg: V-Dem Institute. P. 6. URL: https://v-dem.net/documents/12/dr_2021.pdf

¹⁹ Papada E., Altman D., Angiolillo F., Gastaldi L., Köhler T., Lundstedt M., Natsika N., Nord M., Sato Y., Wiebrecht F., Lindberg S. I. 2023. Defiance in the Face of Autocratization. Democracy Report 2023. University of Gothenburg: Varieties of Democracy Institute (V-Dem Institute). March 2023. P. 11. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf

²⁰ Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. World Politics. Vol. 49. 1997. April. PP. 430-451. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1540876

регулярних та вільних виборах, але не спромоглися побудувати інші опори сучасної конституційної демократії. Водночас демократичний регрес становить загрозу не лише для країн зі слабкою демократією, а й для усталених демократичних держав.

Впродовж останніх десятиліть у євроатлантичній демократичній спільноті фіксується неухильне зростання суспільного розчарування в інститутах демократії та незадоволення її функціонуванням, ставляться під сумнів основні ліберально-демократичні цінності. Підтримуючи демократію, значна частина населення відчуває її дефіцит, про що свідчить дослідницький звіт Centre the Future of Democracy при Кембриджському університеті у 2020 році²¹. Щорічне дослідження компанії Latana у співпраці з Alliance of Democracies ставлення до демократії Democracy Perception Index 2023 (DPI)²², яке охоплює 53 країни світу, що представляють 75% світового населення, також демонструє, що уряди не виправдовують демократичних очікувань своїх громадян. На значний відсоток (59%) незадоволених тим, як працює демократія вказують і дослідження, проведені Pew Research Center у 24 країнах у 2023 році²³.

У багатьох країнах одним із головних чинників, що викликає незадоволення людей функціонуванням демократії, є переконання, що політики відірвані від реальності та життя простих громадян, 74% опитаних стверджують, що в їхніх країнах обрані посадовці не дбають про думку таких людей, як вони²⁴. Здебільшого громадяни песимістично оцінюють свої можливості впливати на політику²⁵. Однак, попри незадоволення тим як працює демократія, більшість опитаних (71%) вважають систему, в якій сильний лідер може приймати рішення без втручання парламенту або судів, поганим способом управління їхньою країною²⁶. Водночас, близько чверті усіх респондентів виявляють відкритість до моделі правління з сильним лідером, наділеним необмеженою вла-

²¹ Centre the Future of Democracy. Global Satisfaction with Democracy 2020. University of Cambridge. P. 2. URL: https://www.bennettinstitute.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2020/12/DemocracyReport2020_nYqqWi0.pdf

²² Democracy Perception Index 2023 Latana in collaboration with the Alliance of Democracies. Published by Latana.com.URL:<https://6389062.fs1.hubspotusercontentna1.net/hubfs/6389062/Canva%20images/Democracy%20Perception%20Index%202023.pdf>

²³ Pew Research Center. Representative Democracy Remains a Popular Ideal, but People Around the World Are Critical of How It's Working. February, 2024. P. 7. URL: file:///C:/Users/ROZUMNYKY/Downloads/gap_2024.02.28_democracy-closed-end_report.pdf.

²⁴ Там само. С. 15.

²⁵ Pew Research Center. Social Media Seen as Mostly Good for Democracy Across Many Nations, But U.S. is a Major Outlier. 2022. P. 15. URL: file:///C:/Users/%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0/Downloads/PG_2022.12.06_Online-Civic-Engagement-REPORT.pdf

²⁶ Pew Research Center. Representative Democracy Remains a Popular Ideal, but People Around the World Are Critical of How It's Working. February, 2024. P. 29. URL: file:///C:/Users/ROZUMNYKY/Downloads/gap_2024.02.28_democracy-closed-end_report.pdf.

дою²⁷. Позитивна оцінка такого правління пов'язана з рівнем доходу, освіти та ідеологією: люди з нижчими доходами та рівнем освіти, прихильники правих популістських партій, частіше, ніж ті, хто має вищі доходи, освіту, дотримуються центристських чи лівих поглядів, вважають автократичну систему прийнятним способом управління²⁸. Загалом, підтримка моделі сильного лідера нижча в країнах з вищими рейтингами «здоров'я» демократії від згаданих дослідницьких організацій. Ще менш популярним є військове правління, яке в середньому відкидають 83% респондентів²⁹. Як і у випадку з підтримкою автократії, до цієї форми правління більш схильні люди з нижчою освітою та доходами, а також прихильники правих популістських сил. Опитування Pew Research Center за 2019 рік продемонструвало, що в тих країнах, де важливість демократичних цінностей оцінювалася респондентами нижче, була більша підтримка правління сильного лідера та військових³⁰.

Можемо констатувати, що за роки демократичного відкату глобальне незадоволення демократією досягло найвищого рівня. Серед підстав такої оцінки функціонування демократії є те, що уряди більшості країн світу не виправдовують демократичних очікувань громадян. Люди розчаровані в політичних елітах і переконані в тому, що не враховуються інтереси населення, реалії життя простих громадян. При цьому досить песимістично оцінюються можливості впливати на політику за наявної політичної системи. Однак віра у демократію, усвідомлення її значущості залишається стабільно високою у більшості країн.

Якщо розглядати демократію в аксіологічному аспекті, то незаперечною цінністю, одним з головних надбань доби Незалежності, бажаною моделлю державного устрою є демократія і для більшості українців. За даними Міжнародного дослідницького центру Геллапа (Gallup International Association), ще у 2013 році понад дві третини українців (74%) заявили, що демократія важлива для розвитку країни. Для третини респондентів (28%) найпривабливішою є демократія західного типу, однак лише приблизно кожний десятий (12%) з опитаних був задоволений чи почасти задоволений її станом у країні³¹.

Схожі результати отримані й Інститутом соціології НАН України та Центром Разумкова. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, у 2016 році для більшості українців (75,3%) скоріше важливим

²⁷ Там само. С. 29.

²⁸ Там само. С. 32.

²⁹ Там само. С. 33.

³⁰ Pew Research Center. Democratic Rights Popular Globally but Commitment to Them Not Always Strong. 2020. February. URL: file:///C:/Users/%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0/Downloads/PG_2020.02.27_global-democracy_REPORT.pdf

³¹ Ray J., Esipova N. Democracy Important to Most Ukrainians. Gallup News. URL: https://news.gallup.com/topic/country_ukr.aspx.

і дуже важливим виявився демократичний розвиток країни³², і це був найвищий показник з 2002 року. Проте тим, як розвивається демократія в Україні, були скоріше задоволені й повністю задоволені лише 12,5% респондентів³³. У 2021 році важливість демократичного розвитку країни відмітили 58,5% респондентів і 63,7% можливість особисто висловлювати думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу³⁴. Що демократія є найкращим політичним устроєм для будь-якої сучасної держави вважають 53,6% з опитаних, а для 28,1% неважливо, чи є у нас демократичний, чи недемократичний режим і для 17,1% за певних обставин кращим буде авторитарний уряд типу «сильної руки»³⁵.

За результатами опитування Центру Разумкова у період між 2010 і 2021 роками частка респондентів, які вважали демократію найбажанішим типом політичного устрою держави, перебувала в межах 48-56%, а тих, хто віддавав перевагу авторитарному режиму – в межах 18-24%³⁶.

Після початку повномасштабної російсько-української війни, за даними опитування Центру Разумкова у вересні-жовтні 2022 року частка респондентів для яких демократія вважається найбажанішим типом державного устрою, зросла до 68%, тоді як частка інших зменшилась до 11,5%³⁷. У травні 2023 року підтримка демократичного режиму зросла ще більше – до 73%, а частка прихильників авторитаризму знизилася до 9,5%³⁸. Оцінка важливості проживання в демократичній країні, за шкалою від 1 («зовсім не важливо») до 10 («дуже важливо»), залишається практично незмінною протягом останніх шести років і становить 8,1-8,3 бали, що є вищим за показник 2011 року (7,3 бали)³⁹. Крім

³² Парашевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2016 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* ; вип. 3 (17). Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. С. 516.

³³ Парашевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2016 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* ; вип. 3 (17). Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016С. 435.

³⁴ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності. Випуск 8 (22)/ Головні редактори декон.н. В.М. Ворона, д.соціол.н. М.О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2021. С. 699.

³⁵ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності. Випуск 8 (22)/ Головні редактори декон.н. В.М. Ворона, д.соціол.н. М.О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2021. С. 632.

³⁶ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). *Центр Разумкова. Пресреліз*. 2023. 21 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspiilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r>

³⁷ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). *Центр Разумкова. Пресреліз*. 2023. 21 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspiilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r>.

³⁸ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). *Центр Разумкова. Пресреліз*. 2023. 21 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspiilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r>

³⁹ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). *Центр Разумкова*.

того, протягом останніх років сумарна частка громадян України, які вважають демократичну політичну систему «скоріше хорошою» або «дуже хорошою», зросла до 93% у 2023 році. Особливо помітно примножилась частка тих, хто вважає демократичну політичну систему «дуже хорошою» (57%). Майже дві третини опитаних вважають, що Україна ще не є повністю демократичною державою, але рухається в напрямку демократії, порівняно з 54% у 2010 році. Близько 40% опитаних вважають, що політична система в Україні дозволяє їм безумовно, достатньою та певною мірою впливати на дії уряду⁴⁰. У 2022 році Інститут соціології не проводив щорічне опитування моніторингу. Але питання «Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень...» було включено до омнібуса соціологічної агенції «Info Sapiens». Частка тих, хто визнає важливість демократичного розвитку країни у 2022 році зросла до 94%⁴¹, що проявилось не лише в риторичній готовності до захисту демократичних свобод, але й в активному опорі та захисті незалежності держави.

Водночас, згідно з дослідженням DPI за 2023 рік, суспільство виявляє значну незадоволеність станом демократії в Україні. Дефіцит демократії (різниця між важливістю демократії для людей та їхньою оцінкою рівня демократичності країни (дотримання демократичних стандартів та принципів в суспільно-політичній діяльності)) в Україні становить 28%⁴². Порівняно з 2022 роком кількість тих, хто вважає, що демократії не вистачає, зросла на 13% і перевищує третину опитаних⁴³. Найбільшими загрозами для демократії в Україні понад дві третини респондентів вважають економічну нерівність та корупцію⁴⁴. Більш ніж половина з опитаних третьою за значущістю загрозою назвали глобальні корпорації⁴⁵, наступними ризиками є обмеження свободи слова, нечесні вибори та/або фальсифікація виборів⁴⁶. Серед інших реізиків – обмеження свободи слова, нечесні вибори. Майже половину людей турбує втручання у вибори з боку іноземних держав⁴⁷. Третина респондентів вважає

Преспеліз. 2023. 21 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r>.

⁴⁰ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). *Центр Разумкова.* *Преспеліз.* 2023. 21 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r>.

⁴¹ Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2022. С. 331.

⁴² Democracy Perception Index 2023. Latana in collaboration with the Alliance of Democracies. Published by Latana.com. P. 10. URL: <https://6389062.fs1.hubspotusercontentna1.net/hubfs/6389062/Canva%20images/Democracy%20Perception%20Index%202023.pdf>

⁴³ Там само. С. 11.

⁴⁴ Там само. С. 16-15.

⁴⁵ Там само. С. 18.

⁴⁶ Там само. С. 18-19.

⁴⁷ Там само. С. 21.

небезпечним для демократії в Україні вплив великих технологічних компаній, таких як Google, Amazon, Apple, Facebook⁴⁸.

Проблема «дефіциту демократії» у транзитних суспільствах, яким є українське, поглиблюється й тим, що демократизація викликає активний спротив певних прошарків суспільства, звиклих до корупції, протекціонізму, «вибіркового правосуддя» та інших пострадянських соціальних рудиментів. Ці групи не поділяють демократичні цінності та не вважають демократизацію засобом оздоровлення суспільства, гарантом його успішності. Як зауважує відомий антикознавець Могенс Херман Хансен (Mogens Herman Hansen) позитивні конотації цього терміну з'явилися відносно нещодавно і цілком можуть зникнути у найближчому майбутньому⁴⁹. Такий сценарій є цілком вірогідним для країн пострадянського простору, зокрема й для України.

Визнаючи демократію найкращим політичним устроєм, українці водночас відчують потребу у сильному лідері, здатному приймати швидкі та ефективні рішення, особливо у кризових ситуаціях. Сильний лідер сприймається як особа, здатна забезпечити справедливість, стабільність і безпеку, а також виконати обіцяні зміни та покращення в суспільстві. За даними Центру Разумкова, у 2017 році майже 80% респондентів вважали бажаним такий тип політичної системи де є сильний лідер⁵⁰, незалежний від парламенту та виборів. Хоча «покірність правителю» оцінювалася досить низько⁵¹, для майже 12% респондентів був прийнятним військовий режим⁵².

Популярність авторитаристських настроїв серед українського населення підтверджують і закордонні дослідження. Масштабне соціологічне опитування «Релігія та національна приналежність в Центральній та Східній Європі» Pew Research Center з червня 2015 року по липень 2016 року, виявило, що в Україні 31% респондентів вважають, що за деяких обставин управління недемократичними методами може бути кращим, для 23% – не має значення, як здійснюється управління країною, і 36% – вважають демократію найкращою формою правління⁵³.

З початком повномасштабної війни підтримка сильного лідера серед українців знизилася і суттєво поступається підтримці демократичної системи. За результатами опитування Центру Разумкова, у 2023 році майже 62,2% респон-

⁴⁸ Там само. С. 20.

⁴⁹ Hansen M.H. Was Athens a democracy? Popular rule, liberty and equality in ancient and modern political thought. Copenhagen, 1989. С. 7.

⁵⁰ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. *Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р.* Київ : Центр Разумкова. 2017.С. 50.

⁵¹ Там само. С. 48.

⁵² Там само. С. 50.

⁵³ Pew Research Center. Religion & Public Life. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. P. 141. URL: <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>.

дентів (проти 67,7%, у 2022 році) вважають бажаним такий тип політичної системи, де є сильний лідер, незалежний від парламенту та виборів, тоді як 37% оцінюють його «швидше поганим» і «дуже поганим»⁵⁴.

В Україні також збільшилася частка респондентів, які вважають «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» систему, коли правлять військові або військово-політичний режим, – до 28%, проти 12% у 2017 році. Одночасно 91% тих, хто вважає хорошою систему, коли правлять військові, також вважають хорошою й демократичну систему⁵⁵. Співіснування цих тенденцій відображає специфіку масової політичної свідомості, що може свідчити про те, що в умовах війни «військовий режим» сприймається як засіб захисту демократії.

З проаналізованих результатів соціологічних досліджень видно, що за наявності прихильників ідеї «сильної руки», останніми роками формується прошарок людей (близько третини), який її не підтримує. Однак тривалий період гібридного режиму, травматична ситуація війни та історичний досвід, що передумовою успіху та перемоги країни у війні є особистість владного й вольового лідера, можуть сприяти формуванню в суспільстві запиту на сильні владні фігури, здатні його захистити. Тому сьогодні важко визначити, авторитарні чи демократичні вподобання набуватимуть дедалі більшого поширення в Україні під час війни.

Стійкість демократії значною мірою залежить від суспільної довіри до основних державних і соціальних інститутів. Підставою для довіри є переконання громадян в ефективності функціонування, надійності відповідних суб'єктів управління та інститутів, дії яких відповідатимуть їхнім очікуванням щодо прозорості, інформованості, послідовності та передбачуваності у вирішенні завдань, можливості впливати на політику, доброчесності чиновників, справедливості державних процесів тощо. Враховуючи, що формування довіри до різних типів інститутів відбувається неоднаково, її рівень вказує на проблемні аспекти демократизації, які не можна ігнорувати.

За даними Центру Разумкова, Збройним Силам України довіряють 95% респондентів, добровольчим загонам – 85%, волонтерським організаціям – 78%, Президенту України – 64%, Міністерству оборони України – 69%, громадським організаціям – 55%, Церкві – 61%⁵⁶. Водночас, недовіра до державного апарату (чиновників) становить 75%, до судів (судовій системі загалом) – 68%, до Вер-

⁵⁴ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). Центр Разумкова. Пресреліз. 2023. 21 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r>

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.). Центр Разумкова. Пресреліз. 2024. 7 лют. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtstv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r>

ховної Ради України – 70%, до Уряду України – (64%), до Прокуратури – (60%), до Національного антикорупційного бюро – 51% опитаних⁵⁷. Традиційно низьким є рівень довіри українців до політичних партій: 74% опитаних їм не довіряють. Однак, готові довірити владу у повоєнний період 27%, що помітно менше ніж у липні 2023 року (38,5%). Політична сила, якій можна довірити владу у повоєнний період, найчастіше на думку 52% громадян, може з'явитися із військового середовища, 30% – з волонтерського середовища, 25% – з кола гуманітарної або технічної інтелігенції, 23% – з політичних партій, 19% – з організацій громадянського суспільства, 8% – з бізнес-середовища⁵⁸.

Наведені показники свідчать про те, що очікування громадян щодо державних і соціальних інститутів не виправдовуються. Низький рівень довіри до вищого представницького органу країни та політичних партій на тлі зростання довіри населення до силових структур і прагнення «сильної руки» стає суттєвим викликом для демократії в нинішніх умовах.

Методологічно коректно описати та пояснити проблему довіри між громадянами та представниками влади дозволяє теорія відносин принципала та агента. Агентські відносини – це відносини між двома учасниками, де один («принципал») передає іншому («агенту») свої функції. Такі відносини передбачають обов'язки, взаємну довіру та лояльність. Очікується, що «агент» виконуватиме взяті на себе зобов'язання та діятиме в інтересах «принципала».

У цьому контексті громадяни («принципал») надають державним інститутам, виборним посадовим особам («агенту») мандат, і вони «заробляють» довіру, ефективно функціонуючи. Проблема виникає, коли інтереси «агентів» і «принципалів» розходяться, і «агенти» діють у своїх інтересах, що суперечить принципам інтересам «принципалів». Крім того, «агент» може змінювати свою «поведінку» у разі неможливості контролю з боку «принципала». Особливістю відносин «принципал-агент» у політиці є те, що «агенти» можуть виконувати подвійну функцію: з одного боку, послуговуючи «принципалу» (громадянам), а з іншого – примушувати його дотримуватися вигідних для «агента» норм і правил.

Для оптимізації цих відносин та розв'язання пов'язаних з ними проблем необхідно створити механізми контролю, зокрема громадського контролю над діями державних інститутів. Контрольна діяльність громадськості є важливою формою реалізації демократії й способом залучення населення до управління суспільством і державою. Громадський контроль є «методом координації

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.). Центр Разумкова. Пресреліз. 2024. 7 лют. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r>

та об'єднання зусиль суспільства для вирішення нагальних завдань, способом контролю громадських структур за прийняттям політико-адміністративних рішень про основні вектори соціально-економічного розвитку: важливою складовою соціального механізму трансформації цінностей у суспільстві. Істотними ознаками громадського контролю є його системність і всебічність усіх ланок державно-громадського життя»⁵⁹. Він встановлює «...відповідності функціонування органів публічної влади вимогам законодавства в процесі їх соціальної взаємодії з громадськістю, що спрямована на забезпечення ефективності державно-громадських відносин»⁶⁰.

Для забезпечення успіху громадського контролю необхідно активно залучати громадян до участі у політичному процесі, громадських ініціативах, висловлення своїх поглядів та думок, виконання громадянських обов'язків. Громадський контроль сприяє збільшенню громадянської активності, оскільки він стимулює громадян бути більш свідомими та відповідальними у відносинах з владою. Зі свого боку, збільшення громадянської активності посилює ефективність громадського контролю. Активні громадяни більш схильні вимагати прозорості та відкритості дій влади. Тобто громадський контроль та громадянська активність є взаємопов'язаними процесами, які зміцнюють демократію та ефективність взаємодії між владою та громадянами. Важливо, що громадський контроль має бути системним та постійним, а не лише реакцією на негативні події чи порушення. Лише завдяки активній участі громадян можна досягти позитивних суспільних змін та забезпечити реальний контроль над владою.

Втім багаторічні соціологічні дослідження демонструють серед українців низький рівень громадської активності, політичної участі, відчуженість від демократичних норм та інститутів. В українському суспільстві домінують такі ментальні настанови, як персоніфіковане сприйняття політики та політичних проєктів (голосують за лідера, а не за партію, програму, ідеологію), патерналістські очікування та орієнтації. За даними Інституту соціології НАН України у 2016 році, 82,1% респондентів не належали до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів⁶¹, 63,4% українців повністю або частково погоджувалися з тим, що будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними⁶².

⁵⁹ Наливайко Л. Р., Савченко О. В. Теоретико-правові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади : монографія. Київ : «Хай Тек Прес», 2017. С. 17.

⁶⁰ Там само. С. 32.

⁶¹ Парашевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2016 рр. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін ; вип. 3 (17). Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. С. 433.

⁶² Там само. С. 537.

Однак останніми роками спостерігається зростання обізнаності українців щодо діяльності громадських ініціатив, збільшення частки тих, хто об'єднувався з іншими для розв'язання соціальних або власних проблем, а також зростання кількості громадських об'єднань, пов'язаних з широкою волонтерською діяльністю. Змінюються мотиви громадянської активності: зменшилась частка тих, хто готовий заробляти на ній, і збільшується рівень залучення до благодійності⁶³. Помітнішим став вплив ідей толерантності та компромісу у політичній культурі, поширення плюралізму та діалогу різних думок і позицій, що створює оптимальні передумови для демократизації суспільства. Російсько-українська війна згуртувала українське суспільство, підвищила громадянську активність. За даними дослідження Центру Разумкова громадсько-політична активність у 2023 році становила 18%. Участь у громадській діяльності притаманна більше людям з вищою освітою, з високим доходом, мешканцям сіл. Частка тих, хто висловлює готовність об'єднуватися з іншими громадянами у громадські організації для захисту своїх прав та інтересів, зросла з 30% у 2019 році до 40%⁶⁴. Попри невелику кількість громадянських активістів вони сприяють залученню громадян до спільної діяльності, зміцненню демократичних цінностей, що посилює перспективу успішної демократизації України.

Аналіз тенденцій розвитку політичних процесів на глобальному та національному рівнях виявляє ряд типових загроз, що потенційно сприяють демократичному відкату та ескалації автократичних тенденцій.

По-перше, поширення «кумівського капіталізму» (або «кланового» чи «олігархічного капіталізму») як специфічної форми економічної організації, де принцип персональної ефективності замінюється принципом кланової лояльності. У цьому контексті стосунки між політичним класом та бізнес класом домінують у формуванні політики, а держава використовується для підтримки правлячої кліки. Виборчі процеси трансформуються в конкуренцію між клановими угрупованнями, що призводить до значних фінансових вкладень у кампанії з просування кандидатів та дискредитацію опонентів. Це спричиняє зростання абсентеїзму та ерозію довіри громадян до виборів як механізму представництва суспільних інтересів. «Кумівський капіталізм» також створює умови для поглиблення соціальної нерівності, оскільки влада та ресурси концентруються в руках вузького кола осіб.

⁶³ Громадська активність громадян України. Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 грудня 2018 року. 2018. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukrain>

⁶⁴ Громадяни і політики: інтерес до політики, громадянська активність, політична освіта (вересень 2023 р.). Центр Разумкова. Пресреліз. 2023. 31 жовт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadiany-i-polityka-interes-do-polityky-gromadianska-aktyvnist-politychna-osvita-veresen-2023r>

По-друге, загроза етнонаціоналізму, як радикальної форми націоналізму, коли нація визначається з погляду етнічної та/або родової приналежності. За відсутності академічно сталої дефініції, зазвичай описується як усвідомлення певною спільнотою власної ідентичності на основі спільної історії, мови, релігії, культури, території тощо. Етнонаціоналізм має складний вплив на демократію. З одного боку, підтримка національної ідентичності та культурної спадщини може бути важливою для громадянського самовизначення та стабільності суспільства. З іншого, його радикалізація може призвести до антидемократичних настроїв та розподілу влади на національній основі.

По-третє, радикально консервативна позиція в культурних війнах. З однієї сторони консервативний підхід базується на підтримці традицій, цінностей та інституцій, що зумовлює стабільність суспільства та збереження культурної спадщини. З іншої, консервативна позиція може стримувати прогресивні суспільні трансформації, обмежувати свободу самовираження та ускладнювати міжгрупову комунікацію. Культурні конфлікти другої половини ХХ століття призвели до ревізії фундаментальних уявлень про роль релігії в суспільстві, концепції справедливості, моралі та істини. Суспільна свідомість, під впливом постмодерністських концепцій плюралізму істини, увійшла в епоху «постправди», з діпфейками, «інформаційно-психологічними спецопераціями» тощо. Згодом конфлікт ціннісних орієнтацій охопив широкий спектр питань, від державно-церковних відносин до так званої «нової етики». Можна стверджувати, що культурні війни замінили собою ідеологічне протистояння періоду холодної війни. В україно-російському протистоянні ще з часу Помаранчевої Революції активізувалися «когнітивні війни», в які залучена православна церква, історична пам'ять (зокрема спадщина Русі-України), базові культурні наративи.

По-четверте, демократизації загрожує політичний мачизм. У політиці це образ сильного й рішучого лідера, який розв'язує найскладніші проблеми, але водночас зберігає емоційну виваженість, присутність духу, надійність. Такий мачо з фіксацією на образі крутого хлопця, хизуванні «традиційними» ознаками маскулітності є важливим у конструюванні ефективного лідера авторитарного типу⁶⁵.

Ще одним із важливих аспектів проявів політичного мачізму, спровокованого воєнним конфліктом стало посилення мілітаризованого сприйняття мужності та гендерних стереотипів. Чоловіки вважаються захисниками своєї країни, жінок, дітей, жертвують своїм життям на полі бою, а інші обов'язки лягають на жінок. Гендерні наслідки в результаті війни можуть змінити положення жінок і загрожувати демократизації гендерних відносин, збільшенню кількості випадків вчинення насильства щодо жінок і домашнього насильства⁶⁶.

⁶⁵ Лавринович О. А. Автократія vs Демократія на тлі коронавірусної кризи. *Регіональні студії*. 2022. № 28. С. 76–77. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/index.php/28>

⁶⁶ Змисла М. Домашнє насильство крізь призму війни. *Українська правда*. 2022. 29 листоп. URL:

Численні дослідження впливу збройних конфліктів на дискурс політики, попри різні погляди щодо нього, сходяться у тому, що тривалий вплив подій пов'язаних з насильством через війну, знижує рівень соціальної, політичної довіри, впливає на сприйняття ефективності державних інститутів⁶⁷, що також може сприяти толеруванню населенням авторитарних методів у політиці. Мачистські підходи можуть призвести до збільшення агресивності, конфронтації та неповаги до опонентів, що може шкодити демократичним процесам та діалогу.

По-п'яте, демократія може зазнати регресу, проявом якого є дискредитація інституту виборів; утиски ліберальних прав на свободу слова, мас-медіа, що зменшує можливості політичної опозиції критикувати уряд та пропонувати альтернативи, притягувати його до відповідальності; послаблення верховенства права, незалежності судової влади; заперечення легітимності політичних опонентів, їх переслідування; політична поляризація; використання демократичної риторики як відволікання від антидемократичних практик; посилення виконавчої влади; економічна нерівність тощо.

Певною відповіддю на кризу демократії як в усьому світі, так і в Україні стало поширення популізму. Поява перепоп на шляху стабільності демократії, зниження ефективності багатьох демократичних урядів, неспроможних задовольнити політичні та економічні вимоги громадян, поряд з радикальною трансформацією медіаландшафту, яка забезпечила більший доступ до широкої аудиторії політиків-популістів, надали популістам конкурентних переваг. Завдяки кращій організації, пропаганді та медійним особам популізм перетворився на політичний мейнстрим.

Популізм є досить розпливчатим, неоднозначним, мінливим, регіонально та історично специфічним феноменом, який попри цілеспрямовану наукову увагу протягом останніх 70 років, досі не отримав універсального визначення. Його розглядають як політичну риторику, політичний стиль, короткозору макроекономічну політику, політику ідентичності, концепцію та форму влади, політичний режим, політичний дискурс, політичну ідеологію, політичну стратегію, політичний стиль, дискурсивний фрейм тощо. На думку одних, популізм збільшує ризики згортання демократії, інші вважають його нормальним проявом політичного процесу. При цьому кожна з цих думок має право на існування, що доводиться емпіричними прикладами.

<https://life.pravda.com.ua/columns/2022/11/29/251536/>. Рекордну кількість справ про домашнє насильство зареєстрували у 2024 році. *Опендатабот*. 2024. 8 берез. URL: <https://opendatobot.ua/analytics/domestic-violence-2023>. Kaul N. Musings on Poltical Machismo. *Politics & Society*. 2011. November 5. URL: <http://kindlemag.in/musings-on-political-machismo/>

⁶⁷ Grosjean P. Conflict and Social and Political Preferences: Evidence from World War II and Civil Conflict in 35 European Countries. *Comparative Economic Stuides*. 2014. Vol. 56, No 3. PP. 424-451. URL: https://econpapers.repec.org/article/palcompes/v_3a56_3ay_3a2014_3ai_3a3_3ap_3a424-451.htm

Найпоширенішим концептуально точним є визначення популізму, запропоноване Касом Мудде та Христобалем Ровіра Кальтвассером (Cas Mudde, Cristóbal Rovira Kaltwasser)⁶⁸. Вони розглядають популізм як «тонкоцентричну» ідеологію («thin-centred ideology»), відповідно до якої суспільство поділене на дві однорідні та антагоністичні групи, «чисті люди» супроти «корумпованої еліти», і яка стверджує, що політика повинна бути вираженням загальної волі (volonté générale) народу.

Автори наголошують на наступних важливих характеристиках популізму. Насамперед йдеться про «тонку» ідеологію. Популізм не є «повноцінною» ідеологією, оскільки не має своєї ключової концепції, політичної позиції та символічно досить «бідний», порівняно з традиційними ідеологіями, як от лібералізм, консерватизм, соціалізм та інші «ізми».

Слушною є теза, що «популістським партіям, як правило, бракує грандіозного бачення або всеосяжних ідеологічних проєктів», і, як неодноразово підкреслювалося, не існує Популістського Інтернаціоналу, священних текстів, з яких могли б черпати натхнення послідовники популістів, загально-визнаних популістських ікон, а також визнаної історичної наступності між популістськими проявами⁶⁹. Тонкоцентрична ідеологія не пропонує всеохопної мапи соціального світу, а представляє своєрідну ментальну карту, через яку індивіди аналізують та осмислюють політичну реальність. Популізм подібний до «хамелеона», оскільки, зазвичай проявляється у поєднанні з різними концепціями, актуальними для певного середовища у той чи інший час і прив'язується до будь-якої «повної» ідеології. Популізм – це набір ідей, орієнтованих на фундаментальне протистояння між народом і елітою. Популістська ідеологія є достатньо гнучкою, вона враховує сприйняття та потреби різних соціальних груп.

Фактично, у «чистому» вигляді популізм у сучасному світі не існує. Його різновиди є специфічним вираженням певних ідеологічних рис. Він може бути лівим і правим, спиратися на сильних лідерів і бути взагалі без лідера, організованим за принципом «з гори до низу» і «з низу до гори». Бідність популістських символів є гарантією їхньої політичної ефективності, оскільки їхня функція полягає у приведенні до еквівалентної гомогенності дуже гетерогенної реальності, що вони роблять на основі зведення до мінімуму їхнього партикуляристського змісту. Визначаючи популізм як ідеологію, автори пов'язують його появу та стійкість з факторами пропозиції та попиту. На їхню думку,

⁶⁸ Mudde C., Rovira Kaltwasser C. Exclusionary vs. inclusionary populism: Comparing contemporary Europe and Latin America. *Government and opposition*. 2013 Vol. 48, No. 2. PP. 149-151. URL: <https://www.illiberalism.org/cas-mudde-and-cristobal-rovira-kaltwasser-exclusionary-vs-inclusionary-populism-comparing-contemporary-europe-and-latin-america/>

⁶⁹ Aslanidis P. Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies*. 2015. Vol. 64 (1). PP. 88-104. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1111/1467-9248.12224>

існують популістські актори, зокрема популістський електорат, громадяни, яких приваблюють такі позиції та погляди.

Наступною важливою рисою популістської ідеології є монізм та моралізм. Суспільство розглядається з погляду однорідних, моністичних груп з однаковими інтересами та цінностями. Розмежування на «простих людей» та «корумповану еліту» ґрунтуються на моральній основі. Перші зображуються як однорідна й добродесна спільнота, що уособлює моральну чистоту, а друга розглядається як однорідне угруповання з патологічною суттю. Але, хоча усі різновиди популізму використовують цей маніхейський принцип дуалізму Добра та Зла, визначення того, хто «народ», «простий люд», а хто «корумпована еліта», у всіх відбувається по-різному. Кожний популістський актор визначає ці групи відповідно до актуального контексту, тобто користуються невизначеністю даної символічної конструкції заради власної політичної вигоди.

Популісти позиціюють себе монопольними представниками всього народу (бо розділяють його інтереси та цінності), тоді як еліти представляють «особливі інтереси». Еліта може бути економічною, культурною, політичною, це не має значення. Головним є те, що вона кваліфікується як корумпована й уособлює приниження, а народ – моральну перевагу.

Очевидно, що «народ» є конструкцією, яку можна визначити по-різному. З точки зору Каса Мудде та Христобаля Ровіра Кальтвассера, поняття «народ» водночас може об'єднувати і роз'єднувати, одні групи включати, інші виключати із змісту, мобілізувати більшість проти певного ворога (приміром, «істеблішменту», політичних партій, мігрантів тощо, головним є їхня відмінність від «простих людей»). За таких умов абсолютно змінюється взаємодія між соціальними групами. Якщо ви «чисті», а інша людина «корумпована», компроміс призводить до корумпованості чистих. Корумповані люди не є легітимними опонентами.

І зрештою, це ідея загальної волі. Йдеться не лише про захист інтересів «простих людей». Індивіди певної спільноти здатні об'єднати свою волю задля проголошення народного суверенітету як єдиного легітимного джерела політичної влади. У цьому сенсі популізм є набором ідей як повинна функціонувати політика. Вона має виражати спільну волю. Для розв'язання кризи потрібно, щоб вірний представник народу завоював владу, подолав зрадників і втілював у життя розумні рішення.

Але чи справді політичні агенти вірять у політику як боротьбу між народом та елітою, чи цинічно використовують цей дискурс для отримання електоральних переваг? На це питання, на переконання Каса Мудде та Христобаля Ровіра Кальтвассера «часто майже неможливо дати остаточну відповідь (не залізиши в голову популіста)»⁷⁰.

⁷⁰ Mudde C., Rovira Kaltwasser C. *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press. 2012. P. 9.

Переосмислюючи характеристики, відображені у визначенні популізму як ідеології в іншому аспекті в термінах, релевантних сучасній ситуації, Періс Асланідіс (Paris Aslanidis) більш актуальною вважає концептуалізацію популізму як дискурсу⁷¹. На його думку, популізм, насамперед – це політична мова, яка діагностує реальність, сублімуючи соціально-політичні невдоволення у протистояння народу та еліт. Якщо використовувати технічну термінологію, це тип фрейму колективної дії. Діяльність цих акторів і діяльність безлічі соціальних рухів, можна описати як популістську, оскільки вони дискурсивно конструюють народну колективну ідентичність, щоб кинути виклик непомірній владі еліти. Популістський дискурс має транснаціональну динаміку. Він виступає мовою мобілізації, об'єднуючи громадян з різними партійними, конфесійними, расовими, етнічними, класовими та іншими традиційними розбіжностями. Говорити від імені народу та відстоювати народний суверенітет, звинувачуючи при цьому еліти в отриманні незаконних привілеїв – це універсальний троп, який може легко перетинати національні кордони.

В Україні за весь період Незалежності популізм набув значних масштабів. Дефіцит демократії та незадоволення її станом створює політичний запит на несистемних політиків та партії (які складаються з «чистих» людей, з доброю репутацією тощо) і позиціонують себе як альтернативу чинній владі та панівним політичним практикам. Під час усіх виборчих компаній популізм є політичною мовою більшості політичних партій в Україні. Для залучення електорату вони обіцяють зробити «все й одразу». Як слушно зауважують експерти, що вибори часто перетворюються на «конкурс обіцянок». Переважна більшість українських політичних партій не є виразниками інтересів електоральних груп, а радше бізнес-проектами або «клубами підтримки» своїх лідерів. Їхні передвиборчі програми часто мають слабку змістовну частину, тоді як основна увага приділяється фігурам лідерів та популістським гаслам. У разі невиконання обіцянок ні лідер, ні його партія не несуть політичної відповідальності. Їхня головна мета – одержати підтримку якнайбільшої кількості прихильників у поточний момент.

Український соціолог Олександр Резнік зазначає, «що популістські орієнтації підживлюються надією людей, що там, де провалилися усталені партії та еліти, слід покладатися на простих і «незаплямованих» політиків із «народу». Як наслідок, поширюється запит на «нові обличчя» у політиці, оскільки функціонування політичної системи в рамках, встановлених панівною елітою, виглядає вкрай корупційним і неефективним. На противагу плюралістичній концепції демократії, популізм стверджує плебісцитарну політику та персоналізацію влади»⁷².

⁷¹ Aslandis P. Populism as a collective action frame. Illiberalism. 2021. June 23. URL: <https://www.illiberalism.org/paris-aslanidis-on-populism-as-a-framing-resource/>

⁷² Резнік О. С. Популістські орієнтації населення України впродовж соціальних трансформацій.

Чинниками поширення популістських настроїв в Україні можна вважати: тривалу інституційну кризу, недовіру до окремих інститутів влади (окрім армії), сильний патерналістський запит, що виник ще в 90-х роках на фоні ностальгії та ідеалізації усталеного буття радянського минулого, наділення його надмірними позитивними рисами, непослідовність, несистемність і половинчастість демократичних реформ, формальність змін, поширення корупції, особливо політичної (на вищих рівнях); зневіру в демократичних інститутах; поверхнєве розуміння демократії; ідеологічну невизначеність; нездатність політичного істеблїшменту ефективно реагувати на труднощі; брак відкритості та відповідальності влади; лобювання різними акторами суспільно-політичного процесу (зокрема, фінансовими групами) ухвалення політичних рішень на власну користь; політичну фрагментарність та публічну поляризацію суспільства, соціальну нерівність, низький рівень життя більшості населення.

Згідно з дослідженнями, популістські настрої в українському суспільстві мають глибоке соціально-психологічне підґрунтя. Прості обіцянки швидкого вирішення нагальних проблем, які пропонують популісти, допомагають соціальним суб'єктам зняти соціальну напругу, що пов'язана із незадоволенням рівнем забезпечення власних потреб та інтересів, відчуттям несправедливості. Значній частині українського суспільства притаманний амбівалентний тип політичної культури, який поєднує суперечливі, а іноді й взаємосуперечливі елементи тоталітарної та сучасної демократичної політичної свідомості й поведінки⁷³. Громадяни з амбівалентним ставленням до політики можуть відчувати сумніви та неоднозначність у власних поглядах та переконаннях, прагнучі одночасно до самоврядування та «сильної руки», до радикальних змін і збереження стабільності, що надає популістам простір для маніпуляцій.

Ці тенденції відображаються і в соціологічних опитуваннях, де українці найчастіше надають перевагу термінальним цінностям, таким як здоров'я, щасливе сімейне та матеріально забезпечене життя, тоді як пізнання, щастя інших, суспільне визнання, красу природи та мистецтва, розваги й творчість відходять на другий план. У довоєнний час для всіх вікових груп головними цінностями були матеріальний добробут та безпека. Однак під час повномасштабної російсько-української війни, в умовах екзистенційної небезпеки орієнтація на безпеку як цінність зменшилась і збільшилась кількість людей, орієнтованих на свободу. Вочевидь, значна частка людей не бажає поступатися

Фонд Демократичної ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2023. 22 вер. URL: <https://dif.org.ua/article/populistski-orientatsii-naselennya-ukraini-vprodovzh-sotsialnikh-transformatsiy>

⁷³ Резнік О. С. Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Інститут соціології НАНУ. 2023. № 2. С. 7. URL: <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2023-2/3.pdf>

своїми свободами попри гостру потребу в безпеці⁷⁴. Змінюється й ставлення до популістських ідей: більшість українців, поділяючи низку з них (приміром, «народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні дотримуватися тільки волі народу», «часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів», «нашою країною повинні керувати люди з народу, а не представники правлячої еліти»), водночас вже не підтримують доцільність залучення некомпетентних людей до політики та порушення законодавства України заради досягнення політичних цілей⁷⁵. Відкритість до популістської риторики залишається притаманною економічно незахищеним верствам населення, які проживають у малих населених пунктах, є менш освіченими, старші за віком і мають фінансові проблеми.

Розуміння розглянутих вище загроз демократії може допомогти вчасно реагувати на виникнення проблем з ними пов'язаних, вживати заходів для її захисту та гарантування прав і свобод громадян.

Отже, попри неоднозначне сприйняття, демократія зберігає свою цінність протягом всієї історії євроатлантичної цивілізації. Її аксіологічна основа, що включає свободу, рівність, широке залучення громадян до політичного процесу, всезагальність виборів демонструє універсальність і тяглість від античності до сучасності, слугуючи еталоном оптимальної політичної системи. Однак соціологічні дослідження виявляють тенденцію до розчарування функціонуванням демократичних режимів, як «старих», так і «молодих». Авторитарні та популістські виклики постають найбільшими загрозами для демократії. Шляхами для їх подолання та покращення процесу демократизації повинні стати забезпечення прозорості, відкритості та відповідальності державних та корпоративних структур; підтримка відкритого діалогу та взаєморозуміння між різними етнічними та культурними групами, просування гуманістичних цінностей активістами та політичними лідерами, формування більш толерантного суспільства, пошук балансу між збереженням традицій та відкритістю до нових ідей, визнання прав кожного громадянина на свободу і рівність; зміцнення гендерної рівності шляхом підтримки включення, рівних можливостей та взаємоповазі у політичній сфері тощо.

Аналіз динаміки суспільних настроїв свідчить про те, що за роки демократичного відкату глобальне незадоволення демократією досягло найвищого рівня. Серед підстав такої оцінки функціонування демократії є те, що уряди більшості країн світу не виправдовують демократичних очікувань громадян.

⁷⁴ Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). *Центр Разумкова. Пресреліз*. 2023. 21 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r>

⁷⁵ Резнік О. С. Популістські орієнтації українців під час повномасштабної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Інститут соціології НАНУ. 2024. № 1. С. 80-92. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-1/7.pdf>

Люди розчаровані в політичних елітах і переконані в тому, що не враховуються їхні інтереси, реалії життя простих громадян. Водночас досить песимістично оцінюються можливості впливу на політичні процеси за наявної політичної системи. З усім тим, віра у демократію, усвідомлення її значущості залишається стабільно високою у більшості країн світу і попри недоліки вона залишається найкращою формою організації суспільства, успіх якої залежить від постійного вдосконалення та адаптації до нових реалій.

ЛЮДМИЛА ЛІПІЧ

ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В ДЗЕРКАЛІ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ДОВОЄННИЙ І ВОЄННИЙ ПЕРІОДИ

Проблему, яка розглядається в цьому розділі колективної монографії можна визначити як суперечність між потребою в достовірних знаннях про реальну соціальну структуру цінностей та ціннісних орієнтацій українського суспільства та рівнем наявних наукових знань про них.

Зі здобуттям незалежності Україна проходить трансформаційні процеси, які докорінно змінили соціальне, матеріальне й політичне становище молоді. Головними чинниками, що визначають ці зміни є:

- радикальні економічні і політичні реформи, які істотно загострили багато соціальних проблем та вплинули на найбільш вразливі верстви населення, зокрема молодь;
- соціокультурні зміни, пов'язані з переоцінкою базових цінностей та соціальних орієнтацій, з розпадом традиційних інститутів, способів та засобів соціалізації молоді;
- інституціоналізація культурних зразків і стереотипів поведінки за стандартами західно-європейської масової культури та масової комунікації тощо;
- військові дії на території України, оголошення воєнного стану, що кардинально змінили умови суспільного життя, а отже й впливають на цінності соціуму.

Дані чинники актуалізували вивчення та аналіз процесів, що відбуваються в молодіжному середовищі, проблеми соціалізації, місця і ролі молоді в житті соціуму; поставили на порядок денний питання щодо переосмислення та оновлення уявлень про молодь. Сучасні суспільні трансформації виявляються у активізації наукових і громадських дискусій щодо молоді та її проблем в усіх сферах життєдіяльності суспільства: сім'ї, освіті, економіці, політиці тощо. Вони стали обумовлювати зростання актуальності й пріоритетності досліджень ціннісно-нормативних систем, що функціонують в молодіжному середовищі.

Уявлення про цінності нерозривно пов'язані насамперед з культурою, сферою духовної діяльності людини, її моральної свідомості, оцінок тощо. Отже, проблема цінностей є наскрізною у дослідженнях соціогуманітарного спрямування і має чималу традицію свого вивчення. Для соціологічної науки проблема цінностей – це не тільки погляд на їх нормативний, регулятивний, інтегративний чи дезінтегративний вплив на систему соціальних дій та вчинків людини, що тісно пов'язано із соціокультурним розвитком та самовдосконаленням особистості, але і можливості висвітлення внутрішньої сторони взаємозв'язку особистості та суспільства, визначення особистісного аспекту орієнтації людини на цінності.

У соціології цінності виступають у ролі інструментів соціального регулювання, тією проміжною ланкою, яка пов'язує інтереси, потреби, світогляд людини з її конкретними ідеями, поведінкою. Це поняття відображає один із найсуттєвіших моментів практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми. Якісні й кількісні характеристики цінності залежать від внутрішніх властивостей її носія та від потреб і прагнень суспільної людини, яка сама є ціннісним об'єктом.

Соціальні цінності виконують соціалізуючу функцію, оскільки ретранслюються в культурних зразках конкретної соціальної системи та інтерналізуються в свідомості нового покоління, являючи свій примусовий, але легітимний характер в програмах його соціалізації. Відомий американський соціолог Талкотт Парсонс зазначав, що цінності відіграють головну роль у підтримці моделей функціонування соціальних систем, оскільки вони є концепціями бажаних типів соціальних систем, які регулюють прийняття соціальними елементами зобов'язань»⁷⁶. Інституціоналізація ціннісних орієнтацій, на його думку, є найоптимальнішим засобом соціальних змін і, зокрема, соціального реформування.

Цінності можна визначити і як узагальнені уявлення людей щодо значущих цілей і норм поведінки, які визначають пріоритети в сприйнятті дійсності, задають орієнтації їх дій і вчинків у всіх сферах життя і значною мірою формують життєві стилі, властиві тим чи іншим групам людей. Усі цінності є соціальними явищами, проте умовно вони можуть бути поділені на життєві – що реалізуються на особистісному, індивідуальному рівні, визначають життєві стратегії індивіда та міжособистісні відносини «обличчям до обличчя», та власне соціальні – що визначають орієнтації спільноти загалом і відносини в широкому анонімному соціальному просторі⁷⁷.

⁷⁶ Parsons T. The System of Modern Societies. / edited by SNK. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1971. P. 4-8. URL: <http://www.csun.edu/~snk1966/Talcott%20Parsons%20-%20Action%20Systems%20and%20Social%20Systems.htm> (дата звернення: 12.01.2024).

⁷⁷ Україна: 30 років на європейському шляху / Ю.Якименко та ін.; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ: Заповіт, 2021. С. 146.

Під поняттям ціннісної орієнтації ми розуміємо:

- ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші підстави оцінки людиною або групою соціальних об'єктів і подій;
- спосіб організації людиною або групою своєї поведінки відповідно до усвідомлених мотивів, зведеними в ранг смисложиттєвих орієнтирів.

Отже, поняття «ціннісні орієнтації» визначає вибір напрямку (орієнтації), а цілі, установки, напрям діяльності або, коли йдеться про те, що або хто може слугувати прикладом для наслідування, визначається як орієнтир.

У взаємообумовлених поняттях: «цінності» і «ціннісні орієнтації» відбивається мінливість, рухливість, змінюваність світогляду людини або соціальної групи.

Дані поняття є смисловими конструкціями, що обумовлюються дією об'єктивних⁷⁸ і суб'єктивних факторів в розвитку та функціонуванні будь-якого соціокультурного типу суспільства.

Отже, цінності відображують особливості культури, ознаками конкретно-історичного стану суспільства, адже вони є лакмусовим папірцем, який чітко вказує на важливі суспільні події. Вони супроводжують зміни і проявляються через вибір і дії людей⁷⁹.

Президент Асоціації всесвітнього дослідження цінностей Рональд Інглхарт (Ronald F. Inglehart)⁸⁰, наголошував, що цінності формують нашу життєву стратегію, нашу поведінку, наш світогляд. Створюють норми в нашій свідомості щодо того, що ми повинні працювати, заробляти гроші, витратити ці гроші вільно, слідувати правилам, при тому, що ми досить затиснуті ними. І ми бачимо, що цінності, дійсно, впливають на нашу поведінку. Вони здаються самоочевидними, тому що ми з самого початку отримуємо досвід того, що саме так влаштований світ. І економісти, психологи, соціологи, політологи вивчають цінності, тому що вони проходять через великі зміни.

Для України це актуально саме тому, що молоде покоління, з часу проголошення державної незалежності, зростає та виховується в умовах перманентних політичних, економічних криз⁸¹, а нині ще й в реаліях повномасштабної війни.

Через те, соціологічне осмислення ціннісної моделі українського суспільства, дослідження динаміки ціннісних орієнтацій, особливо молоді, яка ха-

⁷⁸ Андрущенко В., Джура В., Богданова Н. Культура життєтворчості особистості і освіта. Київ: «МП Леся», 2017. С. 64.

⁷⁹ Українське суспільство в умовах війни. 2022 : Колективна монографія. / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326.

⁸⁰ Інглхарт Р. автор соціологічної теорії постматеріалізму; координатор міжнародного дослідницького проєкту «World Values Survey»; провів дослідження в 80 країнах.

⁸¹ Балакірева О. М., Бондар Т. В., Головенько В. А. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень) : Інформаційна брошура. Київ : СПД Соколянський А.Ю., 2011. С. 3.

рактизується інтенсивністю процесу соціалізації і втілює риси майбутнього, має тривалу традицію в українському соціо-гуманітарному дискурсі.

Систематичне дослідження ціннісних процесів в українському суспільстві розпочалося ще у 1996 році і мало моніторинговий характер. Саме з цього часу Україна увійшла до переліку країн-учасниць так званого «Світового дослідження цінностей (WVS). У відповідності до теорії Рональда Інглхарта, яка лежить в основі методики WVS, Україна опинилася у групі секулярно-раціональних країн, в яких переважають *цінності виживання*. Це означає, що в умовах, що склалися в Україні, для абсолютної більшості населення пріоритетом стали економічна та фізична безпека⁸². І якщо до 2014 року на 1 місці було економічне виживання, то з 2014, а надто з лютого 2022 – пріоритетом стало виживання фізичне.

З 2014 року на замовлення Міністерства молоді та спорту України, різними соціологічними службами та науковими центрами стали щорічно проводитися дослідження молоді на загальнонаціональному рівні. Це дозволило визначати не тільки цінності, яких дотримується переважна більшість молодого покоління, а і ті особливості ціннісних змін, які відбуваються в його ціннісно-нормативній системі, їх взаємозв'язок з ціннісними зсувами і змінами в соціально-політичному житті українського суспільства та з всесвітніми тенденціями молодіжної ціннісно-нормативної системи, молодіжної політики, молодіжної культури тощо. Зауважимо, що дослідження цінностей спираються на методологію дослідження «Shell Youth Study», що проводиться у Німеччині з 1953 року. За підтримки Фонду Фрідріха Еберта до опитування, які проводилися на Балканах, у країнах Південного Кавказу та Центральної Азії, включена і Україна. Соціологи зазначають, що це відкриває можливості для цінних порівнянь між країнами та регіонами-учасниками опитування за методологією «Shell Youth Study та узагальнень»⁸³.

Молодіжна ціннісна проблематика представлена широким колом емпіричних досліджень. Найпрезентативнішими з них ми вважаємо наступні:

- аналітичне дослідження «Молодь України – 2015», що було проведене GfK Ukraine на замовлення Міністерства молоді та спорту України та за фінансової підтримки установ ООН в Україні – членів Робочої групи ООН з молоді, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН;

⁸² Українське покоління Z: цінності та орієнтири: Результати загальнонаціонального опитування. / ред. та коорд. проекту К. Зарембо. Київ : Фонд імені Ф. Еберта : Центр «Нова Європа», 2017. С. 125.

⁸³ Українське покоління Z: цінності та орієнтири: Результати загальнонаціонального опитування. / ред. та коорд. проекту К. Зарембо. Київ : Фонд імені Ф. Еберта : Центр «Нова Європа», 2017. С. 6.

- дослідження «Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді», що здійснене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України;
- всеукраїнське опитування «Молодь України 2017. Українське покоління Z: цінності та орієнтири : Результати загальнонаціонального опитування», що проведене Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine;
- всеукраїнське опитування «Молодь України – 2018», що здійснене ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення Міністерства молоді та спорту України;
- репрезентативне соціологічне дослідження становища молоді в Україні, що проведене у 2019 році Державним вищим навчальним закладом «Університет банківської справи» на замовлення Міністерства молоді та спорту України⁸⁴;
- дослідження «Покоління Незалежності: цінності та мотивації», що проведене Соціологічною групою «Рейтинг» у 2022 року;
- дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», зроблене ГО «Аналітичний центр Cedoss» і дослідницькою агенцією Info Sapiens за ініціативи, а також фінансової, технічної та організаційної підтримки Представництва Фонду ООН в галузі народонаселення в Україні, Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства молоді та спорту України у 2023 р.

Як бачимо, українська молодь постійно знаходиться в центрі уваги науковців. Однак, аналіз літератури свідчить про те, що проблеми дослідження ціннісного світу української молоді перебувають на стадії моніторингових досліджень і наукового осмислення, що певною мірою пояснюється фрагментарним характером наукових розробок і відсутністю концептуальних і фундаментальних праць з молодіжної проблематики.

Молодь – соціально-демографічна група, зі специфічними соціальними та психологічними ознаками. Їх наявність визначається як віковими особливостями молодих людей, так і тим, що їх соціально-економічне, суспільно-політичне становище, духовний світ перебувають у процесі становлення, формування⁸⁵.

Сучасна реальність ставить соціологів перед необхідністю розроблення таких напрямів аналізу соціальних груп, які давали б змогу диференційовано

⁸⁴ Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (20. 07 – 10. 09. 2019 року). Київ, 2019. 92 с. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf. (дата звернення: 11.01.2024).

⁸⁵ Соціологічна енциклопедія. / упоряд. В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. С. 240.

оцінювати роль і місце кожної з них в соціумі, фіксувати чинники усталеності, що надають цим групам якісної визначеності, визначати соціальні індикатори, за допомоги яких можна тестувати внутрішні зміни в їхньому середовищі за умов трансформації суспільства.

Як об'єкти дослідження за цих умов доцільно брати спільноти, щодо розвитку яких мають бути застосовані базові стратегії трансформації, бо вони, одночасно, є її рушійними силами. До таких соціальних груп належить молодь. Поповнюючи верстви зайнятого в матеріальному й духовному виробництві населення, вона включається в життя як найактивніша та найпідготовленіша складова людського сегмента продуктивних сил, а також, частково, й витискається з нього (безробіттям, неможливістю отримати бажану освіту, вимушеною еміграцією тощо)⁸⁶.

Виокремимо вікові та статусні характеристики, якими молодь відрізняється від інших соціальних груп.

Віковою характеристикою молоді вважається період людського життя від чотирнадцяти до тридцяти років.

Її статусною ознакою є соціальна позиція, специфічний стиль життя, певний тип освіти й занять, сприйняття певних цінностей і вірувань, ідентифікація та самоідентифікація.

Визначення віку – один зі способів визначення групи, зокрема в галузі освіти та зайнятості. Як велика соціально-демографічна група, молодь, є єдиним джерелом поповнення трудових ресурсів; основним носієм інтелектуального потенціалу суспільства, що має здатність до праці та творчості у всіх сферах життя. Дана група має достатньо значну соціальну й професійну перспективу. Отже, діяльність молоді відзначається своєрідністю цілей, змістом, зовнішніми і внутрішніми умовами, засобами, труднощами, особливостями протікання психічних процесів, проявом мотивації.

Так, молодь разом із середнім класом та мешканцями великих міст найбільше тяжіє до цінностей самовираження, а отже є потенційним агентом змін. Опитування показують, що нові покоління українців успадковують «батьківські» (традиційні) цінності й водночас виробляють сучасні (постмодерністські)⁸⁷. Соціологи підкреслюють, що аналіз трансформації ціннісних орієнтацій за роки Незалежності є важливим для усвідомлення наявної ситуації в українському суспільстві, побудови прогностичних сценаріїв, визначення орієнтирів формування культури, духовності, інноваційного потенціалу нового покоління, інформаційно-освітніх програм тощо⁸⁸.

⁸⁶ Чигрин В. О. Соціологія сільської молоді: теоретико-методологічні та методичні основи : автореф. дис...докт. соціол. наук : 22.00.04. Київ, 2008. С. 3.

⁸⁷ Балакірева О. М., Бондар Т. В., Головенько В. А. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень) : Інформаційна брошура. Київ : СПД Соколянський А.Ю, 2011. С. 12.

⁸⁸ Балакірева О.М., Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996 – 1999 – 2006 рр. Науковий

Таким чином, молодь як складова соціально-вікової структури суспільства є стратегічним ресурсом соціально-економічного розвитку будь-якої держави в найближчій перспективі. Вона являє собою головну рушійну силу у суспільстві й державі, їх творенні та функціонуванні⁸⁹.

Дослідники, звертаються до широкої аудиторії осіб, відповідальних за прийняття рішень, і підкреслюють, що у 2030 р., серед тих, хто прийматиме ключові рішення в державі, буде молодь 2017 р. Отже, критично важливо вже сьогодні розуміти їхні проблеми, амбіції та наміри⁹⁰.

Дослідники української молоді наразі ставлять наступні завдання:

- вивчення ціннісних уподобань молоді;
- визначення цінностей, розповсюджених в молодіжному середовищі України в цілому та в окремих цільових групах;
- побудова рейтингу ціннісних пріоритетів сучасної української молоді;
- вивчення чинників, що впливають на формування життєвих цінностей молоді⁹¹;
- виявлення основних пріоритетів життєдіяльності, проблеми соціального становища та розвитку молоді України, її цінності, пріоритети та уподобання⁹²;
- оцінення потреб сучасної молоді, її бажання, вимір її ціннісних орієнтацій, що пов'язані з прагненням довідкритості, до змін, до самоствердження⁹³;
- визначення й опис впливу війни на молодь в Україні⁹⁴.

журнал. Український соціум. 2008. № 2 (25). С. 135–164.

⁸⁹ Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження / Дмитрук Н., Падалка Г., Тілікіна Н., Кіреєв С. Київ : ДП «Редакція інформаційного бюллетеня». «Офіційний вісник Президента України», 2018. С. 1.

⁹⁰ Українське покоління Z: цінності та орієнтири: Результати загальнонаціонального опитування. / ред. та коорд. проекту К. Зарембо. Київ : Фонд імені Ф. Еберта : Центр «Нова Європа», 2017. С. 6.

⁹¹ Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. / Дмитрук Н., Падалка Г., Тілікіна Н., Кіреєв С. Київ : ДП «Редакція інформаційного бюллетеня». «Офіційний вісник Президента України», 2018. С. 7.

⁹² Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. / Дмитрук Н., Падалка Г., Тілікіна Н., Кіреєв С. Київ : ДП «Редакція інформаційного бюллетеня». «Офіційний вісник Президента України», 2018. С. 7.

⁹³ Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (20. 07 – 10. 09. 2019 року). Київ, 2019. С. 4. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf. (дата звернення: 11.01.2024).

⁹⁴ Вплив війни на молодь в Україні/ Волосевич І, Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Підготовлено ГО «Аналітичний центр Cedos» і дослідницькою агенцією Info Sapiens за ініціативи, а також фінансової, технічної та організаційної підтримки Представництва Фонду ООН в галузі народонаселення в Україні, Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства молоді та спорту України. С. 9.

URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/state%20of%20youth%20survey> (дата звернення 12.01.2024).

Згідно досліджень останнього десятиріччя, молоді люди до головних цінностей відносять сім'ю, друзів, роботу, кар'єру, успіх, незалежність у прийнятті своїх рішень тощо.

Так, серед цілей та пріоритетів української молоді у 2015 році були: народження та виховання дітей, забезпечення їм освіти – 48%; пошуки та/або досягнення певних результатів в роботі – 44%; заробляння / отримання достатньої кількості грошей на третій позиції – 36%⁹⁵.

Науковці наголошують, що така трійка цілей та пріоритетів була характерна для старших вікових категорій молоді (25-34 роки), тоді як для респондентів 20-24 років на першому місці стояла робота або улюблене заняття, а для респондентів 14-19 років – здобуття освіти для себе та робота або улюблене заняття. Дана обставина пояснюється тим, що з віком знижується пріоритетність пошуку коханого (-ної), а також добрих друзів (що закономірно, адже з віком багато молодих людей досягають даних цілей) і підвищується пріоритетність цілей, пов'язаних з дітьми, зароблянням грошей та здоров'ям.

Для жінок пріоритетнішими були цілі, пов'язані з дітьми (дані цілі назвали 61% жінок проти 36% чоловіків) та здоров'ям (23% проти 16%). Натомість для чоловіків більш пріоритетними є цілі, пов'язані з роботою (цей пріоритет вказали 48% чоловіків проти 41% жінок), зароблянням грошей (40% проти 32%), свободою і незалежністю у рішеннях і вчинках (22% проти 14%), високим соціальним статусом, кар'єрою, владою (14% проти 10%)⁹⁶.

За результатами дослідження 2016 року основними життєвими пріоритетами для більшості молодих людей є сімейне щастя (71,7%) та кар'єра (48,1%). На третє та четверте місце у своїх вподобаннях молодь ставила можливість бути вільними і незалежними у своїх рішеннях та вчинках (38%) та мати можливість реалізувати свій талант, здібності. (Див. таблицю 1).

Таблиця 1⁹⁷

Розподіл відповідей на питання «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?» (серед усіх респондентів, N=1200), %

Сімейного щастя	71,7
Зробити кар'єру	48,1
Бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках	38,0
Мати можливість реалізувати свій талант і здібності	32,1
Багатства	25,0

⁹⁵ Волосевич І., Герасимчук С., Костюченко Т. Молодь України – 2015. Київ, 2015. С. 10.

⁹⁶ Волосевич І., Герасимчук С., Костюченко Т. Молодь України – 2015. Київ, 2015. С. 11.

⁹⁷ Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. А. Дмитрук та ін. Київ. 2016. С. 6.

Стати кваліфікованим спеціалістом	18,6
Принести користь своїй країні	12,7
Спокою та можливості ні в що не втручатися	10,5
Влади	5,2
Слави	3,8
Важко відповісти	0,8
Нічого	0,6
Інше	0,3

Молодь, яка мешкає у міських поселеннях, у порівнянні із сільською молоддю, більшою мірою була орієнтована на сімейне щастя (73,5% та 67,6% відповідно), наміри зробити кар'єру (51,6% та 40,5% відповідно) та мати можливість реалізувати свій талант та здібності (33,5% та 28,9% відповідно). Сільська молодь, у порівнянні із молоддю, що проживає у міських поселеннях, була більш орієнтованою на досягнення свободи та незалежності у своїх рішеннях та вчинках (41,8% та 36,2% відповідно) (Див. таблицю 2).

Таблиця 2⁹⁸.

*Розподіл відповідей на питання «**Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?**» (серед усіх респондентів, N=1200), залежно від типу поселення, у якому проживає молодь, %*

	Міське населення	Сільське населення
Сімейного щастя	73,5	67,6
Зробити кар'єру	51,6	40,5
Бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках	36,2	41,8
Мати можливість реалізувати свій талант і здібності	33,5	28,9
Багатства	23,9	27,4

За результатами, отриманими у 2017 р., українська молодь визначила значущими для свого ціннісного профілю такі базові індивідуальні цінності, що репрезентують її мотиваційний континіум: «самій вирішувати як вчиняти»,

⁹⁸ Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження / за заг. ред. Н. А. Дмитрук. Тернопіль : ТОВ Терно-граф, 2017. С. 6.

«складати власну думку, бути власником ідей», «знайти час для вивчення чогось для себе та вдосконалювати свої здібності», «докласти максимум зусиль, щоб інші захоплювалися твоїми досягненнями», «бути заможною людиною», «досягати завжди високих цілей» та «одноосібно приймати рішення щодо власного життя»⁹⁹.

Аналіз результатів трьох досліджень цінностей сучасної української молоді, проведених у 2015-2018 р.р., засвідчує, що основними пріоритетами в житті більшості молоді є сімейне щастя – 59,6% та 63,6% відповідно. Однак, за 2016 р. цей показник склав 71,7%, що значно перевищувало його значення у наступні роки. Важливим залишається для молоді їх здоров'я – 55,8% у 2016 р., 53,0% у 2018 р. та 53,3% у 2017 році. «Багатство» порівняно з 2016 р. стало важливішим для української молоді 28,1 % у 2017 р. проти 25,0 % у 2016 р., але менш важливим у 2018 р. 23,5%. Натомість, у 2018 р. молодь приділила увагу інструменту досягнення багатства – професіоналізму: стати кваліфікованим працівником (19,4%) проти 14,2% у 2017 р. Потреба бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках (28,2%) та потреба у багатстві (23,5%) завершили ТОП-5 життєвих пріоритетів молоді¹⁰⁰.

Так, за даними репрезентативного соціологічного дослідження «Молодь України – 2017»¹⁰¹, основними пріоритетами в житті для більшості молодих людей було сімейне щастя (63,6%), здоров'я (53,6%) та кар'єра (39,3%); на третє та четверте місце у своїх вподобаннях молодь поставила можливість бути вільними й незалежними у своїх рішеннях та вчинках, мати можливість реалізувати свій талант і здібності, а також здобуття багатства. Молодь старших вікових груп була більшою мірою орієнтована на досягнення сімейного щастя та здоров'я, а молодь молодшого віку – на досягнення кар'єрного успіху. Бажання щодо основних досягнень в житті різнилися залежно від макрорегіону проживання, однак, майже не відрізнялися залежно від типу поселення, в якому проживає молодь, – винятком стала потреба реа-

⁹⁹ Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження / за заг. ред. Н. А. Дмитрук. Тернопіль : ТОВ Терно-граф, 2017. С. 7.

¹⁰⁰ Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження / Дмитрук Н., Падалка Г., Тілікіна Н., Кіреєв С. Київ : ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. С. 5.

¹⁰¹ Опитування проводилося на замовлення Міністерства молоді та спорту України з 20 липня по 10 серпня 2017 року. Метод дослідження: структуроване інтерв'ю «віч-на-віч». Цільова група дослідження: молодь віком 14–34 років (громадяни/-ки України). Географія дослідження: 24 адміністративні одиниці України та м. Київ (окрім тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та тимчасово неkontrolьованої території України, де органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження). Вибіркова сукупність: 2000 респондентів віком 14–34 років, репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками (стать, вік, область проживання, розмір населеного пункту); стандартні відхилення при довірливих 99 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 до 0,5 становлять 1,73–2,88 відсотка.

лізувати свої здібності й талант, яка виявилася більш значущою для міської молоді.

Серед опитаних в офіційно зареєстрованому шлюбі перебували 36,7% молодих осіб, не реєстрували свої відносини 8,6%. Зі збільшенням віку респондентів збільшується частка молоді, яка перебуває у зареєстрованому шлюбі та зменшується відсоток молодих людей, які взагалі не одружені/незаміжні. Серед міської молоді частка тих, хто живуть разом без реєстрації шлюбу складала 11,9%, 7,7% – серед сільської молоді. Лише 10,6% опитаної молоді країни живе у незареєстрованому шлюбі. До такої форми співмешкання позитивно ставиться 28,5% опитаних молодих людей. Водночас, майже половина опитаних молодих людей (51,1%) до незареєстрованих шлюбів налаштовано нейтрально. Найбільша частка позитивно налаштованих до цивільних шлюбів молоді мешкає на Півдні (38,1%) країни, найбільший відсоток негативно налаштованих – на Заході (19,9%) країни. Серед молодих чоловіків відсоток позитивно налаштованих до цивільного шлюбу – 32,3%, тоді як серед молодих жінок усього 24,6%; відповідно відсоток негативно налаштованих серед осіб жіночої статі вищий –18,2%, у порівнянні з 11,2% чоловічої статі. З віком зростає частка осіб, які вважають зареєстрований шлюб формальністю, а також тих, чиї партнер/ки проти офіційної реєстрації стосунків. Серед молодих осіб, які нині не перебувають у офіційному шлюбі, більше 77% планують у майбутньому його укласти. Помітна тенденція, що зі збільшенням віку молодих людей зменшується частка тих респондентів, які не планують жити в зареєстрованому шлюбі. Сільська молодь більшою мірою налаштована на офіційну реєстрацію шлюбу в майбутньому (82,1%), у порівнянні з міською молоддю (75,2%). Серед молоді Центру країни (69,7%) найменша, в порівнянні з усіма іншими макрорегіонами, частка респондентів, які планують взяти офіційний шлюб.

Результати дослідження довели існування зв'язку між матеріальним становищем та планами мати дітей: чим вищий матеріальний стан респондентів, тим більше вони виявляють наміри мати дитину, і, відповідно, чим нижчий – тим більше говорять про відсутність такого бажання. Також існує зв'язок між кількістю дітей та матеріальним станом родини: зі зростанням добробуту молодих людей шанси виховати більше, ніж одну дитину зростають (це стосується родин, які мають до трьох дітей включно); щодо родин із трьома та більше дітьми, то їх частка найбільша серед молоді, яка знаходиться поза межею бідності, і вона має тенденцію до зменшення зі зростанням добробуту родин. 59,3 % молоді негативно ставиться до одностатевих шлюбів¹⁰².

З усіх опитаних респондентів 46,4% взагалі ніколи не палили цигарки. Опитана молодь в межах 44,4-85,3%, (залежно від виду алкогольних напоїв – пиво,

¹⁰² Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. / Дмитрук Н., Падалка Г., Тілікіна Н., Кіресв С. Київ: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня. «Офіційний вісник Президента України», 2018. С. 66-69.

міцні напої, вино, шампанське, слабоалкогольні напої, коктейлі чи алкогольні напої домашнього виробництва) не вживали алкоголь протягом останніх 30 днів. Понад 90% молодих осіб, серед усіх респондентів, не вживали наркотики (марихуану – 90,9%, аптечні наркотики – 95,0%, спайс – 98,2%, кататинон – 99,1%).

За результатами репрезентативного соціологічного дослідження 2018 р. тільки 9,3% молодих людей постійно стежать за політичним життям в Україні та 22,4% відслідковує головні політичні події країни, а майже третина молоді (32,1%) каже про відсутність інтересу до політичних процесів в Україні. Серед головних чинників «аполітичності» сучасної молоді – недовіра політикам та владі (48%), зневіра щодо важливості своєї громадянської позиції (30,1%) та низька самооцінка власної політичної культури («я нічого в цьому не розумію») (23,6%). Молодь позитивно оцінює актуальні геополітичні та соціально-політичні процеси, що відбуваються в Україні: 71,9% підтримує вступ України до Євросоюзу, 71,6% – створення постійної професійної армії, 60,2% – посилення санкцій проти Росії, 56% – вступ України в НАТО, 53,6% – надання Україні зброї іншими державами. Також, 61,2% молоді підтримує освітню реформу, 60,8% – реформування системи надання медичних послуг та лікарських засобів, 56,1% – реформу системи пенсійного забезпечення та 55,6% реформу децентралізації влади в країні.

Громадянська активність сучасної молоді більшою мірою реалізована в облаштуванні простору своїх населених пунктів (31,3%) та організації суспільного життя в своїй спільноті (12,2%). Водночас, залучення молоді до громадянського контролю за діями органів влади різного рівня помірно (організація громадських слухань або зборів громадян, ініціювання колективних письмових звернень та електронних петицій до органів влади, збір підписів до різних органів влади). 44,3% молоді готові долучитися до громадських колективних ініціатив та 8% молоді готові особисто взяти на себе ініціативу з організації громадських ініціатив у житті свого міста/селища/села/ області/вулиці/будинку. Однак, значна частина молодих людей не відчуває себе здатними впливати на події та процеси, що відбуваються сьогодні в країні (48%), а також в населеному пункті, в якому вони мешкають (30,3%). 37% молоді готові особисто брати активну участь у процесі розбудови та розвитку своєї територіальної громади. Водночас молоді люди старших вікових груп мають більшу готовність долучитися до розбудови та розвитку своїх територіальних громад, ніж молодь молодших вікових груп. Важливо, що міська та сільська молодь рівною мірою готова особисто брати активну участь у процесі розбудови та розвитку своєї територіальної громади. Найбільший відсоток молоді, котра готова брати участь у процесах децентралізації, локалізовано у західному (46,7%), північному (39,5%) та південному (31,4%) макрорегіонах країни. Молодь країни вважає, що їй до-

цільно у контексті розбудови життєдіяльності своєї об'єднаної територіальної громади долучитися, насамперед, до розробки й реалізації молодіжних проєктів та ініціатив, а також створення молодіжних ініціативних груп чи організацій. Щодо актуальних проєктів розвитку території свого проживання, насамперед, найважливішим молоді вважає у найближчі три роки ремонт і реконструкцію доріг і тротуарів (66,8% та 37,4 % відповідно), лікарень та амбулаторій (47,4% та 33,8% відповідно), місць відпочинку у громаді (42% та 40,9% відповідно).

Водночас зазначимо, що пріоритет у відкритті та облаштуванні таких публічних інфраструктурних об'єктів громади, як спортивні заклади та центри, спортивні майданчики та стадіони, установи, що працюють із молоддю (молодіжні центри), заклади культури (центри, клуби, бібліотеки) й кінотеатри, театри та клуби за оцінками опитаної молоді для неї зростає у найближчі три роки. 57,3% опитаних молодих людей вважає, що місцева влада не враховує думку молоді при ухваленні рішень, що стосуються розвитку громади. Так, дистанціювання влади від молоді при ухваленні рішень щодо розвитку громади частіше відчуває сільська молоді, порівняно з міською, а також молоді, яка мешкає на Заході країни.

Більше третини (36,7%) української молоді, за результатами довоєнних опитувань, виявляють своє бажання виїхати зі свого населеного пункту. Серед молоді віком 14–19 років потенційна територіальна мобільність значно вища, ніж серед інших вікових груп молоді. Відповідаючи на проєктивне запитання: «Якщо б Ви хотіли виїхати зі свого населеного пункту, то куди?», 74,1% молодих людей зазначали, що хотіли б виїхати зі свого населеного пункту за межі України; бажаними країнами-призначень для молоді були країни Європейського Союзу (45,6%), 21,7% – бажали переїхати до інших країн світу, до країн СНД – 6,8%, а до іншої місцевості в Україні виявляла бажання переїхати кожна п'ята молода людина (21,7%), яка б хотіла змінити місце проживання. За результатами дослідження, молоді чоловіки більшою мірою схильні до міжнародної міграції (79%), ніж молоді жінки (68,5%).

Сучасній молоді притаманна висока реалізована внутрішня територіальна мобільність: 89% молоді упродовж усього життя були в інших населених пунктах своєї області та 82,6% – в інших областях України. Найбільша внутрішньо регіональна та міжрегіональна міграція притаманна молоді віком 20–24 років, а у зовнішній міграції переважно беруть участь молоді особи віком 30–34 років.

Більше половини (62,1%) молодих людей зазначали, що хочуть жити в Україні, проте 9,7% – планували емігрувати з України найближчим часом. Чинниками зовнішньої міграції для молоді переважно є економічні причини. Міська молоді, порівняно з сільською, більшою мірою була налаштована на тимчасову міграцію, як з метою навчання, так і працевлаштування за кордо-

ном: 66,9 % сільської молоді хотіло б жити в Україні та емігрувати не збиралося, тоді як серед міської молоді таких прагнень, за результатами дослідження, було менше (60,1%). Найбільші еміграційні настрої серед молоді спостерігалися у центральному макрорегіоні країни (14,1%).

Водночас, зі збільшенням віку серед молодих людей зростає бажання жити в Україні. Найбільші міграційні настрої з метою навчання за кордоном спостерігалися серед молоді віком 14–19 років, 20–24 роки –працевлаштування за кордоном. Серед чинників освітньої міграції української молоді за кордон (тієї частини, котра хотіла б повчитися за кордоном якийсь час, але потім повернутися в Україну) переважало бажання отримати досвід життя в інших країнах, можливість познайомитися з іншими культурами та вивчити мову/удосконалити мовні навички. Бажання поїхати працювати за кордон у молоді обумовлювалося, насамперед, намаганнями підвищити свій матеріальний стан. Серед інших причин – відсутність відповідних можливостей на ринку праці в Україні, у порівнянні із іншими країнами, бажання отримати досвід життя в інших країнах, а також можливість познайомитися з культурою інших країн.

Важливо, що 54,5% молодих людей позитивно оцінювали свої реальні можливості завдяки здобутій освіті й компетенціям задля їх реалізації у трудовій сфері, а також кар'єрного зростання, підвищення заробітної плати, створення власного бізнесу тощо. Найпривабливішими професійними видами діяльності для молоді, такими, що мають інструментальну цінність, до війни вважалися професійна діяльність «бізнесмена, підприємця» (45,2%), «юриста» (36,1%) та «спеціаліста з програмного забезпечення та комп'ютерної техніки» (31,2%). Вибір спеціальності та професії для більшості сучасних молодих людей обумовлені власними інтересами та здібностями (50,4%), орієнтацією на гідну матеріальну винагороду (38,3%), а також порадами найближчого соціального оточення (32,2%).

Однак, майже половина опитаної молоді (48,1%) працює не за фахом або спеціальністю, що була отримана в професійно-технічному або вищому навчальному закладі. Відсутність вакансій за фахом (36,7%) та незадовільна матеріальна винагорода (31,4%) – головні чинники, котрі пояснюють чому молодь не працює за здобутим фахом. Половина (51,4%) працевлаштованої молоді має роботу за місцем проживання, однак, 6,5% молодих людей працює в іншому населеному пункті, а 9,4% – в іншому населеному пункті області, в якій вони проживають.

Серед основних причин, через які молодь працює в іншому населеному пункті та має виїжджати на роботу, вказують відсутність вакансій для молоді за спеціальністю (38,2%) та відсутність вакансій взагалі (33,8%) за місцем проживання. Молодь, яка мешкає у Центрі (33,9%), на Півночі (37,7%), Сході (50%) та Півдні (52%) країни, що працює не за місцем проживання, насамперед,

скаржитися на відсутність вакансій на ринку праці за спеціальністю, а молодь, яка проживає на Заході (52,9%) країні, – на відсутність роботи взагалі. Окрім того, кожна п'ята молода людина скаржитися на те, що наявна робота за місцем проживання є малооплачуваною та кожна шоста молода людина оцінює умови праці як незадовільні.

Значна частина, а саме 42,3% опитаної молоді мали до війни бажання особисто стати підприємцем та відкрити власний бізнес; частіше молоді люди, які проживають у Центрі (46,2%) та Заході (44,9%) країни хотіли відкрити свій бізнес найближчим часом та у перспективі. Частка молодих чоловіків, які хотіли відкрити власний бізнес найближчим часом, дорівнювала частці молодих жінок, які мали такий намір (10,8% та 10% відповідно), але частка молодих чоловіків, які бажали започаткувати бізнес в перспективі є більшою за частку молодих жінок (35,3% та 28,3% відповідно).

Більшість молодих людей починає переорієнтовуватися на прагматичні матеріальні цінності. Їх досить сильно приваблюють гроші, заробітки, бізнес. Обрання багатства, кар'єри свідчить про те, що багатство та кар'єра мають велике значення в ціннісній структурі українського суспільства взагалі, що впливає на формування ціннісних орієнтацій молоді.

Соціологічні опитування п'яти довоєнних років також свідчать, що вище зазначені тенденції є стабільними. За даними 2019 р. українська молодь визначала як значущі для свого ціннісного профілю такі базові індивідуальні цінності, що репрезентують її основні мотиваційні настанови: «самій вирішувати, як вчиняти», «складати власну думку, бути власником ідей», «знайти час для вивчення чогось для себе і вдосконалювати свої здібності», «докласти максимум зусиль, щоб інші захоплювалися твоїми досягненнями», «бути заможною людиною», «досягати високих цілей» та «одноосібно ухвалювати рішення щодо власного життя»¹⁰³.

У переліку найважливіших цінностей молоді, як бачимо в таблиці 1.2, основними пріоритетами в житті для більшості молоді були здоров'я (49,8%) і матеріальний добробут (35,2%). Відчуття захищеності та впевненість у майбутньому (27,6%), особистий розвиток (24,1%), а також бути корисним суспільству (20,0%). (Див. таблицю 3).

¹⁰³ Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (20. 07 – 10. 09. 2019 року). Київ, 2019. С. 4. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf. (дата звернення: 11.01.2024).

Розподіл відповідей на питання «Що для вас є найважливішим у житті?»

Відповіді	Серед усіх
Бути здоровим, добре почуватися	49,8
Матеріальний добробут	35,2
Відчуття захищеності та впевненості в майбутньому	27,6
Особистий розвиток	24,1
Бути корисним суспільству	20,0
Щаслива власна родина	18,9
Добрі й надійні друзі	17,7
Мої діти	16,3
Свобода і незалежність у власних рішеннях та діях	12,8
Особисті стосунки	11,4
Цікава, улюблена робота	10,4
Творча або професійна самореалізація	9,7
Цікаве дозвілля	4,8
Важко відповісти	1,0

Треба зазначити, що до повномасштабного вторгнення росії серед перерахованих цінностей та ціннісних орієнтацій української молоді ми не знаходимо того, що називається *цінностями виживання*, в яких актуалізуються найзагальніші потреби, пов'язані з повсякденним життям, з обмеженням в якісному харчуванні, житлі, комунальних послуг тощо.

За логікою, домінування в свідомості людей цінностей виживання означає, що цінності самовиразу мали б відходити на задній план, але в передвоєнних опитуваннях домінували саме вони. Підкреслимо, що в зазначених опитуваннях таке протиріччя може бути пояснено тим, що питання, які задаються респондентам, актуалізують в їх свідомості цінності самовиразу, у той час, коли їх повсякденне невідрефлексоване життя вимагає орієнтуватися на цінності виживання.

Наприклад, багатство як цінність (23,5%) трансформується у недосяжну порожню мрію в умовах неможливості практичної реалізації такої

¹⁰⁴ Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (20. 07 – 10. 09. 2019 року). Київ, 2019. С. 11. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichni-zvit-2019.pdf. (дата звернення: 11.01.2024).

цінності. Те саме стосується і усіх інших цінностей самовиразу. Подібні випадки, американський соціолог Роберт Мертон відносив до категорії аномії, пов'язаної з суперечністю між очікуваннями та практичною неможливістю їх реалізації, що тягне за собою зумовлене політико-економічними факторами руйнування базових цінностей і, у першу чергу, моральних норм.

Соціологічна група «Рейтинг» у 2021 році провела масштабне дослідження «Покоління Незалежності: цінності та мотивації», вибірково сукупність якого складала 20000 респондентів від 16 років і старші в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Дані отримані методом телефонного інтерв'ю з використанням комп'ютера САТІ (Computer Assisted Telephone Interviewing). На основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів було опитано 20000 респондентів.

Дослідження базових життєвих цінностей молоді було проведене з використанням методики «Ціннісний портрет», розробленої Шаломом Шварцем, що спрямована на виявлення базових людських цінностей, які представляють універсальні потреби людей. Дослідження Ш. Шварца виявило величезну кількість варіацій ціннісних пріоритетів людей у кожному суспільстві, а також відмінності між соціальними групами всередині.

До універсальних цінностей за методикою Шварца (*Schwartz Shalom H.*) відносяться:

- багатство – соціальний статус, домінування над людьми та ресурсами;
- досягнення – особистий успіх у залежності від соціальних стандартів;
- гедонізм – прагнення насолоди або чуттєвого задоволення;
- стимуляція – прагнення новизни, необхідність змін, глибоких переживань;
- самостійність – самостійність думки і дії;
- універсалізм – терпимість, захист, благополуччя усіх людей і природи;
- доброта – збереження і підвищення добробуту близьких людей;
- традиційність – повага до культурних та релігійних звичаїв та ідей, вектор консерватизму;
- конформізм – схильність до конформізму (пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, визнання існуючого стану речей, законів, норм, правил, схилення перед авторитетами, ігнорування унікальності поглядів, інтересів, уподобань, смаків окремих людей);
- безпека – безпека і стабільність суспільства, стосунків та самого себе.

Перелічені цінності об'єднані в біполярні осі: **відкритість до змін** (самостійність, стимуляція) є протилежною **консерватизму** (безпека, конформність, традиційність); **самоствердження** (багатство, досягнення) протилежне

самовизначенню – це «вихід за межі власного Я» (універсалізм, доброта). Гедонізм включає елементи як відкритості до змін, так і самоствердження¹⁰⁵.

Відзначимо, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних, економічних і соціальних чинників, через дію засвоєних молоддю людиною в процесі соціалізації знань, норм, цінностей, що значимі для суспільства і складають його узагальнений і усвідомлений досвід і, одночасно, через участь її в соціальному житті, засвоєнні нею певних форм і способів життєдіяльності. В разі відсутності суперечностей у взаємодії суспільство-індивід, індивід-суспільство, утворюється певна цілісна сукупність ціннісних орієнтацій. Якщо ні, то може виникнути конфлікт між особистістю й суспільством, між соціальними спільнотами та суспільством. Саме тому, складання соціального портрету молоді, її ціннісних орієнтацій стає найпоказовішим у відображенні реального процесу соціального розвитку молоді. Слід зазначити, що створення соціального портрету не є науковим методом, але є одним із ефективних прийомів опису, в основу якого закладено дані соціологічних досліджень.

У ціннісному спектрі української молоді, як показує дослідження за методикою Ш. Шварца, до війни домінували універсалізм, доброта, конформізм та безпека.

Найменше українці цінують багатство. Сприйняття багатства як мало значимої цінності частково пояснює «суспільну згоду» на загальну суспільну бідність. Власний соціальний статус, досягнення, ресурси і влада не є пріоритетами для більшості і часто делегується тим, для кого це є цінністю, зокрема політикам.

Низький рівень значимості стимуляції для молоді у 2021 р., пояснюється тривалим формуванням відчуття фрустрації та тривоги у період стресу, зокрема, зумовленого пандемією COVID-19, з'явилися так звані «нові норми» життя та взаємодії, швидко змінюється суспільний договір, де на перших місцях – життя та здоров'я (а це безпекові категорії). Самостійність, гедонізм та досягнення утримуються на середньому рівні.

Молодша група була найбільш зміщена у бік гедонізму, самостійності та стимуляції. Вони серед усіх хоча б якось цінують багатство. В цінності досягнень тримаються разом із молоддю до 40 років. Їм менш до вподоби традиційність, вони часто нон-конформісти. В цінностях безпеки, універсалізму та доброти їхні погляди, – так як і у всіх¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (20.07–9.09.2021). Україна. Дослідження. Соціологічна група «Рейтинг». С. 35. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html.

¹⁰⁶ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (20.07–9.09.2021). Україна. Дослідження. Соціологічна група «Рейтинг». С. 46. URL: <http://ratinggroup.ua> Інглхарт Р. автор соціологічної теорії постматеріалізму; координатор міжнародного дослідницького проєкту «World Values Survey»; провів дослідження в 80 країнах. /ru/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html.

Результати дослідження 2021 р. також показали, що молоде покоління мало високий рівень самооцінки, великий запас оптимізму та максималізму. Воно найбільше вірило у власне майбутнє та в майбутнє країни; виявляло найбільшу відкритість до змін і було найбільш толерантною віковою групою, яка мотивована на успіх, на краще життя. Способом його спілкування та простором для комунікацій стала музика.

Політика, економіка й новини молодих людей цікавили мало. Наймолодші частіше за інших прагнуть професійної самореалізації та матеріального зростання. Цікаво, що молоді жінки вдвічі частіше ніж чоловіки мріяли про кар'єру, і це найвищий показник серед усіх соціально-демографічних груп українців. А ось щасливе кохання виявилось дещо більш важливим для молодих чоловіків. Останні мріяли про власну справу, міцне здоров'я, кохання та власний будинок. Гедоністична спрямованість, мотивація до успіху, стосунковий сценарій життя, які до війни були притаманні молодим чоловікам, можна інтерпретувати як важливі ознаки сучасної маскулінності. Покоління Незалежності мало високе задоволення життям, особливо наймолодші. Йдеться про більш ідеалістичне ставлення до життя, багато планів та мрій, яке мало залежить від реальних доходів. Незважаючи на матеріальний стан, представники цього покоління мають мотивацію покращити свій статус, на що у них було більше часу, ніж у інших¹⁰⁷.

У трудових мотиваціях для них важливішими були зарплата, кар'єра та графік роботи. Гроші та соціальний статус були їм більш важливі. Мотивовані на уникнення невдач, молоді українці більше дбали про безпеку, бо прагнення успіху – це більший ризик для самооцінки та оцінки іншими. Це більша традиційність та дещо вищий конформізм. Менш важливі – колектив та соціальні гарантії¹⁰⁸.

Таким чином, регулярні опитування молоді впродовж всього періоду незалежності України, свідчать, що гедоністичні, економічні, прагматичні цінності (гроші, матеріальне забезпечення, розваги) набули пріоритетності для більшості представників молодого покоління, а отже, стали визначати їх цінності і орієнтацію на них в довоєнний період.

Війна змінила українську молодь набагато сильніше, ніж пандемія коронавірусу, яка сколихнула світ. За результатами опитування, найбільших змін у житті 87% підлітків зазнали саме під час повномасштабної війни, тоді як під час пандемії COVID-19 – 13%. Майже 40% молоді у зв'язку з війною відчуває страх за життя та здоров'я – своє та близьких¹⁰⁹. Багато з них заявляють про

¹⁰⁷ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (20.07–9.09.2021). Україна. Дослідження. Соціологічна група «Рейтинг». С. 34. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html (дата звернення: 12.01.2024).

¹⁰⁸ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (20.07–9.09.2021). Україна. Дослідження. Соціологічна група «Рейтинг». С. 4. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html (дата звернення: 12.01.2024).

¹⁰⁹ Підлітки та їхнє життя під час війни : настрої, цінності, настрої. Всеукраїнське соціологічне дослідження. Лютий 2022. URL: С. 13.

хвилювання через невизначеність майбутнього, переїзд в інші країни та міста. Вибухи, сирени, тривоги, обмеження через комендантську годину – все це теж чинить свій негативний вплив¹¹⁰.

У час повномасштабного вторгнення на територію України в дослідження молоді, її ціннісних орієнтацій соціологи стали додавати питання, пов’язані з війною, що дозволяє заміряти зміни настроїв молодих людей в умовах класичної травматичної ситуації¹¹¹.

Одним із таких досліджень є дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», що проводилось у жовтні 2022 р. – січні 2023 р. У межах цього дослідження було проведено також додаткове опитування молодих людей, які після 24 лютого 2022 р. виїхали і перебувають за кордоном.

Вибірка молоді на території підконтрольній Україні склала 2064 респонденти віком 14-34 роки, методом інтерв’ю віч-на-віч вдома у респондента. Методом розсилки смс-повідомлень на номери українців було опитано 405 молодих людей, які перебувають за кордоном.

Як показують опитування, серед життєвих цілей, молодь як і до вповномасштабного вторгнення, обирає сімейне щастя, здоров’я та бажання зробити кар’єру.

Опитування показало, що для молоді за кордоном, окрім сімейного щастя та здоров’я, в топ-3 найважливіших цілей потрапила свобода – її обрали 60 %, а на четвертому місці – користь для своєї країни, яку обрали 57%. (Див. таблицю 5).

Таблиця 5¹¹²

Розподіл відповідей на питання «Чого б ви найбільше хотіли б досягнути в житті?» в опитуваннях 2021-2022 років

Чого б ви найбільше хотіли б досягнути в житті?	2021	2022	2022
	Молодь в Україні		Молодь за кордоном
Сімейного щастя	63	71	69
Здоров’я	53	62	60
Зробити кар’єру	47	56	51

¹¹⁰ Підлітки та їхнє життя під час війни : настрої, цінності, настрої. Всеукраїнське соціологічне дослідження. Лютий 2022. URL: <https://www.prostir.ua/event/prezentatsiya-vseukrajinskoho-doslidzhennya-pidlitky-ta-jihnje-zhyttya-pid-chas-vijny-nastroji-tsinnosti-majbutnje/> С.14.

¹¹¹ Українське суспільство в умовах війни. 2022 : Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 337.

¹¹² Вплив війни на молодь в Україні. 2023. / Волосевич І, Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. ГО «Аналітичний центр Cedos». Дослідницька агенція Info Sapiens. України. С. 21. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/state%20of%20youth%20survey> (дата звернення: 12.01.2024).

Бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках	28	52	60
Багатства	32	41	32
Мати можливість реалізувати свій талант і здібності	31	49	49
Стати кваліфікованим спеціалістом(-кою)	14	42	34
Спокою та можливості ні в що не втручатися	12	–	–
Принести користь своїй країні	6	37	57
Влади	6	4	3
Слави	3	4	4

Якщо порівнювати результати опитування щодо привабливості професій і уявлень про досягнення успіху в житті до і після повномасштабного вторгнення, то слід зазначити зміни, які відбулися у молодіжному середовищі у ставленні до професії військового(-ї). Якщо у 2021 р. тільки 11% молодих людей вважали, що ця професія дозволяє досягти успіху в житті, то у 2022 р. – 23%. (Див. таблицю 6).

Таблиця 6 ¹¹³

Розподіл відповідей на питання «Позначте три професії, які є найбільш привабливими для вас. Які три професії дозволяють сьогодні досягнути успіху в житті?»» в опитуваннях 2021-2022 років

Чого б ви найбільше хотіли б досягнути в житті?	Приваблива для вас		Дозволяє досягнути успіху в житті	
	2021	2022	2021	2022
Бізнесмен(-ка), підприємець (-иця)	49%	34%	53%	46%
Спеціаліст(-ка) програмного забезпечення і комп'ютерної техніки	32%	30%	46%	42%
Військовий (-а)	13%	16%	11%	23%
Державний(-а) службовець (-иця)	17%	15%	16%	16%
Юрист(-ка)	17%	13%	27%	16%

¹¹³ Вплив війни на молодь в Україні. 2023. / Волосевич І, Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. ГО «Аналітичний центр Cedoss». Дослідницька агенція Info Sapiens. України. С. 23. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/state%20of%20youth%20survey> (дата звернення: 12.01.2024).

Менеджер(-ка), фахівець (-чиня) комерційної організації	23%	20%	15%	14%
Банківський(-а) працівник (-ця)	20%	12%	25%	13%
Працівник(-ця) торгівлі	11%	16%	9%	10%
Бухгалтер(-ка), економіст(-ка)	17%	10%	12%	8%
Дизайнер(-ка)	20%	13%	14%	8%
Інженер(-ка)	12%	10%	9%	7%
Фермер(-ка), фахівець(-чиня) у галузі сільського господарства	10%	7%	13%	7%
Працівник(-ця) творчої професії (актор/ка, артист/ка, художник/ця і т.п.)	15%	11%	10%	6%
Кухар(-ка)	11%	8%	6%	4%
Вчитель(-ка), викладач(-ка)	14%	9%	7%	3%

Одна із найбільших світоглядних змін, наприклад, підлітків в Україні під час війни, пов'язана з колом рольових моделей. Так, батьки, військові та волонтери є сьогодні прикладами рольових моделей для молоді. 81% відчуває, що сьогодні може опиратися на батьків, 38% – на друзів, 28% – на військових. Останні стали рольовою моделлю для 51% підлітків, а волонтери – для чверті (25%). На блогерів та селебрітіс молоді люди рівняються найменше – лише 2% опитаних назвали їх своєю опорою, а 10% – прикладом рольової моделі¹¹⁴.

За отриманими даними в молодіжному середовищі поширюється тенденція до зростання громадської активності. Частка молоді, що займається волонтерством, підвищилася з 20% до 42%. На противагу 6%, які вперше долучилися до волонтерської діяльності протягом останніх 12 місяців в 2021 р., у 2022 р. таких було вже 30%, зростання частки тих, хто не хоче виїжджати з України, з 49% в 2021 р. до 66%. Бажанням 76% молодих людей, які виїхали через війну за кордон, було повернення в Україну. Зокрема, 64% планують повернутися до населеного пункту, в якому раніше проживали, і тільки 2% – вже до іншого (решта не визначились)¹¹⁵.

¹¹⁴ Підлітки та їхнє життя під час війни: настрої, цінності, майбутнє. Всеукраїнське соціологічне дослідження. Лютий 2022. URL: <https://www.prostir.ua/event/prezentatsiya-vseukrajinskoho-doslidzhennya-pidlitky-ta-jihnje-zhyttya-pid-chas-vijny-nastroji-tsinnosti-majbutnje/> С. 42.

¹¹⁵ Вплив війни на молодь в Україні. 2023. / Волосевич І, Когут І, Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. ГО «Аналітичний центр Cedos». Дослідницька агенція Info Sapiens. України. С. 53. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/state%20of%20youth%20survey>.

У молодіжному середовищі, як показують результати опитування, проведеного у мовах воєнного стану, відбувається переосмислення цінностей: цінності життя, громадського обов'язку, батьківщини тощо, їх переоцінка.

Як ми бачимо, повномасштабну війну українська молодь зустріла у стані, коли переважають особистісні пріоритети: сім'я, друзі, житлові умови, робота, власне здоров'я. Ця важлива тенденція характеризує зміни ціннісних орієнтацій молоді незалежної України – відверта перевага індивідуалізму, акцент на особистісно-сімейні інтереси. Якщо, за даними соціологічних опитувань «пострадянської молоді» 80-х – 90-х р.р., такі цінності, як «повага оточуючих», «гарні стосунки в колективі» посідали 2–3 місце в ієрархії цінностей, то в довоєнних дослідженнях вимальовується зовсім інша ситуація. Високо цінується тільки те, що безпосередньо пов'язане з особистістю, а не з колективом чи суспільством. Це свідчить про зниження значимості суспільства в житті окремої людини, зростання індивідуалізму.

Аналіз ціннісного світу молоді, свідчить, що сучасне молоде покоління віддає безперечну перевагу саме цінностям мікрорівня перед сферами суспільного, національного, тобто макрорівня, що стосується спільної долі людства. Сучасна молодь віддає перевагу активній життєвій позиції. Більшість у своєму житті найбільшою мірою покладаються на особисті знання, здібності та сили, оскільки схильні вважати, що долю людини визначає вона сама, а не зовнішні обставини.

Є всі підстави вважати, що підтверджується гіпотеза, згідно з якою сучасній молоді притаманні: впевненість в собі, мотивованість на успіх, віра в себе, задоволеність життям, прагнення розвитку, покладання на особисті здібності і сили, готовність до активного будування свого життя та щастя, тобто всього того, що вирізняє їх серед інших¹¹⁶.

Загальнолюдські цінності, такі як пізнання, творчість, можливість активного діяльного життя, нажаль, не знаходять належного рівня в ціннісних орієнтаціях сучасної української молоді. Оскільки ціннісні орієнтації особистості змістовно обумовлюються домінуючими в суспільстві цінностями, то на сучасному етапі в умовах екзистенційного виклику самому існуванню України та українців в суспільстві відбувається процес занепаду одних і формування нових цінностей.

Це свідчить про те, що формування молодішої генерації в умовах трансформації ціннісної моделі суспільства, що відбувається під подвійним впливом: глобалізації та війни, зовсім не означає зникнення окремих цінностей, а скоріше призводить до зміни їх ієрархії та завищеними очікуваннями, що загрожує з часом перетворитися в уже згадану аномію.

¹¹⁶ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (20.07–9.09.2021). Україна. Дослідження. Соціологічна група «Рейтинг». С. 10. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/ pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html.

Зважаючи на вищезазначене, бачимо, що масив отриманих даних всеукраїнських соціологічних досліджень є джерелом унікальної інформації про цінності та ціннісні орієнтації молодого покоління в Україні.

Як показують емпіричні дослідження, присвячені українському суспільству в цілому і, зокрема, молоді, можна виділити наступні ціннісні характеристики більшості верств населення:

- орієнтованість на матеріальне;
- тенденція звуження поля соціального інтересу;
- адаптованість до будь-яких соціальних змін; підпорядкованість масової свідомості впливу засобів масової інформації;
- культурна невимогливість¹¹⁷.

Соціологічні дослідження ціннісних орієнтацій молоді переконують, що у свідомості сучасної молоді формується тип особистості, характерний для західного суспільства – особистості, яка, насамперед, цінує себе й вважає, що її діяльність, успіх у житті тощо залежать передусім саме від неї.

З огляду на розглянуті дані, можна зробити наступні висновки: зміни, що відбуваються в усіх сферах українського суспільства під впливом глобалізації, призвели до зміни пріоритетів в соціумі та до формування характерних для західного типу суспільства цінностей і ціннісних орієнтацій.

Зміни, які відбуваються в українському суспільстві після 24 лютого 2022 р., суттєвим чином вплинули на зміни у системі цінностей і ціннісних цінностей української молоді. Більшою мірою на перший план вийшли – патріотизм, героїзм, милосердя, волонтерство, доброчинність. В той же час, пріоритети молоді як до війни, так і в умовах воєнного стану залишаються стабільними: сімейне щастя та здоров'я, кар'єра, свобода й незалежність, а також бажання досягнути багатства та можливість реалізувати свій талант і здібності, опанувати спеціальність¹¹⁸.

Загалом, отримані дослідницькі результати містять ґрунтовну різнобічну інформацію для подальших розвідок. Соціологи звертають увагу на необхідність поліпшення ефективності молодіжної політики та практичне розв'язання проблем, з якими стикається молоде покоління в своєму житті в умовах тривалих соціальних трансформацій та воєнного стану, що дозволить знизити або навіть запобігти зростанню масового невдоволення негативною повсякденністю у молодіжному середовищі.

¹¹⁷ Україна: 30 років на європейському шляху / Ю. Якименко та ін.; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ : Заповіт, 2021. С. 139.

¹¹⁸ Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження. / за заг. ред. Н. А. Дмитрук. Тернопіль : ТОВ Терно-граф, 2017. С. 68.

ІРИНА БОГАЧЕВСЬКА

**«АРМІЯ. МОВА. ВІРА»
В КОЛЕКТИВНІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ПІДЧАС ВІЙНИ**

Повномасштабне військове вторгнення росії в Україну докорінно змінило суспільство, змусивши його переглядати цінності та пріоритети, будувати життя в умовах безпрецедентних екзистенційних викликів без горизонту планування. «Директор Інституту соціології НАН України Євген Головаха підтверджує на підставі соціологічних досліджень, що ставлення до росії, до державних символів, до мови і церкви різко змінилося одразу після вторгнення російської армії»¹¹⁹. Війна загострила всі суспільні проблеми та протиріччя, але й консолідувала суспільство, виявила аксіологічний вимір суверенітету та територіальної цілісності держави для кожного громадянина, актуалізувала процеси самоідентифікації широких верств населення. Такі маркери ідентичності як мова й віра в реаліях часу актуалізували своє аксіологічне значення, що дозволяє розглядати їх як суспільні цінності.

Війна вкотре в історії українців принципово загострила питання самоідентифікації політичної нації. Оскільки і колективна і особистісна ідентичність є багатовимірними, вони змінюється протягом життя соціуму й людини під впливом багатьох факторів. Але війна стала тим екстраординарним екзистенційним фактором, що змушує українське суспільство піддавати ревізії індивідуальну та колективну ідентичність.

Ентоні Сміт в своєму дослідженні «Національна ідентичність» (1991) виявив чинники формування колективної ідентичності. Серед них – чинник роду, як є основа родової ідентичності людини, яка є незмінною протягом її життя, чинник територіальності, тобто простір, який людина вважає рідним, а також соціально-економічний чинник, що ідентифікує людину в межах певного соціального класу. Однак «економічний егоїстичний інтерес... не становить

¹¹⁹ Дорош С. «Армія. Мова. Віра». Як гасла Порошенка стали гаслами Зеленського BBC News Україна, 17.01.2023. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64175314>.

основи стабільної колективної ідентичності»¹²⁰. Формами колективної ідентичності, що якнайбільше відображають суспільні інтереси, Ентоні Сміт вважає етнічну й релігійну ідентифікації. Етнічна й релігійна ідентичності взаємопов'язані, поєднуючи людей з різних соціально-економічних та політичних верств. Незважаючи на прагнення світових релігій подолати етнічні кордони, більшість релігійних спільнот збігається з межами етнічних груп¹²¹.

Польська дослідниця Оля Гнатюк вважає складовими колективної ідентичності різні форми національної, культурної та релігійної ідентичності, наголошуючи на діалогічному характері її конструювання, зумовленому взаєминами між індивідом і спільнотою¹²². Питання «За що я маю віддати життя?» стоїть перед кожним українцем і україркою на фронті і в тилу. Відповідь на це запитання має дати своїм громадянам держава, саме вона повинна запропонувати своїм захисникам аксіологічні орієнтири, варті сотень тисяч українських життів. Держава має бути вартою того, щоб її захищали, а громадяни – гідними держави, яка не скоряється перед міццю окупантів.

Кожен тип колективної ідентичності складається з когнітивного, афективного й поведінкового компонентів. Когнітивний компонент ідентичності – це система знань, переконань, цінностей, що засвоюються суб'єктом у процесі самоідентифікації на основі співставлення своїх світоглядних позицій з позиціями інших. Афективний компонент ідентичності реалізується емоційними й вольовими механізмами сприйняття дійсності. Зазвичай, позитивні емоції викликає своя спільнота, негативні – чужа ідентичність. Поведінковий компонент колективної ідентифікації реалізується в участі у діях спільноти, з якою людина чи група себе ідентифікує. Компоненти колективної ідентичності взаємопов'язані: когнітивний компонент визначає зміст і форми афективної і поведінкової складової колективної ідентифікації, а поведінкова й афективна складова є джерелом формування знань, переконань і цінностей носія певної ідентичності¹²³.

З філософської точки зору, найповніше трансформацію самоідентифікації українців підчас війни можна прослідкувати через зміну базових суспільних наративів, навколо яких відбувається суспільна консолідація в час випробувань, що торкнулися кожного громадянина України. Суспільно-політичні наративи поєднують в собі когнітивний та афективний компоненти самоідентифікації суспільства, формують його світоглядну та аксіологічну сферу, і спонукають його членів до певних форм громадської поведінки.

¹²⁰ Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с. С.15.

¹²¹ Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. С.16.

¹²² Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с. С.50.

¹²³ Cornwall M., Albrecht S. L., Cunningham P. H. The dimensions of religiosity: A conceptual model with an empirical test // Review of Religious Research. 1986. № 27 (3). P. 226 – 244. P. 227-243.

У контексті питання самоідентифікації перед лицем війни, що ведеться з метою знищення української нації як такої, гасло «Армія. Мова. Віра», що було створене політтехнологами Петра Порошенка до виборів 2019 р., сьогодні сприймається як частина ідеологічного наративу українського суспільства у воєнний час. 20 серпня 2018 р. в щорічному Посланні Президента до Парламенту України П. Порошенко наголосив: «Армія, мова і віра – це не гасло. Це формула сучасної української ідентичності. Армія боронить нашу землю. Мова боронить наше серце. Церква боронить нашу душу»¹²⁴. Життя підтвердило життєздатність і слушність цього політичного гасла, яке з початком повномасштабної російської агресії стало сприйматися суспільством в дискурсі самоідентифікації та консолідації перед загрозою існування незалежної української держави¹²⁵.

Розгляд змісту складових цього суспільно-політичного наративу на основі результатів останніх соціологічних досліджень, його політологічне, філософське та релігійнознавче осмислення, дозволить досягнути зміст суспільного дискурсу щодо ставлення українців до армії, мови та віри через два роки повномасштабної війни, а також з'ясувати його когнітивно-аксіологічні та консолідуючі комунікативні функції в контексті взаємин держави та громадянського суспільства.

Для того, щоб зрозуміти стан українського суспільства, в якому воно зустріло 24 лютого 2022 р., наголосимо, що довгий час відсутність єдиного дискурсу національної ідентичності розділяла Україну темпорально, оскільки в суспільстві одночасно існували і дискурс минулого (політична риторика «єдиного слов'янського (радянського) народу», що знецінювала такі символи, як мова, державна незалежність, національна Церква, як другорядні щодо історії і російської мови «єдиної історичної спільноти – радянського народу»), і дискурс майбутнього – з цінностями незалежності, демократії, насуверенної національної держави. Так само Україну символічно поділяли і географічно – на індустріальний Схід, ностальгуючий за радянською «плановою економікою» та аграрний Захід, який зі Сходу бачився «осередком націоналістів-бандерівців» та інших «запроданців Америки». Така «множинність смислових територій», відсутність єдиного національного наративу і національної ідеї, як його змістовного ядра, була справжнім викликом державній владі і всім іншим соціальним інститутам, що задля збереження цілісності країни мали якимось чином «уніфікувати» політичний дискурс і символічний фон суспільного життя»¹²⁶.

¹²⁴ Послання Президента України Порошенка до Верховної Ради України 20.09.2018 р. URL: <https://web.archive.org/web/20180921114834/https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/20/7192645/>

¹²⁵ Богачевська І.В. Наратив «Армія. Мова. Віра» в консолідації українського суспільства воєнного часу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Випуск 47. С. 25.

¹²⁶ Богачевська І.В. Наратив «Армія. Мова. Віра» в консолідації українського суспільства воєнного часу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Випуск 47. С. 26.

Повномасштабна війна докорінно змінила суспільний дискурс і символічне поле України. Новий політичний наратив сформувався в процесі спільної дії абсолютної більшості українців, які зволіли дати відсіч агресору і реалізували це спільне волевиявлення на полі бою. І це «волевиявлення політичної нації» спирається на нові символічні дискурсивні структури, які сформували новий політичний дискурс, взявши на озброєння порошенківську формулу «Армія. Мова. Віра». Триєдиний наратив «Армія. Мова. Віра» наразі поєднує в себе військовий, суспільний та релігійний дискурс, формуючи в своїй єдності потужний вектор національної самоідентифікації.

Як більшість політичних наративів, що, за визначенням, є ієрархічними і поліфункціональними, він формує певний гіпертекст, сукупність текстів різних жанрів, які перехрещуються в певних інформаційних вузлах, створюючи дискурсивну цілісність, що є більшою, ніж просте поєднання її складових.

Тексти різних жанрів, створені авторами з різними політичними поглядами, мовними та релігійними вподобаннями, представлені в ЗМІ та соцмережах, в сучасну цифрову добу «нагадують своєрідні струмки, що живлять ріку політичної боротьби, адже вони, у сукупності роблять вагомий внесок у формування політичної свідомості та громадської думки, що в результаті може вплинути на хід політичного процесу»¹²⁷. Виходячи з крилатого вислову М. Вебера, що нації – це спільноти почуттів, наратив «Армія, мова, віра» можна вважати певним афективним і мотиваційним центром колективної самоідентифікації, що формує політичний простір сучасної України суголосно з почуттями нації.

Наратив «Армія. Мова. Віра» переріс початкові змісти, які в нього вкладалися політтехнологами П. Порошенка. Першопочатково він мав сприйматися виборцями як декларація пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики України. Гасло «Армія» мало вказувати на ідею розвитку ЗСУ, розбудову військово-промислового комплексу та прагнення вступу до блоку НАТО. Гасло «Мова» передбачало підвищення престижу української мови шляхом розвитку книгодрукування, дубляжу, квотування україномовної мистецької продукції тощо. Гасло «Віра» передбачало створення автокефальної православної Церкви в Україні, подолання розколу в українському православ'ї шляхом об'єднання православних Церков. Потреба в потужних збройних силах розумілася всім суспільством, яке пережило анексію Криму і втрату територій на Донбасі. А запропоновані П. Порошенком гасла «мови і віри» зазнали різкої критики широкого спектру його політичних опонентів як націоналістичні, такі, що розколюють країну на «схід» і «захід» тощо. І хоча за президентства П. Порошенка певні кроки по втіленню цих гасел в практичну площину відбувалися (найуспішнішим можна вважати отримання Томосу про автокефалію і створення

¹²⁷ McHoul A. Discourse. The Encyclopedia of Language and Linguistics / ed. R.E. Asher. Oxford, New York : Pergamon Press. 1994. P. 940–947. C. 945.

ПЦУ), вони здебільшого так і залишилися «декларацією про наміри» окремого політичного діяча та політичної партії, яку він репрезентував. Аде через 3 роки цей наратив широко використовується ЗМІ, президентом В. Зеленським (через «проміжну» довоєнну формулу «Суб'єктність. Інфраструктура. Армія»), і навіть політиками з колишнього ОПЗЖ.

Що ж змінилося в українському соціумі після початку півномасштабного вторгнення РФ? Чому цей наратив сьогодні позитивно сприймається більшістю українців, незважаючи на його критику певними інтелектуальними колами?

Маємо констатувати, що підчас війни він відображає докорінні зміни самоідентифікації соціуму, глибинні суспільні інтенції, його актуальність і широта використання засвідчує резонанс його змісту з аксіологічними ментальними архетипами українства, національною пам'яттю та баченням історичної перспективи. «Метою політичного наративу є, з одного боку, повідомлення суспільству про будь-яку політичну подію, а з іншого – вплив на громадську думку»¹²⁸. Тому проаналізуємо, який смисл наразі вкладає українське суспільство в кожен з компонентів цієї наративної тріади.

Поза сумнівом, з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну дискусії чи потрібна нам армія і яка саме, втратили сенс. Суспільство одностайно і однозначно консолідувалося навколо армії як єдиної сили, здатної захистити народ і державу. За даними Центра Разумкова, «серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних Сил України (ім довіряють 96% опитаних), волонтерських організацій (88%), добровольчих загонів (87%), Національної гвардії України (86%), Державної служби з надзвичайних ситуацій (85%), Президента України (83%), Державної прикордонної служби (82%), Міністерства оборони України (78%), Служби безпеки України (74%), Національної поліції (71,5%)»¹²⁹. Така довіра суспільства до силових структур, типова для держави, що воює, і суспільства, що виборює власну незалежність. В аналізованому наративі армія є тим однозначним компонентом, що не викликає в суспільній свідомості жодних дискусій і сумнівів. І є всі підстави стверджувати, що цей тренд залишатиметься таким і в середньостроковій і в довгостроковій перспективі.

Армія консолідує суспільство. Її міць – це запорука існування і української держави і народу України. Згідно соціопитуванням останніх двох років, бути патріотом – це служити в ЗСУ, донатити та волонтерити¹³⁰.

¹²⁸ Кобзева О.О. Структура та функції політичного наративу «вибори президента». Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2008. № 38. С. 161–165. С.165.

¹²⁹ Соціологічна група Рейтинг. Комплексне порівняльне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року. Лютий 2023. 58 с.

¹³⁰ Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf.

Про масштаби суспільної підтримки ЗСУ свідчить статистика волонтерства. Дослідження, проведене 23-24 жовтня 2022 року компанією Gradus Research на замовлення медіагрупи «Суспільне» і за підтримки BBC Media Action виявило, що «51% опитаних українців регулярно або час від часу донатять — переказують кошти благодійним фондам або на окремі волонтерські збори. Роблять це регулярно 10% опитаних, а час від часу — 41%. Дуже рідко донатять 23%, зробили це лише один раз — 12%, а ніколи цього не робили — 13% опитаних.

При цьому всі вікові групи, групи за статтю чи розміром населеного пункту статистично практично не відрізняються у своїх відповідях. Найпоширеніші види допомоги від населення за серпень-жовтень 2022 р. — грошова підтримка військових та гуманітарна підтримка людей, які постраждали від війни (це передача одягу та речей для ВПО та донати в фонди та на окремі збори на потреби ЗСУ).

12% опитаних українців при цьому за останні три місяці були залучені до волонтерської роботи (організація зборів, плетіння маскувальних сіток тощо)»¹³¹. Найпоширеніші види підтримки: 26% опитаних передавали одяг, предмети першої необхідності до волонтерських центрів, пунктів збору або окремим ВПО (серед жінок ця частка більше — 32%, ніж серед чоловіків 19%); 25% робили грошові перекази в недержавні фонди підтримки армії. Підтримка саме недержавних фондів сильніша серед молоді 18-24 років (їх частка 37%) та в містах з населенням 50 тисяч і більше (їх частка 33%, коли в містах менше 50 тисяч жителів ця частка становить 18%); 24% робили грошові перекази в державні фонди підтримки армії і опитані українці радше одностайні в цьому — немає статистичних відмінностей по групах за статтю, віком чи розміром населеного пункту, хто б підтримував такі фонди більше або менше; 23% переказували гроші на волонтерські збори на потреби окремих бригад чи військових (цей напрям допомоги більше розповсюджений у містах населенням 50 тисяч жителів та більше, їх частка становить 27%, коли в містах з населенням менше 50 тисяч — 20%). Інші види допомоги: 18% купували продукти та залишали їх у спеціальних кошиках в магазинах, 15% переказували гроші на картку або збір на потреби окремих цивільних (на лікування, відбудову житла, квитки виїхати тощо), 6% робили грошові перекази в фонди та організації з підтримки населення (переселенців, літніх людей, дітей, хворих тощо), а 4% робили грошові перекази в фонди підтримки тварин або зоопарків.¹³² За дани-

¹³¹ Скільки українців донатять на ЗСУ і які види допомоги найбільш поширені. Опитування Суспільного. 24 жовтня 2022. URL: <https://suspilne.media/301646-skilki-ukrainciv-donat-na-zsu-i-aki-vidi-dopomogi-najbils-posireni-opituvanna-suspilnogo/>

¹³² Скільки українців донатять на ЗСУ і які види допомоги найбільш поширені. Опитування Суспільного. 24 жовтня 2022. URL: <https://suspilne.media/301646-skilki-ukrainciv-donat-na-zsu-i-aki-vidi-dopomogi-najbils-posireni-opituvanna-suspilnogo/>

ми грудневого дослідження 2023 р. «Стійкість волонтерів» Української Волонтерської Служби та U-Report¹³³, серед молоді віком від 14 до 34 років процент залученості до волонтерства сягає 74%.

Можна без перебільшення стверджувати, що армія для українців – це уособлення базової аксіологічної категорії виживання та безпеки. А забезпечення її потреб дорівнює забезпеченню базових потреб виживання кожного українця.

Якщо цінність армії за 10 років з початку АТО усвідомлює практично все українське суспільство, то стосовно мови ситуація набагато складніша. Мовне питання в незалежній Україні завжди було політичним питанням, що практично унеможливлювало ведення адекватної державної мовної політики, яка б підтримувало баланс між українською мовою як державною і мовою титульної нації, і російською, як мовою найчисленнішої національної меншини, яка більш, ніж 70 років була мовою міжнаціонального спілкування на теренах СРСР.

В аналізі українського мовного питання потрібно сітко розрізняти суто філологічну і суто політичну складову. З позицій лінгвістики поняття «перша мова», «домінантна мова» та «рідна мова» не є тотожними. Історично Україна є багатомовною державою. «Більшість українців – двомовні або багатомовні. Майже кожен мав певний контакт, якщо не навчання у школі (залежно від вікової групи та регіону), як українською, так і російською мовами. Мовні практики після здобуття незалежності включають перемикання кодів, чергування між двома мовами в одній розмові та непристосування – взаємодію, коли носії використовують свої улюблені мови. Аби ще більше стирати межі між українською та російською мовами, існує суржик – змішана українсько-російська мова»¹³⁴. Бінарне протиставлення україномовних і російськомовних українців як окремих груп, свідомо чи ненавмисно, не помічає двомовності як характерної риси (навіть якщо ця двомовність є пасивною). Населення східних і південних регіонів України, яке часто зображують як російськомовне, здебільшого є двомовним, причому українська є другою вільною, але пасивною мовою. Аналізуючи соціологічні дані, варто пам'ятати, що «запитання про мову також можуть викликати відповіді, які обумовлені мовним ставленням і мовною політикою у певний момент часу, а також практиками та ставленням у сім'ях і громадах. Самі мовці не завжди знають або думають про те, чому вони використовують одну конкретну мову, а не іншу у будь-який момент»¹³⁵.

¹³³ 74% українців долучались до волонтерства після 24 лютого 2022 року: що показали результати дослідження. URL: <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-dolucalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzennia#:~:text=74>

¹³⁴ Тиравський В. Українська мова стала додатковим полем битви під час війни з Росією. URL: <https://foreignukraines.com/2023/04/06/the-ukrainian-language-became-an-additional-battlefield-during-the-war-with-russia/>

¹³⁵ Тиравський В. Українська мова стала додатковим полем битви під час війни з Росією. URL: <https://foreignukraines.com/2023/04/06/the-ukrainian-language-became-an-additional-battlefield-during-the-war-with-russia/>

Російськомовні українці не бачили до війни потреби переходити на українську, зокрема в побуті, тому що вважали своїм невід'ємним демократичним правом обирати будь яку мову для особистісного спілкування. Це було не політичне питання, а питання свободи вибору. Після Помаранчевої революції 2004 р. та Революції Гідності 2013-14 рр. багато носіїв російської мови не бачили причин переходити на національну мову. Вони розглядали Україну як націю, засновану на вільному виборі, а не на якихось етнокультурних ознаках. Дослідниця мовних процесів в Україні Лада Біланюк слушно назвала процес свідомого вибору на користь української мови, який поступово відбувався в суспільстві після Помаранчевої революції і прискорився після анексії Криму та початку АТО, «мовним наверненням», «утвердженням волі через активне конструювання особистої ідентичності, що має потенціал змінити загальний мовний ландшафт і наративи приналежності до країни»¹³⁶.

Тому для розуміння мовної ситуації, принциповим є те, що після 24 лютого 2024 р. в Україні російська мова стала мовою військової та ідеологічної експансії, а переважна більшість її громадяни не бажає жодним чином ідентифікувати себе з Росією, яка прийшла «звільняти від українських націоналістів російськомовне населення України». Тому навіть російськомовні мешканці Півдня й Сходу відмовилися розмовляти мовою окупанта, зробили свій вільний вибір з двох мов у білінгвальному мовному середовищі. При чому мовні суперечки, які були предметом постійного політичного поділу українців протягом всього періоду Незалежності, сьогодні відійшли на задній план, як такі, що є «не на часі». Українську мову обирають не «зверху», а «знизу», знову ж таки, як маркер національно-культурної ідентичності. Можна констатувати, що «розкол» українців за мовним принципом, що десятиліттями штучно підтримувався політиками, втратив своє підґрунтя з початком війни.

Пріоритет української мови не дискутується і приймається переважною більшістю суспільства. «Безпрецедентне єднання суспільства на тлі війни різко вплинули і на ставлення до статусу мови: сьогодні абсолютна більшість (83%) за те, щоб українська була єдиною державною мовою в Україні. Така думка домінує в усіх макрорегіонах, вікових та мовних групах. З іншого боку за надання державного статусу російській мові до війни виступали майже чверть, а сьогодні – лише 7%. У мирний час за надання статусу державної російській мові традиційно виступали мешканці півдня та сходу. Але навіть у цих регіонах таких було лише третина, а сьогодні їх кількість зменшилась майже вдвічі»¹³⁷.

¹³⁶ Тиравський В. Українська мова стала додатковим полем битви під час війни з Росією. URL: <https://foreignukrains.com/2023/04/06/the-ukrainian-language-became-an-additional-battlefield-during-the-war-with-russia/>

¹³⁷ Соціологічна група Рейтинг. Комплексне порівняльне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року. Лютий 2023. 58 с. С.13.

Як засвідчує опитування до Дня Незалежності 2023 р., «майже 60% опитаних зазвичай спілкуються вдома українською, близько 30% – українською та російською, лише 9% – російською. Починаючи з березня 2022 помітно зменшується використання російської мови у побуті. Для 82% опитаних українська мова є рідною, для 16% такою є російська. ВПО і біженці, які перебувають за кордоном, частіше використовують обидві мови для спілкування або говорять російською. Тим не менше, понад 70% ВПО і біженців вважають рідною українську»¹³⁸.

Як слушно зазначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, «у кризових ситуаціях, одним з проявів яких є війна, посилюється роль мови як чинника національної консолідації, мірила розмежування на «свій-чужий». Саме інтегративно-означувальна функція української мови вийшла на передній план у 2022 р. Водночас російська мова, залишаючись для певної частини українців засобом комунікації, фактично перестала бути для них маркером національної належності»¹³⁹. Посилився процес українізації традиційно російськомовних регіонів півдня та сходу країни. Цьому процесу також сприяє внутрішня еміграція, коли внутрішньо переміщені особи починають активно переходити на українську мову в побутовому спілкуванні в україномовному оточенні. Якщо до 24 лютого 2022 р. за надання державного статусу російській мові виступало 25 % респондентів, то вже за місяць їх лишилось усього 7 %.¹⁴⁰

Після двох років війни російська мова в побуті вже не викликає однозначного відторгнення, як це було в перші місяці після повномасштабного російського вторгнення і ця тенденція посилюється, зокрема в столиці. Разом з тим суспільство однозначно вважає саме українську мову мовою самоідентифікації. Це засвідчує зменшення політизації мовного питання в цілому. Суспільство, де військові ЗСУ на передовій спілкуються двома мовами, усвідомлює й сприймає той факт, що мова спілкування не обов'язково визначає політичні та культурні уподобання її носія. Але статус російської мови як мови найбільшої з національних меншин в Україні залишається невизначеним. Про відсутність належного врегулювання мовних прав національних меншин вказано у Висновку Венеційської комісії РЄ ще у грудні 2019 р. Така ситуація сприяє російській дискредитації України на світовій арені, а також залишається чинником, що уможливорює дискримінацію національних меншин в Україні. Закон, який

¹³⁸ Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf

¹³⁹ Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку. Коментарі експертів. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinska-mova-pid-chas-viyny-klyuchovi-tendentsiyi-rozvytku>.

¹⁴⁰ Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». 2022. 25 берез. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march

би врегульовував статус і права, у тому числі й мовні, корінних народів, зокрема кримськотатарського, наразі відсутній. Лише частково мовні права корінних народів України визначаються окремими положеннями Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». В контексті затверджені Президентом України ще 24.03.2021 р. «Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованого Криму» відсутність відповідного закону не сприяє адаптації представників кримськотатарського народу в материковій Україні. Відсутність чіткої державної мовної політики щодо національних меншин не дозволяє ефективно залагодити мовні конфлікти з представниками румунських та угорських анклавів в Закарпатті, Буковині тощо, а в умовах війни це є загрозою національній безпеці.

Отже, ми бачимо, що вибір української мови для двомовного населення – це політичний вибір. Українська мова для громадян України всіх національностей підчас війни – це символ волі й незалежності, символ української політичної нації та ідентифікаційний маркер величезної аксіологічної значущості. Саме тому намагання путінської пропаганди розіграти «мовну карту» задля розколу українського суспільства шляхом протиставлення людей за мовною ознакою виявилися марними, оскільки українська мова стала потужним фактором консолідації громадянського суспільства України.

Найсуперечливішим складником аксіологічної наративної триади «Армія, мова, віра» наразі є віра. Це пояснюється історичними причинами, діями російської агентури, але, не в останню чергу, тим фактом, що дії держави в релігійному полі є непослідовними і безсистемними, отже не мають одностайної підтримки ані в Україні, ані за її межами.

Українська поліконфесійна держава «протягом всього періоду Незалежності уникала масштабних протистоянь на релігійному ґрунті й була певним зразком дотримання свободи совісті та релігійної толерантності для пострадянських країн. Докорінної та болісної самоідентифікаційної трансформації зазнала, в першу чергу, найбільша за кількістю вірних християнська конфесія – православ'я. Але гострі питання самоідентифікації торкнулися різною мірою і протестантських Церков, і українських греко-католиків і мусульманських релігійних центрів. Ці процеси потребують всебічного філософсько-релігієзнавчого аналізу, оскільки їх наслідки визначають повоєнну конфігурацію релігійного поля України. Сьогодні формується той рівень поваги й довіри, з яким кожна релігійна громада ввійде в післявоєнний період, що значною мірою вплине на подальшу її долю»¹⁴¹.

Центр Разумкова протягом періоду 2010-2020 років фіксував кількість віруючих серед дорослих громадян України в середньому на рівні 70%. Дослі-

¹⁴¹ Богачевська І.В. Вектори трансформації релігійного поля України воєнного часу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. Випуск 52. С. 24-32. С. 24-25.

дження 2014 р. зафіксувало зростання числа віруючих з 67% до 76%, що більшість експертів пов'язували зі стресом Революції Гідності, початку російської агресії на Сході України та анексією Криму. Цей показник досі залишається найвищим за всі роки спостережень. Він постійно знижувався і наприкінці 2021 р. становив 68% опитаних¹⁴².

Із початком повномасштабної російської агресії рівень релігійності населення зріс до 74%, але у 2023 р. знизився до 70,5% (від 84% жителів Заходу до 60% жителів Сходу країни). Ці засвідчує, що війна для українців в емоційно-психологічному вимірі дійсно триває з 2014 р., а суттєвого росту релігійності, попре певні очікування фахівців, наразі не сталося¹⁴³. «Через війну віра в Бога дещо знизилась, що зрозуміло: занадто багато горя і страждань, які важко пояснити та прийняти і втриматися у вірі. Серед молодших віра в Бога зменшилась, для старших віра в Бога залишається важливим ресурсом та допомагає їм під час війни»¹⁴⁴. Разом з тим посилюється віра в існування «Вищих Сил», які респонденти соціопитувань не можуть адекватно визначити.

Наймасштабніші та найпринциповіші трансформаційні колізії релігійного поля України після початку повномасштабної військової агресії росії відбуваються в православ'ї. Війна лише загострила застарілий конфлікт між етнічною, громадянською та релігійною ідентичністю, який супроводжує український православний дискурс з XIV століття. Цей конфлікт, генетично пов'язаний з геополітичними амбіціями московського царства і російської імперії, критично загострився з початком повномасштабної війни.

З часів розпаду Київської Русі протягом всієї історії України етнічна та релігійна ідентичності православних українців перебували в складних, подекуди навіть контраверсійних взаєминах. За часів перебування в складі Російської імперії, їх привчали замінити етнічну самоідентифікацію релігійною: «ми – православні». За радянських часів етнічну ідентичність намагалися замінити «громадянською» (ми – нова спільнота людей: «радянський народ»). За часів Незалежності українські православні, не створивши власну автокефальну Церкву, попали в заручники тривалого розколу. Фактично, діяльність РПЦ через УПЦ МП зробила українське православ'я полем запеклої політичної боротьби «русского міра» й прибічників незалежної автокефальної церкви¹⁴⁵.

¹⁴² Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020 рр. (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2020. 110с. С. 18.

¹⁴³ Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2023. 118 с. С. 23.

¹⁴⁴ Соціологічна група Рейтинг. Комплексне порівняльне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року. Лютий 2023. С. 47.

¹⁴⁵ Богачевська І.В. Релігійна ідентичність українців: до і після війни. Україна на шляху відновлення: завдання науки і освіти в європеїзації держави : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 17–19.05.2023) / Уклад.: Л.І. Ткаченко, В. М. Шульга. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. 946 с. С. 234-235.

«Православне питання» було з часів створення незалежної Української Держави таким, що зручніше було замовчувати, ніж вирішувати. Масштаби й значення світоглядного міжцерковного протистояння в українському православному середовищі держава десятиліттями воліла не помічати.

Да і більшість населення в питаннях релігійної самоідентифікації стабільно демонструвала індиферентність. Так, за даними моніторингу, який здійснювався Центром Разумкова у 2000-2019 рр., більшість громадян (в різні роки від 56% до 64%) вважала, що релігійна віра не передбачає обов'язкової віросповідної визначеності. У 2000 р. – 64% опитаних вважали, що «людина може бути просто віруючою і не сповідувати якусь конкретну релігію». І лише на заході країни, де релігійність найвища, більшість (52%) опитаних підтримувала думку, що «віруюча людина повинна обов'язково сповідувати ту чи іншу релігію», і лише 41% допускали можливість «просто вірити»¹⁴⁶. Така велика цифра підтримуючих «конфесійну невизначеність» (самоідентифікація «просто православні») в православному середовищі пояснюється рядом причин. Головною з них є майже 30-річне, часом гостро конфліктне, співіснування трьох православних деномінацій, які виникли після розколу українського православ'я на межі 90-х років. Це, доречі, зумовило й можливість переходів із однієї православної юрисдикції до іншої як таку.

У суспільній думці панує хибне уявлення про те, що масове скорочення числа вірних УПЦ(МП) почалося з 2018 р., коли відбулося об'єднання УПЦ(КП) та УАПЦ у автокефальну Православну Церкву України (ПЦУ). Насправді ж, тенденція зменшення числа вірних УПЦ(МП) домінувала й впродовж 2010-2018 рр. Кількість вірних УПЦ(КП) навпаки постійно зростала: у 2018 р. УПЦ-КП стала найчисельнішою з православних Церков, об'єднуючи 43% православних, або 29% громадян країни загалом¹⁴⁷. Липневі соціологічні опитування 2022 р. засвідчили, що «72% респондентів ідентифікують себе як православних. ... 54% серед усіх респондентів зараховують себе саме до ПЦУ. Лише 4% зараз ідентифікують себе з УПЦ(МП). Також ще 14% вважають себе просто православними, без конкретизації Патріархату. ... порівняно з 2021 р. частка тих, хто ідентифікує себе з ПЦУ, зросла з 42% до 54%. Натомість з 18% до 4% знизилася частка тих, хто ідентифікує себе з УПЦ(МП)»¹⁴⁸.

Лише з початком повномасштабної війни, коли керівництво УПЦ(МП) (незважаючи на формальне засудження агресора) мовчазною бездіяльністю,

¹⁴⁶ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020 рр. (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова. 2020. 110с.

¹⁴⁷ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020 рр. (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова. 2020. 110с. С.4.

¹⁴⁸ Якою має бути політика влади щодо УПЦ(МП): результати телефонного опитування, проведеного 4-27.12.2022 р. *Пресреліз КМІС*. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=report&id=1165&page=2>

а доволі часто й активною колаборацією підтримувало росію, і суспільство і держава усвідомили важливість релігійної самоідентифікації українців як значущого фактору суспільного життя і національної безпеки.

Декларовано далекі від політики, православні в Україні нарешті осягнули, «що в світській державі релігійна ідентичність не є і не може бути домінуючою. Домінуючою є громадянська ідентичність. Традиційний для християнського (а також і в мусульманського) світу постулат, що етнічна й громадянська ідентичність є вторинною для віруючої людини, для якої її релігійна ідентифікація має бути непохитним пріоритетом, в воєнній Україні стрімко втрачає актуальність»¹⁴⁹. Прикладом невдалої апеляції до нього, спробою зайняти позицію «над схваткою», є «миротворча риторика» Папи Франциска, яка обурює більшість українців, включно з католиками й греко-католиками. Така позиція демонструє нерозуміння принципової різниці довоєнного світогляду українських християн і сучасної їх самосвідомості. Українці не розуміють, як можна молитися за сакралізуючих їх вбивство ієрархів РПЦ, яка нахабно нехтуючи історичними реаліями, проголошує себе «Церквою-матінкою» щодо Київського християнства. «Громадянська ідентичність в цьому контексті бере верх над дискредитованою релігійною ідентичністю»¹⁵⁰.

Вперше, за даними соціопитування грудня 2022 р., суспільна думка фактично схвалила дії держави щодо припинення колабораціонізму в лавах УПЦ(МП). «78% українців вважають, що держава в тій чи іншій мірі має втрутитися в діяльність УПЦ (МП). Зокрема, серед них 54% вважають, що ця Церква має бути повністю забороненою в Україні. Ще 24% виступають за дещо «м'якший» підхід, що не передбачає повної заборони, але передбачає встановлення державного контролю та нагляду»¹⁵¹. Результати травневого опитування 2023 р. фіксує радикалізацію ставлення населення щодо УПЦ (МП): повністю заборонити її в Україні воліє вже 66% опитаних, встановити державний нагляд та контроль, але не забороняти повністю – 19%. А кількість прихильників невтручання в справу УПЦ з грудня 22 по травень 23 року скоротилася вполовину% з 12 до 6% відповідно¹⁵². Соціологи наголошують: «Нездатність «на

¹⁴⁹ Богачевська І.В. Релігійна ідентичність українців: до і після війни. Україна на шляху відновлення: завдання науки і освіти в європеїзації держави : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 17–19.05.2023) / Уклад.: Л.І. Ткаченко, В. М. Шульга. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. С. 235.

¹⁵⁰ Богачевська І.В. Релігійна ідентичність українців: до і після війни. Україна на шляху відновлення: завдання науки і освіти в європеїзації держави : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 17–19.05.2023) / Уклад.: Л.І. Ткаченко, В. М. Шульга. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. С. 235.

¹⁵¹ Якою має бути політика влади щодо УПЦ(МП): результати телефонного опитування, проведеного 4-27.12.2022 р. *Преспеліз KMIC*. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1165&page=2>

¹⁵² Якою має бути політика влади щодо УПЦ(МП): результати телефонного опитування, проведеного 26.05. – 5.06.2023 р. *Преспеліз KMIC*. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=12>

практиці» довести справжність розриву з РПЦ, «наслідки» діяльності в Києво-Печерській лаврі, млява (або просто відсутня) реакція на своїх священнослужителів-зрадників та безпорадна тиша у відповідь на анексію своїх єпархій (як-от Бердянської) тільки кристалізують негативне ставлення до Церкви»¹⁵³.

Євангельське гасло про те, що немає ані єлліна, ані іудея, а перед Богом всі є рівними, працює лише тоді, коли релігія дійсно, а не декларативно існує поза політикою. Така ситуація, до речі, не складалася за всю історію християнства в жодному кутку християнського світу. Московська ж Церква, що фактично є підрозділом ФСБ та пропагандистським рупором путінізму, благословивши російських солдат на знищення українських братів по вірі, повністю втратила сакральність та моральний авторитет. «Наслідком цього стала нечутливість українського суспільства, що болісно переживає травму страшної війни, до дискурсу «прощення ворогів своїх», а також радикалізація релігійного середовища, яка вимагає від кожного православного віруючого чіткої і швидкої відповіді на питання власної інституційної приналежності»¹⁵⁴.

Колаборація УПЦ (МП) з окупантами суттєво підірвала суспільну довіру українців до Церкви як суспільної інституції. Незважаючи на те, що десятиліттями Церква зберігала лідерство щодо суспільної довіри, з початку війни вона стабільно втрачає довіру громадськості. При чому фіксувати падіння довіри до Церкви соціологи почали ще до початку повномасштабної війни: так, між груднем 2021 і груднем 2022 р. довіра Церкві вже знизилася з 51% до 44%, між груднем 2022 р. і груднем 2023 р. – з 44% до 38%. Регіональний соціологічний зріз засвідчує, що на Сході країни, де домінувала УПЦ(МП) втрата довіри до Церкви наразі сягнула рекордних темпів: з 42% у 2022 р. до 24% у 2023 р.¹⁵⁵

Лукава антиукраїнська позиція очільників УПЦ (МП) призвела до того, що ця Церква стала стрімко втрачати суспільний авторитет і довіру. Липневі соціологічні опитування 2022 р. засвідчили, що «72% респондентів ідентифікують себе як православних. ... 54% серед усіх респондентів зараховують себе саме до ПЦУ. Лише 4% зараз ідентифікують себе з УПЦ(МП). Також ще 14% вважають себе просто православними, без конкретизації Патріархату. ... порівняно з 2021 роком частка тих, хто ідентифікує себе з ПЦУ, зросла з 42% до 54%. Натомість з 18% до 4% знизилася частка тих, хто ідентифікує себе з УПЦ(МП)»¹⁵⁶.

¹⁵³ Якою має бути політика влади щодо УПЦ(МП): результати телефонного опитування, проведеного 26.05. – 5.06.2023 р. Пресреліз КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=12>

¹⁵⁴ Богачевська І.В. Релігійна ідентичність українців: до і після війни. Україна на шляху відновлення: завдання науки і освіти в європеїзації держави : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 17–19.05.2023) / Уклад.: Л.І. Ткаченко, В. М. Шульга. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. С. 236.

¹⁵⁵ Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках. Пресреліз КМІС. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=5>

¹⁵⁶ Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20.07.2022 р. Пресреліз КМІС. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=5>

Згідно опитування Центру Разумкова, 50% тих, хто вважає себе християнами, ставляться позитивно до переходу ПЦУ та УГКЦ на Новоюліанський календар (негативно – 15%, байдуже – 14%, не розуміють, що це означає, – 9%, вагалися з відповіддю – 11%)¹⁵⁷.

Якщо визначити в цілому вектор трансформації православного сегменту релігійного поля України, як бачимо, він є вкрай негативним, завдяки кризі в УПЦ(МП) та її конфліктному протистоянню з ПЦУ. ПЦУ ще не виявляє спроби остаточно витіснити УПЦ, консолідувати православних українців навколо своїх ієрархів, незважаючи на те, що в січні 2023 р. митрополит Епіфаній наголосив, що до ПЦУ з часу отримання Томосу долучилося близько 1700 парафій УПЦ(МП)¹⁵⁸. Хоча ситуація спонукає керівництво ПЦУ приймати принципи рішення щодо розбудови своєї структури та утвердження себе основним репрезентантом загальноукраїнської ідентичності, змагальності за суспільний авторитет і довіру; обстоювання права на спадкоємність давньої Київської (Володимирової) церкви¹⁵⁹.

Щодо перспектив УПЦ(МП) в Україні, ми поділяємо твердження Сергія Здіюрука та Володимира Токмана: «В українському суспільстві вже сформувалися морально-психологічні, політичні та правові передумови, які неминуче спонукають УПЦ(МП) до змістовної трансформації в найближчому майбутньому. Московський патріархат в Україні постав перед серйозною дилемою: або швидко перетворитися на маргінальне розкольникське релігійне утворення, вороже до України, або вдатися до кардинальних змін, які зумовлять його національно зорієнтований розвиток»¹⁶⁰.

У контексті проблеми колективної самоідентифікації українців перед лицем російської навали принциповим є розуміння поняття «патріотизм». Чи входять в сучасне українське розуміння патріотизму армія, мова і віра, які мо визначили атрибутами політичної та культурної самоідентифікації українського соціуму?

Згідно опитування Соціологічної групи Рейтинг до Дня Незалежності 2023 р., «у питанні, що вважають ознаками патріотизму, більшість опитаних обрали варіанти донатити і волонтерити (46%) та розмовляти українською мовою (45%). Близько третини віднесли до патріотизму служити на фронті, залишатися, працювати і вести бізнес під час війни в Україні, більше чверті – ціка-

¹⁵⁷ Війна зробила українців більш релігійними, – опитування. Risu.ua. URL : https://risu.ua/vijna-zrobila-ukrayinciv-bilsh-religijnimi-opituvannya_n144969

¹⁵⁸ Епіфаній розповів, скільки парафій покинули Московський патріархат після створення ПЦУ. 29.01.2023. UAINFO.org. URL : <https://uainfo.org/blognews/1675006882-epifaniy-rozpoviv-skilki-parafiy-pokinuli-moskovskiy.html>.

¹⁵⁹ Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. / [С.І. Здіюрук, В.В. Токман] ; за ред. С. І. Здіюрука. Київ : НІСД, 2023. 36 с. С. 6.

¹⁶⁰ Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. / [С.І. Здіюрук, В.В. Токман] ; за ред. С. І. Здіюрука. Київ : НІСД, 2023. 36 с. С. 33.

витися історією України. Купувати українські товари, споживати український контент, займатися громадською діяльністю обрали 9-14% опитаних. Ходити в українську церкву – 6%, знати слова гімну – 4%, носити українську символіку – 3%»¹⁶¹. Як бачимо, армія і мова входять до ознак патріотизму в розумінні українців на 2 рік повномасштабної війни, а церква – ні.

Принциповим для національної амоідентифікації є також чітке розуміння, які політичні гасла та рішення, економічні та культурні дії сприяють об'єднанню українців, поставлених війною на межу існування, а які розділяють суспільство і шкодять обороні країни.

Стосовно факторів консолідації та роз'єднання суспільства те ж опитування засвідчило, що «перемоги ЗСУ (65%), відбудова (49%) та допомога один одному (40%) можуть найбільше об'єднати українців. Економічний ріст є об'єднуючим фактором для 30% опитаних, мова – 25%, вступ до ЄС/НАТО – 20%, єдність політиків – 15%, культура – 13%, історія – 9%, повернення біженців і релігія – по 4%, спортивні перемоги – 1%»¹⁶². Якщо розглянути статистичні дані докладніше, то «ті, хто проживають в Україні, потенціал об'єднання частіше вбачають у перемогах ЗСУ. Для внутрішніх переселенців та біженців за кордоном набуває ваги чинник відбудови та взаємної допомоги. Культура і повернення біженців – важливі фактори об'єднання для тих, хто проживає зараз за кордоном. Наймолодші частіше обирали взаємодопомогу та культуру. Відбудова та економічний ріст є важливими для молоді і середнього віку. Найстарші частіше відзначали перемоги ЗСУ, мову, вступ до ЄС/НАТО та політичну єдність.

Для мешканців Півдня, Сходу і Донбасу вагомими об'єднуючими факторами є відбудова країни, взаємодопомога та повернення біженців. Для жителів Заходу, Галичини – мова. Вступ до ЄС/НАТО є однаково важливим як для Заходу, Києва, так і для Донбасу.

Ті, хто спілкується у побуті лише українською, частіше відзначали фактор мови. Перемоги ЗСУ та вступ до ЄС/НАТО частіше обирали ті, хто говорять українською або двома мовами. Для тих, хто говорить російською, об'єднуючим чинником є економічний ріст. Відбудову та взаємодопомогу також частіше обирали ті, хто спілкується російською та двома мовами. Для україномовних – це частіше мова, євроінтеграція та перемоги ЗСУ»¹⁶³.

¹⁶¹ Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf.

¹⁶² Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf.

¹⁶³ Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf.

Факторами, що загрожують роз'єднанням українців, респонденти вважають: «політичні конфлікти (62%) і взаємні звинувачення (59%). Економічну кризу як негативний чинник назвали 35%, відсутність відбудови, масовий виїзд українців за кордон, відмову від вступу до ЄС/НАТО вказали 20-22%, поразки ЗСУ, мову – 18-19%, релігію – 12%, історію і культуру – 1-2%»¹⁶⁴. Цікаво, що фактором інтеграції українців церкву вважають 4% опитаних, а фактором можливої дезінтеграції – втричі більше респондентів. Це, на нашу думку, чітко вказує на суспільну стурбованість взаєминами між державою, церквою і суспільством.

Аналізуючи афективну компоненту колективної ідентифікації українців в час війни, підкреслимо, що незважаючи на надлюдські випробування, українці 3 роки війни демонстрували безпрецедентну консолідацію щодо ставлення до своєї країни. «Головна емоція, яку відчувають респонденти, думаючи про Україну – гордість (74%). Вона лишається домінуючою, як і рік тому. Друга емоція – сум (43%). 17% відчувають страх, думаючи про Україну, гнів – 13%, радість – 10%, сором – 7%, зацікавленість – 5%, байдужість – 1%»¹⁶⁵. Як слушно зазначає Юрій Шайгородський, «російська воєнна агресія проти України позначилася на ціннісних пріоритетах українських громадян, вплинула на рівень згуртованості українського суспільства, його ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність постала ключовою характеристикою усієї системи соціальних зв'язків і, багато в чому, – чинником регуляції соціальної та політичної поведінки. Екзистенційна загроза державі, її суверенітету та територіальній цілісності зумовила зміну поведінкових моделей та їх морально-етичних основ»¹⁶⁶.

Незважаючи на те, що в суспільстві нарастає так звана «втома від війни», яка втілюється в зменшенні демонстрованої на початку повномасштабного вторгнення єдності українських політичних еліт, тенденції наростання критичного ставлення до влади, несвоєчасні видатки з державного бюджету, непродумані урядові рішення, відсутність позитивних змін у системі оподаткування, вкрай слабку комунікацію влади з населенням і несвоєчасність ухвалення необхідних політико-управлінських рішень, а також відсутність реального єднання політичних та бізнесових еліт із народом, обтяжену невідомими питанням проведення політичних виборів, боротьба за незалежність

¹⁶⁴ Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf.

¹⁶⁵ Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf.

¹⁶⁶ Шайгородський Ю. Зміна ціннісних пріоритетів громадян України в умовах екзистенційних загроз. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Серія 22. 2023. С. 5–13.

Української держави, невідомою складовою якої є збереження та зміцнення національної ідентичності продовжуються.

Запорукою збереження суверенітету Української Держави є дієве, в критичних умовах здатне до мобілізації, самоорганізоване громадянське суспільство, яке усвідомлює цінність армії, мови і віри як факторів збереження української ідентичності.

Саме ідеї націєзбереження та україноцентризму втілюються в наративі «Армія. Мова. Віра», надаючи його складовим аксіологічного й символічного значення. В умовах когнітивної війни, коли країна-агресорка здійснює безпрецедентний інформаційний тиск та маніпуляції, намагаючись розмити українську ідентичність, спотворити духовне й культурне життя українців, піддати ревізії історичну пам'ять і духовні традиції, здійснити підміну цінностей, роль консолідуючих наративів як форми ідеологічного спротиву воюючої нації зростає.

Соціологічні дослідження останніх двох років переконливо доводять, що армія, мова і віра сприймаються суспільством як маркери української ідентичності, ставлення до них визначає консолідованість української політичної нації. Ці поняття для українців все більше набувають аксіологічних ознак. Аналіз ставлення українців до армії, мови й віри дозволяє висувати, що цей тренд збережеться в середньостроковій і довгостроковій перспективі.

ЮЛІЯ ДОБРОНОСОВА

СПЕЦИФІКА ЦІННІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Пошук сучасною українською філософією відповідей на виклики російсько-української війни передбачає актуалізацію у філософському дискурсі проблем з перехрестя інтересів філософської антропології, аксіології й етики, осмислення комунікативних засад творення цінностей і втілення їх в діях українців різних поколінь, що зумовлено екзистенційною і ціннісною специфікою нинішнього етапу воєнних дій. Як виклики пандемії COVID-19 або виклики тотальної медіатизації, так й існування в повсякденні війни спонукають науковців до усвідомлення потреби не в розширенні тематики філософських досліджень, а в оновленні самого філософського розмислу. Гармонійне поєднання в ньому філософсько-антропологічної, комунікативної й екзистенціальної проблематики сприятиме пізнанню розвитку українського соціуму і культури в локальному і глобальному контекстах. На часі філософські запити, пов'язані з когнітивними і ціннісними аспектами сучасних воєн, особливостями самореалізації особистості в їх горизонті та комунікативним спрямуванням людського існування і його засадничим інтерекзистенціалітетом¹⁶⁷, що увиразнюється в граничних ситуаціях життєвого вибору в екстремальних соціальних умовах.

За спостереженням Леонідаса Донскіса¹⁶⁸ філософія досвіду нашої плінної сучасності є простором запитань, а не відповідей. Запитальний потенціал — ключ до оновлення голосу української філософії в умовах війни, адже сьогодні актуальні філософські і міждисциплінарні студії, спроможні увиразнити її відповідалну позицію та соціокультурний і комунікативний потенціал. *Метою* нашого розгляду є виявлення специфіки прояву ціннісних орієнтацій у ціннісній самореалізації особистості в умовах війни. *Першим кроком* у її здійсненні

¹⁶⁷ Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія. Пер. з нім. В. Приходька. Київ: Дух і Літера, 2010. С. 34.

¹⁶⁸ Донскіс Л. Сучасність у кризі. Діалог про культуру причетності. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2022. С. 260.

буде визначення особливостей філософського розмислу щодо екзистенційних аспектів людського існування у повсякденні війни, *другим* – характеристика специфіки ціннісної самореалізації, механізмом якої виступає вибір. Не варто забувати, що виклики сучасного етапу масштабної агресії проти України не скасували викликів тотальної медіатизації, котра визначає розвиток українського соціуму і культури у XXI столітті. Медіатизований тип культури, в якій сьогодні розгортається самореалізація особистості, впливає на комунікацію і формування ціннісних орієнтацій українців, тому *третій крок* у здійсненні поставленої мети – проєкція висновків щодо комунікативних засад ціннісної самореалізації на існування особистості в горизонті тотальної медіатизації, що передбачає присутність в медіатизованих і немедіатизованих світах.

Протягом двадцяти років осмислення ціннісних орієнтацій і ціннісних пріоритетів залишається одним із популярних напрямів української гуманітаристики. Спектр міждисциплінарних аксіологічних досліджень широкий, а дві хвили їх активізації можна спостерігати на початку російсько-української війни у 2014-му та на етапі широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну у 2022-2024-х. Сьогодні найвиразнішим річищем дослідницьких пошуків є пізнання ціннісних орієнтацій, представлене у філософських, соціологічних і психологічних студіях. Проблематика ціннісної самореалізації спорадично зринає у міждисциплінарних дослідженнях (із психологічною або філософською основою) смисложиттєвих орієнтацій. Цінні підходи містять найновіші публікації Михайла Бойченка¹⁶⁹, Марти Борецької¹⁷⁰, Ігоря Галая¹⁷¹, Анни Редькіної¹⁷², Ольги Свідерської¹⁷³, Ганни Смокової¹⁷⁴, Ольги Христенко¹⁷⁵, Юрія Шайгородського¹⁷⁶. Українські науковці часто наголошують на перепле-

¹⁶⁹ Бойченко М. Щодо вжитку термінів «вартості» і «цінності» в українській філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 9–13.

¹⁷⁰ Борецька М. Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 2. С. 24–44.

¹⁷¹ Галая І. Ціннісні суперечності в аксіогенезі особистості. Інсайт: психологічні виміри суспільства. 2022. № 7. С. 11–23; Галая І. Ціннісні уподобання української молоді в ситуації невизначеності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 4 (74). С. 46–54.

¹⁷² Редькіна А. Українські національні інтереси й цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка. *Політичні дослідження*. 2023. № 1 (5). С. 144–162.

¹⁷³ Свідерська О. І. Соціально-психологічні чинники політичних цінностей української молоді у контексті сучасних реалій. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 3 (56). С. 96–101.

¹⁷⁴ Смокова Г. Особливості формування публічних цінностей молоді у кіберпросторі : досвід України. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 108–112.

¹⁷⁵ Христенко О. Цінності української молоді в часі війни: до питання громадянського виховання майбутніх лікарів. *Медична освіта*. 2022. № 2. С. 100–103.

¹⁷⁶ Шайгородський Ю. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 88–97.

Шайгородський, Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*. 2023. № 8. С. 77–83.

тінні філософсько-антропологічного, етичного і соціально-філософського річищ у філософському дискурсі, що помітно в працях¹⁷⁷ та діалогах¹⁷⁸ щодо ціннісних і когнітивних аспектів сучасних воєн та нинішнього етапу російсько-української війни. Пошук нових підходів до пізнання екзистенційних викликів, котрі постають перед українською культурою і суспільством у час їх фізичної загроженості, помітний у Євгена Бистрицького і Людмили Ситніченко¹⁷⁹, Володимира Волковського і Романа Самчука¹⁸⁰, Ігоря Карівця¹⁸¹, Надії Корабльової¹⁸², Остапа Моравецького¹⁸³, Ганни Чміль¹⁸⁴, Володимира Приходька¹⁸⁵.

В опублікованій ще до широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну «Онтології війни і миру»¹⁸⁶ Борис Парахонський і Галина Яворська стверджують, що російсько-українська війна належить до типу воєн, смисловим центром яких є боротьба за домінування певних уявлень про світ та події із одночасним руйнуванням протилежних точок зору у глобальному контексті. Такі війни ведуться за когнітивний і комунікативний контроль над свідомістю, емоціями і поведінкою людей, причому зміщення центру тяжіння на ментальну складову веде до формування специфічного співвідношення локального і глобального. Завдяки новітнім цифровим технологіям їх територія поширю-

¹⁷⁷ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

Дасер-Візеффорд Н., Матвієнко С. Кібервійна і революція. Авториз. пер. з англ. Андрія Бондаря. Київ: Критика, 2021. 328 с.

Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

¹⁷⁸ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 7–58.

Війна. Культура. Політика. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1. *Філософська думка*. 2023. № 3. С. 7–48.

¹⁷⁹ Бистрицький Є., Ситніченко Л. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 64–82.

¹⁸⁰ Волковський В., Самчук Р. Чи можлива філософія після Бучі: філософсько-теологічні міркування. *Філософія освіти*. 2023. Том 29. № 1. С. 22 – 51.

¹⁸¹ Karivets I. Some existential reflections on self-determination in the conditions of war. *Humanitarian Visions*. 2022. V. 8. № 2. Р. 28–33.

¹⁸² Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 27–37.

¹⁸³ Моравецький О. Ціннісні суперечності суспільства у фазі активної російсько-української війни. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 48. С. 93–100.

¹⁸⁴ Чміль Г. Екранне дзеркало: розколота реальність часів війни. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 8–26.

¹⁸⁵ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 35–39.

¹⁸⁶ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

ється на весь світ, тому навіть тоді, коли бойові дії локалізовані, дискурс війни може поширюватися без обмежень. За словами Бориса Парахонського і Галини Яворської, в осередді російсько-української війни – наявність *онтологічного конфлікту*¹⁸⁷, основою якого є війна відмінних за своїм устроєм та принципами існування і розуміння реальності світів, і таке зіткнення проявляється у *війні на знищення*. Суголосні цьому висновку і думки щодо специфіки російсько-української війни, висловлені українськими філософами 2022-го і 2023-го під час круглих столів, ініційованих часописом «Філософська думка». Так Євген Бистрицький¹⁸⁸ говорить про те, що в смисловому центрі цієї війни перебуває *зіткнення ідентичностей*, а Людмила Ситніченко¹⁸⁹ наголошує на притаманній їй трагічній формі боротьби за визнання можливості самого існування українського як окремого, життєвого, національного і культурного світу. Виявлення екзистенційної специфіки російсько-української війни виводить дослідників на усвідомлення того, що для пізнання її викликів необхідна екзистенційна аналітика та зміна у філософському осмисленні феномену визнання. Людмила Ситніченко вказує: «Лише життєздатне, на сьогодні трагічне, через війну, «полотно визнання» спроможне подолати прірву між часто абстрактними філософськими роздумами та реальними індивідуальними, соціальними, політичними практиками»¹⁹⁰. Інтерпретація нинішньої війни як такої, що зумовлена зіткненням різних життєсвітів та їх ціннісних горизонтів, постає і в спільній статті Людмили Ситніченко й Євгена Бистрицького¹⁹¹ (відповіді на допис Юргена Габермаса «Війна і обурення» (нім. «Krieg und Empörung»), оприлюднений у газеті «Süddeutsche Zeitung» у квітні 2022-го). У ній поруч із аналізом аргументів німецького філософа, які завершуються його рекомендацією партнерських переговорів з агресором де факто за рахунок втрат української сторони, представлено прояснення передумов його комунікативної філософії, що демонструє принципову обмеженість її пояснювальної сили для такого типу радикальної незгоди як війна. Автори зазначають, що опір українців у війні мотивують захист від знищення спільного Ми й особливості способу життя у всіх його вимірах, починаючи від національної культури та політичного ладу і завершуючи повсякденням, в якому проступають характерні прикмети життєсвіту, бо «в цій Війні ми зустрілися з досвідом радикальної незгоди та прагма-

¹⁸⁷ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ: НІСД, 2019. С. 299.

¹⁸⁸ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 21–22.

¹⁸⁹ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 2. *Філософська думка*. 2022. № 4. С. 120.

¹⁹⁰ Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 2. *Філософська думка*. 2022. № 4. С. 121.

¹⁹¹ Бистрицький Є., Ситніченко Л. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 64–82.

тикою взаємонерозуміння сторін, за яким стоїть зіткнення культур, життєвих світів, отже, з відмінним від Габермасова розумінням поняття світу»¹⁹². Таким чином суттєві для ситуації актуального етапу війни чинники граничного нерозуміння та граничні межі комунікації залишаються поза позитивним змістом намірів і дій, спрямованих на досягнення взаєморозуміння, і виступають наслідком відсутності спільного світу і неможливості його досягнути в ситуації зіткнення різних способів буття.

Про труднощі філософського осмислення нинішнього етапу російсько-української війни міркує й Надія Корабльова¹⁹³, втілюючи її екзистенційно-трагічні смисли в концепті *події-трагедії*. Трагічне постає у неї як спосіб екзистування суб'єкта в умовах війни, коли увиразнюється «мобілізація людиною тих внутрішніх і зовнішніх ресурсів, які дозволяють жити в цій ситуації події-трагедії, зумовлюють динаміку життя розуму й гештальтів духу, пошуки нею індивідуального смислу через солідарність з Іншими»¹⁹⁴. Натомість Ганна Чміль наголошує на невизначеності і багатоваріативності феноменальності війни, що перетворює її на онтологічну проблему. Дослідниця пропонує концепт *«розколотої Реальності екранного дзеркала»* і стверджує, що тексти і відеоматеріали про сучасну війну за певної інтерпретації ведуть до спрощення, зумовленого рухом думки лінією напруги між зацікавленою екзистенційно-емоційною і відсторонено-раціональною оцінками проблематики війни, і спроби зняти це рефлексією неминуче залучають ціннісні установки. З такої перспективи війна є *смыслопороджающей подією*, але її екранна поверхня є «полем битви, безліччю способів утверджувати власний образ війни, по-різному її схоплювати, збільшуючи розриви й тріщини на поверхні»¹⁹⁵. Ганна Чміль звертає увагу на екзистенційне значення вибору у повсякденні російсько-української війни у глобальному контексті та в горизонті культури тотальної медіатизації, коли «екранне дзеркало» перетворюється на потужний стресогенний чинник і джерело первинних і вторинних медіатравм.

Український і польський філософ Антон Марчинський у першому тексті з циклу філософських есеїв про онтологію війни, оприлюднених у програмі Української служби Польського радіо «Hortus (in) conclusus»¹⁹⁶, акцентує, що в часи війни ми зустрічаємося з бездонністю досвіду, а в наступних тек-

¹⁹² Бистрицький Є., Ситніченко Л. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 79.

¹⁹³ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 27–37.

¹⁹⁴ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 28.

¹⁹⁵ Чміль Г. Екранне дзеркало: розколота реальність часів війни. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 11.

¹⁹⁶ Марчинський А. Зло, війна, мовне сум'яття. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>

стах¹⁹⁷ пов'язує пошук філософією шляхів пізнання війни з пошуками способів осмислення зла – таке прагнення постає перед специфічними труднощами, бо досвід випереджає і перевершує рефлексію, що веде до браку слова. Одним із проявів мовного сум'яття філософа підчас осмислення ціннісних аспектів війни постає питання, як саме це робити і чи потрібно зберігати академічну нейтральність, адже значення тут має зміна оптики адресатів повідомлень. У випадку з війною як злом, пізнаним у конкретиці прояву на актуальному етапі російсько-української війни, увиразнюється смисл тотальної війни, осмислення якої є для філософії викликом. Антон Марчинський¹⁹⁸ виходить на ідею зв'язку між специфікою осмислення ціннісних аспектів існування людини в часи війни та змінами ціннісного горизонту самої філософії, акцентуючи на тому, що в часи війни ми зустрічаємося із тою бездонністю досвіду, на яку філософії важко знайти відповідь. Діалогічною парою до його есеїв є стаття українських філософів Володимира Волковського і Романа Самчука¹⁹⁹ «Чи можлива філософія після Бучі: філософсько-теологічні міркування», в котрій йдеться про те, як актуальний етап російсько-української війни ставить питання про необхідність у сучасному філософському дискурсі у глобальному вимірі змін, зумовлених увиразненням дискусії про суб'єктність, в якій сходяться виміри логіки, етики і політики і яку можна виразити формулою «нічого про нас без нас».

Огляд найновіших пропозицій українських філософів щодо оновлення філософського дискурсу засвідчує, що пошук способів мислення і висловлювання, співмірних із запитам актуальної фази війни, передбачає виведення на перший план ціннісної проблематики людського існування й існування культури та оновлення форматів розмислу, предметом зацікавлень якого виступають ціннісні орієнтації особистості у граничних ситуаціях в екстремальних соціальних умовах. Ціннісний характер російсько-української війни, що перетворилася на війну на виживання українців, української культури, української ідентичності і цінностей життєсвіту, спонукає українську філософію до демонстрації відповідальної позиції, яка може увиразнити точки її зростання в майбутньому. Незайве згадати слова Леопольда Згоди щодо специфіки філософії у часи викликів і криз: «Завдання філософії – зрозуміти світ. Щоб зрозуміти світ, треба зрозуміти себе. Треба зрозуміти, що ти сам є особливою цінністю – особою, і треба бути їй вірним. Особливо в моменти найбільших

¹⁹⁷ Марчинський А. Зло, досвід війни та виразимість етики. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>

Марчинський А. Слова війни: своє, ніяке, зніяковіле, підозпале. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>

¹⁹⁸ Марчинський А. Зло, війна, мовне сум'яття. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>

¹⁹⁹ Волковський В., Самчук Р. Чи можлива філософія після Бучі: філософсько-теологічні міркування. *Філософія освіти*. 2023. Том 29. № 1. С. 22–51.

загроз»²⁰⁰. На відміну від розмаїття викликів і криз, котрими було сповнено існування людства на локальному і глобальному рівнях у перші двадцять років ХХІ століття, виклики російсько-української війни та й сама вона як ціннісний виклик, можуть бути осмислені філософією за умов врахування їх екзистенційного підґрунтя на феноменологічному мікрорівні людського існування. Мабуть тому, обґрунтовуючи методологію феноменологічного опису війни за допомогою екзистенціальної топографії, Володимир Приходько²⁰¹ наголошує, що війна як феномен має бути розглянута у світовому контексті, представленому просторовим порядком, який відкривається у тілесних орієнтувальних практиках і практиках помічання інакшості. Дослідник виходить із перспективи розгляду існування як перформативної медіації самого світу, свідченням чого і виявляється феноменальна видимість. Простором оприсутнення війни як феномену Володимир Приходько називає *повсякдення як сферу мистецтва продовжувати жити*. За допомогою такого означення він акцентує на вітальному потенціалі, який демонструють українці в умовах війни і який увиразнює розмаїття екзистенціалів й інтерекзистенціалів людського існування. Оскільки актуальні екзистенційні виклики, відповіддю на які часто стає самореалізація і самоактуалізація особистості в умовах війни, постають у глобальному горизонті плінної сучасності та локальному горизонті повсякдення російсько-української війни як війни екзистенційного вибору²⁰², перед нами постає завдання пошуку концептів, спроможних зафіксувати характер ціннісної динаміки, притаманної людському існуванню в граничних ситуаціях. Акцент на понятті *ціннісної самореалізації* дозволяє увиразнити, по-перше, зв'язок між цінностями, ціннісними орієнтаціями та їх втіленням у діях і комунікації особистості у повсякденні, по-друге, специфіку особливого різновиду самоздійснення як процесу актуалізації цінних для особи смислів, що увиразнюється в граничних ситуаціях, і по-третє, роль різних видів вибору, єдність і взаємодія яких забезпечує втілення і захист цінностей в інтерсуб'єктивному життєсвіті.

Осмислення ціннісної самореалізації в умовах війни передбачає врахування глобального ціннісного контексту, котрий уможливив антилюдяний характер агресії проти України. Леонідас Донскіс вказує, що російсько-українська війна вже у 2014-му стала підтвердженням того, що сучасна доба є добою «девальвації понять і цінностей»²⁰³. Разом із Зігмунтом Бауманом він означає зло в

²⁰⁰ Згода Л. Цінність і дія. Пер. з пол. Дм. Шевчука. Філософія Романа Інґардена і сучасність: колективна монографія. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 117.

²⁰¹ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 38.

²⁰² Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 21–22.

²⁰³ Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності. Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 149.

добу непевності²⁰⁴ як *плинне і атомізоване*²⁰⁵. За словами Зігмунта Баумана двома його проявами виступають «нечутливість до людських страждань і бажання захопити приватне життя, відбираючи особисті таємниці»²⁰⁶, а головний результат його впливу полягає в тому, що людина припиняє бачити альтернативи. Протиставляючи плинне і стає зло, Леонідас Донскіс наголошує, що перше в сучасному мережевому соціумі часів медіатизації може прикидатися нейтральним прискоренням життя і стрімкістю життєвих змін та передбачає відсутність альтернатив і занепад уяви, але найголовнішим наслідком його впливу є те, що дедалі частіше йдеться про «ціннісний нейтралітет»²⁰⁷. Власне і Зігмунт Бауман мовить про *аксіологічну нейтралізацію*²⁰⁸, що постає в результаті актуалізації зв'язку сучасної плинної форми зла із явищем адіафоризації або поширення нейтральних в ціннісному розумінні ідей та вчинків, вільних від оцінки, коли йдеться про тимчасовий вихід із особистої зони чутливості. Важливою її прикметою є здатність поставити певні дії чи бездіяльність стосовно певних категорій людей поза сферою того, що підлягає оцінці, та проголосити їх морально нейтральними, і саме ціннісна нечутливість, помножена на недбалість, творять підґрунтя для вилучення ціннісних аспектів з простору самореалізації.

Повномасштабна агресія проти України засвідчує увиразнення зла «затверділого», котре взаємодіє з плинними формами зла в мирних країнах. Ці дві форми існування зла підсилюють одна одну, але спільною для них є ціннісна девальвація та ціннісний нейтралітет, які й досі визначають реакції міжнародних організацій на російсько-українську війну. В самій же Україні сьогодні *персональною відповіддю особи на виклики війни екзистенційного вибору і війни життєсвітів стає ціннісна самореалізація*, поштовхом до якої є відхід від ціннісного нейтралітету у граничних ситуаціях в екстремальних соціальних умовах. Зустріч із «затверділим» злом і бездонністю досвіду виводить на перший план потребу у здійсненні ціннісних орієнтацій у комунікативному та діяльному спрямуванні самореалізації особистості.

Навіть побіжний огляд досліджень, котрі з початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну проводять українські соціологи, засвідчує неунікність ціннісних трансформацій в українському соціумі. В екстре-

²⁰⁴ Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності. Пер. з англ. А. Марчинського. Київ: Критика, 2013. С. 13 – 44.

²⁰⁵ Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив. Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і Літера, 2017. С. 13 – 14.

²⁰⁶ Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 12.

²⁰⁷ Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив. Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і Літера, 2017. С. 13.

²⁰⁸ Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив. Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і Літера, 2017. С. 71.

мальних соціальних умовах ціннісні орієнтації та пріоритети увиразнюються, в рамці війни інтенсифікується національне самовизначення, тому державна незалежність виявляється об'єднавчою ціннісною домінантою населення України, пов'язаною з розумінням людьми свого права на майбутнє²⁰⁹. Дослідження ціннісних орієнтацій молоді фіксують²¹⁰, що ситуація невизначеності вносить корективи у пріоритетність певних цінностей, але не змінює її стратегічного спрямування. Можна спостерігати, з одного боку, зростання рівня соціальної довіри на приватному рівні, кристалізацію української ідентичності, з іншого – підвищення рівня суб'єктивного стресу. Юрій Шайгородський називає пріоритетні цінності, які зумовили єдність українців у відсічі російській агресії: цінності безпеки, свободи, територіальної цілісності та суверенітету держави, її незалежності й майбутнього, власного майбутнього й майбутнього рідних і близьких та означає суспільну консолідацію як процес і результат зміни ціннісних пріоритетів. Російська воєнна агресія проти України, перш за все, вплинула на рівень ціннісно-орієнтаційної єдності українського суспільства, котра виступає «ключовою характеристикою системи соціальних зв'язків, ґрунтується на ступені збігу оцінок, установок і позицій стосовно найбільш суспільно значущих подій, ідей та нагальних завдань, а як система загально-визнаних, консенсусних базових цінностей – виконує регулятивну функцію соціуму»²¹¹. На думку дослідника, система консенсусних і базових цінностей у соціумі виконує регулятивну функцію, причому сукупність цінностей окремої людини творить її особистісну ціннісну систему, а сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства, неоднорідність якої не заперечує наявності домінантних цінностей, які визначають зміст і спрямованість розвитку системи та суспільні пріоритети.

Сформоване на перехресті зацікавлень філософії, соціології і соціальної психології поняття ціннісних орієнтацій має евристичний потенціал у міждисциплінарних дослідженнях, виступає в соціальній психології і соціології аналогом філософського поняття системи цінностей. Його можна розглянути як установки особистості на певні цінності культури або пріоритет конкретних видів цінностей та критерії її ціннісного ставлення. Ціннісні орієнтації є основою ухвалення рішень і здійснення вибору, впливають на творення людиною сенсу життя. У їх структурі присутні когнітивні, емоційно-оцінні та поведінкові компоненти, що визначають загальну спрямованість прагнень й інтересів особистості, ієрархію її індивідуальних вподобань і норм, мотива-

²⁰⁹ Жуленьова О. В. Вплив війни на ціннісні пріоритети. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–336.

²¹⁰ Галаян І. Ціннісні уподобання української молоді в ситуації невизначеності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 4 (74). С. 46–54.

²¹¹ Шайгородський Ю. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 88–89.

ційні й цільові програми, уявлення про дійсне/можливе, механізми відбору за критеріями значущості, ступінь рішучості до втілення проєктивного потенціалу самоактуалізації і самореалізації, а її смисложиттєва (смислотворча) активність виступає найважливішим джерелом формування ціннісних орієнтацій. Варто звернути увагу на близькість поняття цінності до поняття значущості, котре на мікрорівні елементарного досвіду особистості у повсякденні увиразнює, *що* для неї є важливим і має винятковий смисл, пов'язаний зі смисложиттєвим виміром її існування, та дозволяє вирізнити суттєве в екзистенційному плані. Доцільно означити ціннісні орієнтації як систему цінностей, котрі ієрархічно пов'язані між собою, закріплені життєвим досвідом особистості і її переживаннями та визначають спрямованість її життєдіяльності. Якщо до цього елементарного означення додати зв'язок ціннісних орієнтацій із екзистенціальними вимірами існування особи, то очевидним буде, що важливу роль у їх динамічному розвитку відіграє комунікативність як прикмета людського способу присутності у світі. Отже, поняття ціннісних орієнтацій вказує на стосунки між цінностями та ціннісно-орієнтованим суб'єктом, завдяки яким стає можливою і дійсною певна форма репрезентації цінностей у ціннісній самореалізації.

Соціально-психологічна інтерпретація ціннісних орієнтацій передбачає акцент на засадах оцінки суб'єктом дійсності та орієнтації в ній, або спосіб диференціації об'єктів за їх значущістю. Вони проявляють себе у цілях, переконаннях, інтересах, потребах особистості, вказують на спрямованість її розвитку та надають смисл її діянням і вчинкам, відіграють важливу роль у здійсненні нею різних видів вибору і самореалізації. Філософи і психологи зазвичай характеризують ціннісні орієнтації як важливий компонент структури особистості, пов'язаний з накопиченням досвіду, та як осереддя самості, котре впливає на ухвалення найважливіших життєвих рішень. У них ми зустрічаємося зі спрямованістю особистості на певні цінності, як у процесі їх творення, так і в процесі їх втілення у діяннях, причому часто йдеться про вибірккову спрямованість на створення та освоєння конкретних цінностей, а не цінностей взагалі, від чого залежить і «виліплювання» Я, що стверджує себе у життєвому виборі та виборі себе. У моделі аналізу, запропонованій Юрієм Шайгородським²¹², ціннісні орієнтації представлено як цілісну структуру, різні сторони якої можна відобразити в мотиваційно-значеннєвому, процесуально-результативному і комунікативно-орієнтувальному аспектах. Перший стосується їх змістовної сторони і виражає ставлення особистості до дійсності, тому його компонентами є її цінності, плани і властивості. Тут ми стикаємося з її спрямуванням, котре має системний характер і поєднує інтереси, мотиви, потреби, установ-

²¹² Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*. 2010. № 1 (39). С. 94–106.

ки. Принципово розрізняти ціннісні орієнтації як дечого внутрішнього, при-
таманного самосвідомості, та орієнтацій на цінності, що передбачає ставлен-
ня до них як до дечого зовнішнього. *Комунікативно-орієнтувальний аспект*
ціннісних орієнтацій²¹³, є детермінантою їх формування. Під час комунікації
відбувається освоєння, творення, переоцінка, перевірка певних цінностей.
Важливу роль у цьому відіграє оцінка міжособистісних взаємин, рівень довіри
і конфліктності, вирішення особистісних проблем, пов'язаних із реалізацією
цінностей. *Процесуально-результативний аспект* ціннісних орієнтацій про-
являється у системній динаміці взаємодії особистості зі світом і з собою та
вказує на результативність особистісних диспозицій, отже, значення тут має
не тільки те, наскільки глибоко інтегрувала особистість певні цінності, але й
те, наскільки саме вони спрямовують її життя, діяння, вибори. Продуктивним
для *розуміння ціннісної самореалізації в умовах війни* видається розгляд зазна-
чених аспектів у єдності, оскільки «показником рівня цілісності ціннісних орі-
єнтацій може бути ступінь пов'язаності різних її елементів»²¹⁴ та їх взаємодія.
Актуальне повсякдення війни увиразнює й те, що конкретні *цінності як фор-*
ми життєвого досвіду ведуть до появи в особи очікувань, котрі певним чином
нею інтерпретуються, генералізуються й абстрагуються, «можуть структуру-
вати горизонт дії для раціонального вирішення проблем»²¹⁵, бути способом
пошуку сенсу і водночас пов'язаними зі схваленням або запереченням фак-
тичної дії. Цінності у ціннісних орієнтаціях, пріоритетах і самореалізації ви-
значають сенсорозуміння, а генералізація позиції оцінювання вказує на те,
що поняття цінності отримує значення, незалежне від фактичного початку
дії окремих впливів²¹⁶. У результаті постає специфікація цінностей, коли вони
фіксують оцінювання, але не вичерпують смислове навантаження конкретної
події. Саме тому, за словами Нікласа Лумана, нерідко ми маємо справу з їх роз-
маїттям і вони суперечать одна одній, але лише в їхніх вимогах щодо діяння.
Їх значущість залежить і від смислового контексту, і від складного горизонту
наслідків певних дій-причин, а дієвець має зважати на складність ціннісної си-
туації, передбачаючи неочікувані наслідки, в тому числі й етичні.

Юрій Шайгородський²¹⁷ вказує, що важливою характеристикою ціннісних
орієнтацій як складної інтегративної мотиваційно-смислової структури осо-

²¹³ Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*. 2010. № 1 (39). С. 100.

²¹⁴ Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*. 2010. № 1 (39). С. 102.

²¹⁵ Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у соціальних системах. Пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебуладзе. Київ : Дух і Літера, 2011. С. 32.

²¹⁶ Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у соціальних системах. Пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебуладзе. Київ : Дух і Літера, 2011. С. 32–34.

²¹⁷ Шайгородський Ю. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 89–90.

бистості є їх здатність регулювати поведінку через визначення ціннісних пріоритетів, в який увиразнюється перевага одних цінностей над іншими. Тому поруч із ціннісними орієнтаціями у ціннісній самореалізації виняткову роль відіграють *ціннісні пріоритети*, що постають як «сукупність оцінок та уявлень і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей»²¹⁸. Вони соціально зумовлені і спираються на досвід й уявлення про належне, проте можуть змінюватися впродовж життя людини. Те, що смислотвірна система особистості постає з узгодженості/неузгодженості її цінностей, проявляється у ціннісних аспектах виборів, причому кожен з них спирається на досвід активності та регуляторну компетентність особистості²¹⁹.

Специфіка існування мільйонів українців у повсякденні російсько-української війни увиразнює динаміку актуалізації у їх щоденному житті ціннісних орієнтацій, що проявляється у триєдності *творення – втілення – захисту* цінностей українського життєвіття протягом останніх двох з половиною років. Самоздійснення для них нерідко залишається пов'язаним із вибором української ідентичності як потенційно загроженої, тобто вибором себе, переплетеним із усвідомленням своєї смертності та переживанням втіленого зв'язку між свободою, відповідальністю і цінностями у граничних ситуаціях. За спостереженням Зої Шевченко, «творення цінностей і є тим процесом, у якому виникають соціальні ідентичності як результат практичного соціального конструктивізму»²²⁰, відтак існування соціальних ідентичностей залежить від того, чи мають їх творці насагу підтримувати і захищати ці цінності. Час війни дозволяє помітити *комунікативну та інтросуб'єктивну природу ціннісних орієнтацій у самореалізації особистості* та кристалізацію в граничній ситуації життєвих виборів.

Для осмислення екзистенційних підстав прояву ціннісних орієнтацій у ціннісній самореалізації особистості звернемося до ідей представників філософії цінностей, застосувавши запропонований Вахтангом Кебуладзе метод аісторичного реконструювання²²¹. Нас цікавитимуть підходи, котрі пояснюють зв'язок між індивідуальним людським існуванням та можливістю турботи про цінності в діяннях. Творець оригінальної концепції генезису цінностей Ганс Йоас замислюється над тим, чи є генезис цінностей створенням чогось справді нового або люди тільки повторюють вже створене раніше. У «Виникненні

²¹⁸ Шайгородський Ю. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 89.

²¹⁹ Галян І. Ціннісні суперечності в аксіогенезі особистості. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2022. № 7. С. 11–23. URL: <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2022-7-2>

²²⁰ Шевченко З. Пошук ціннісного балансу між заданим і створеним у визначенні соціальної ідентичності у філософії прагматизму (рецепція Гансом Йоасом ідей філософії цінностей). *Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки*. 2019. Вип. 24. С. 42.

²²¹ Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 43 – 54.

цінностей» (нім. Die Entstehung der Werte)²²² він виходить із того, що філософія цінностей виникає там, де зникає віра у філософські вчення, в яких істина і благо ототожнюються, відтак у ній присутнє антиметафізичне спрямування, постає дуалізм фактичності і значущості, а поворот до суб'єктивності є вирішальним. Йоас виводить на перший план питання про *втілення цінностей у реальному житті індивіда* та пропонує замінити образ споглядача цінностей на *образ їх творця і дієвця*. Аналізуючи його концепцію, Зоя Шевченко звертає увагу на її індивідуалістичність – у ній дії не можна вивести з принципу універсалізації, котрий слугує лише для перевірки прийнятності певної потенційної дії, тому «в ситуації дії нема пріоритету блага чи справедливості, а є їхнє взаємне доповнення – коли вони стають цінностями конкретних людей і соціальних спільнот»²²³, водночас орієнтовані на благо людські стримування зустрічаються зі справедливістю у ситуації дії.

Розмисел Ганса Йоаса пов'язаний із розумінням дії як *динамічного процесу і стану*, завдяки чому суб'єкт-дієвець спроможний змінювати повсякдення. Якщо виходити з того, що індивід діє постійно, а його сприйняття звичних речей залежить від попереднього досвіду, то проблема або ситуація, котра потребує рішення, веде його до рефлексії майбутньої дії, причому сама рефлексія також є дією, як і ухвалення певного рішення або можливість вибору. Поняття *креативності* ключове для розуміння природи дії, адже Йоас пропонує уявити її суб'єкта в умовах, коли він має вчинити дещо нешаблонне і нетипове, щоб вийти з наявної ситуації. За концепцією ситуативної креативності²²⁴ творча дія розгортається у випадковій ситуації, котра виникає емерджентно, коли ситуація конститує дію. Саме *креативність дії* передбачає перегляд моделей поведінки у повсякденні, особливо в ситуаціях, які увиразнюють кризу звичної дії, котру індивід має відтепер визначити по-іншому. У запропонованій Гансом Йоасом перспективі кожна ситуація є горизонтом можливостей. Дослідник називає зв'язки між імпульсами до дії та характеристиками ситуації *мостами*. У кризі дії суб'єкт створює *новий міст*, який збільшує його спроможність діяти. За Гансом Йоасом, цінності виникають в процесі формування самості та в досвіді самотрансценденції, відтак вони з одного боку суб'єктивні (як прояв індивідуальних переконань особи і її волі), з іншого – є об'єктивними і соціально даними, що помітно в інтерсуб'єктивності і комунікативності. Недарма Зоя Шевченко пропонує продовжити його міркування і вийти на висновок

²²² Joas H. The Genesis of Values. Translated by Gregory Moore. Chicago: University Chicago Press, 2000. 256 p.

²²³ Шевченко З. Пошук ціннісного балансу між заданим і створеним у визначенні соціальної ідентичності у філософії прагматизму (рецепція Гансом Йоасом ідей філософії цінностей). *Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки*. 2019. Вип.24. С. 42.

²²⁴ Joas H. Creativity of Action. Translated by Jeremy Gaines and Paul Keast. Chicago: University Chicago Press, 1996. 336 p.

про те, що норми як орієнтир поведінки індивідів «мають спочатку пройти не просто легітимацію, не просто набути погодження з наявними цінностями індивіда, але самим індивідам слід здійснити мотиваційне взаємоузгодження своїх цінностей як безпосередніх учасників комунікації і у процесі цієї комунікації»²²⁵. Основою будь-якої цінності виступає комплекс, що складається зі свободи волі людини, інтенсивного переживання релігійного досвіду, усвідомлення смертності, колективних чуттєво-емоційних актів, інтерсуб'єктивності досвіду і розвитку ідентичностей. Таким чином виняткову роль у виникненні цінностей відіграє *феноменологічне розмаїття ціннісного досвіду*, яке годі зрозуміти без врахування досвіду переживання приниження і смертності, втрати, травматизації, відкриття границь самості через насильство (протилежність досвіду самотрансценденції). У конструюванні ідентичності, необхідної для реалізації цінностей, значення мають комунікація, уява, влада і навіть соціальне виключення, причому у її розвитку варто враховувати відмінності в унікальному життєвому досвіді окремих осіб.

Ідея того, що цінності по-справжньому існують у діяннях людини, присутня і в Романа Інгардена, котрий наголошував, що людське існування та існування цінностей тісно переплетені, бо без першого другі зникають, перебуваючи в залежності від турботи про них. На думку Катерини Шевчук²²⁶, його аксіологічна концепція тісно пов'язана із філософсько-антропологічною тематикою його праць, демонструючи єдність пошуків обох філософських дисциплін. Філософ приділяє увагу осмисленню способу існування цінностей, який не можна звести до відомих в екзистенційній онтології способів існування. Цінності не існують реально, навіть якщо виникають як цінності певного реального об'єкта, але не існують й інтенційно, хоча належать інтенційним об'єктам, причому моральні цінності мають «сильніший» спосіб існування. Роман Інгарден доходить висновку²²⁷, що цінності знаходять достатню підставу, яка уможливило не лише презентацію певного предмета, але й немов їхнє втілення в ньому, причому в ньому вони залишаються доти, доки він зберігає фундацію їхньої якісної визначеності. Творення ціннісного світу з перспективи такого їх розуміння пов'язане із самореалізацією особи, актуалізація цінностей – з її діяннями. Філософ виділяє вітальні, культурні й моральні цінності, і всі вони виявляються залежними від індивідуальної та колективної уяви, котра підживлює їх, по-справжньому існують тільки в діяннях і виборах людей. Катерина Шев-

²²⁵ Шевченко З. Пошук ціннісного балансу між заданим і створеним у визначенні соціальної ідентичності у філософії прагматизму (рецепція Гансом Йоасом ідей філософії цінностей). *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. Вип. 24. С. 42.

²²⁶ Шевчук К. Основні положення аксіологічної концепції Р. Інгардена. *Філософія Романа Інгардена і сучасність: колективна монографія*. За ред. Дм. Шевчука. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 118–130.

²²⁷ Ingarden R. *Książeczka o człowieku*, Kraków: Wydawnictwo Literackie. 1987. 176 p.

чук²²⁸ вказує на зв'язок певних видів цінностей, названих філософом, із певними видами досвіду. Саме особистий досвід сприяє виникненню і теоретичних суджень про цінності, для пізнання яких необхідно їх сприйняти за допомогою досвіду і наочно спілкуватися з ними, бо будь-яке опосередковане знання тут підводить. Наприклад, передумовою існування моральних цінностей виявляється моральний вибір. На початку 1960-х в авторському курсі лекцій з етики Роман Інгарден серед умов появи моральної цінності називає участь у її реалізації свідомого суб'єкта-дієвця, здатного розпізнавати факти і цінності, його поведінку і відповідальність. Філософові йдеться про те, що поява цінностей неможлива без відповідальності особи за власні дії. Життєвий, моральний або екзистенційний вибір, котрий робить виразною відповідальність, може поєднувати передумови появи цінності. Він називає серед умов появи моральних цінностей присутність у їх реалізації свідомого діяльного суб'єкта, здатного розпізнавати певні факти і цінності, і відповідального, його діяльність, спрямовану на зміну чогось у світі, гру цінностей різних видів у реалізації чогось (наприклад, справедливості). Інгарден наголошує, що такий суб'єкт повинен мати свободу рішення і поведінки, бути відповідальним, доки має можливість припинити дію. Джерелом же його рішення і основою відповідальності виступає особове Я.

Реактуалізація розуміння цінностей у Ганса Йоаса та Романа Інгардена вводить нас на тезу про те, що ціннісна самореалізація особистості в умовах війни виступає запорукою актуалізації у її діяннях *певних цінностей*, причому ціннісні орієнтації реалізуються у феномені вибору у розмаїтті його видів (життєвого, морального, екзистенційного, вибору себе). Таким чином можна говорити *про подієву і ситуативну природу конституювання ціннісних орієнтацій у ціннісній самореалізації*. Час війни конкретизується у серіях граничних ситуацій, проживання і переживання наслідків яких передбачає можливості як психологічної траматизації, так і посттравматичного зростання, що проявляється в досвіді людей різного віку з певною специфікою. За словами Надії Корабльової, теперішню стресогенність події-трагедії війни зумовлюють тривога й відчай, що відбивається на стратегіях життя розуму, який переробляє досвід життя в ситуації постійного стресу: «Постійно відтворюються ситуації, коли немає часу на їхнє обмірковування, їх неможливо вербалізувати, їх можна лише трансформувати так, щоб вони набували здатності використовуватись мисленням і перероблюватися психікою, перетворюючись на відрефлектований емоційний фон, що дозволяє жити в ситуації події-трагедії. Утворена мислеформа може містити дискурсивне або поняттєве навантажен-

²²⁸ Шевчук К. Основні положення аксіологічної концепції Р. Інгардена. Філософія Романа Інгардена і сучасність: колективна монографія. За ред. Дм. Шевчука. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 119–120.

ня як значущий внутрішній ресурс життя розуму в трагічній ситуації війни»²²⁹. Постала рефлексивна відповідь на запит контексту події-трагедії скеровує емоційні стани особистості певним чином, але саме так увиразнюється мета процесу набуття смислу, якою є уникання і зникнення тривоги, що стимулює появу «нового смислоутворюючого внутрішнього об'єкта, який укорінений у самій природі мислення, отже, формує усталену онтологічну впевненість»²³⁰.

В умовах війни ціннісна самореалізація особистості постає як відповідь на виклики повсякдення, котре конкретизується в ситуаціях і подіях, кожна з яких спроможна зламати звичний хід життя. Екзистенційна й етична перспективи осягнення способу існування людини та особливостей вибору, творення або втілення нею цінностей в горизонті такого повсякдення неможливі без врахування специфіки феномену війни. Володимир Приходько зазначає, що «війна показує себе як інакшість у своїй однобічній загрозливості, яка проявляється як насильницький контроль над простором шляхом гомогенізації місць, виключенням топічних особливостей під загрозою смерті»²³¹. Вочевидь руйнація тіл, речей, ландшафтів, цілих міст засвідчує деструкцію світової матеріальної агентної мережі, притаманної звичному повсякденню, що впливає на ціннісну самореалізацію особистості аж до її гальмування або відмови від неї в горизонті руйнації звичних патернів ціннісних орієнтацій. На думку Володимира Приходька, війна як феномен має видиму і невидиму сторони, тому її філософсько-топографічний опис «має рухатися в трьох площинах: по-перше, фіксування місце-знаходження, по-друге, інвентаризації сукупності тілесних практик ситуативного привласнення (ситуація = наближення), по-третє, помічання контурів як пошук світового повідомлення»²³². Цей підхід дозволяє помітити, що пріоритетний простір появи *феномену війни* – повсякдення як сфера *мислечтва продовжувати жити*. Важко не погодитися із дослідником, що даність війни представлена як *особливий спосіб деформації типовості*, котра торкається орієнтувальних практик, причому топоси існування повинні притлумлювати таку інакшість через вмільсть поведження з екзистенційним ландшафтом, речами, людьми і самістю як складовими певного порядку, але порядку ситуативного. Якщо феномен війни в повсякденні проявляється як серія подій, то вони спонукають суб'єкта жити у форматі *деформації стискання його життєвого простору і самого його існування*, пов'язаної з виключною загрозливістю відкритості. Внаслідок цього поширюються *«екзистенційні практики перехо-*

²²⁹ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 33.

²³⁰ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 33.

²³¹ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 38.

²³² Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 37.

вування»²³³, а кожна наступна ситуація в умовах війни загрожує згортанням світової відкритості і зумовлює оприсутнення формату існування-переховування, майже зникнення, від якого часто залежить виживання людини. Специфіка деформувального топосного стискування і поширення практик переховування, приаманного існуванню в часи війни, за словами Володимира Приходька, пов'язана із вторгненням в безпосередню близькість радикальної інакшості, котра є проявом насильницької гомогенізації і контролю, результатом чого стає те, що світ припиняє повідомляти про життя: «Світова зворотність речей, людей, самості зникає, глибина поглинається товщею, подібно до ситуації із загрозливою тотальною темрявою, яка переживається як задуха від передбачуваного близького підступання монструозної нерозрізненості, топосної дезорієнтації. Світ стає ніби німим і припиняє життєву, екзистенційну, медіацію»²³⁴. В такому горизонті комунікативні спрямування людського існування можуть завмирати, внаслідок чого відбувається вторинна психологічна травматизація. Парадоксальність екзистенційного потенціалу людського існування проявляється нерідко саме в *мистецтві продовжувати жити*, важливим проявом чого стає конституювання ціннісних орієнтацій навіть у загрозливому повсякденні.

Феноменом, який уможливорює актуалізацію ціннісних орієнтацій теперішнього і творення ціннісних орієнтацій майбутнього в умовах війни, на нашу думку, виступає *феномен вибору* як складний процес самовизначення особистості щодо своїх рішень, принципів, дій, суть якого полягає в наданні переваги одній із альтернатив і відмові від іншої. Здатність особистості вибирати й відкидати щось акумулює в собі як перехід у актуальний вимір існування цінностей у діяннях суб'єкта, так і окреслення майбутніх ціннісних орієнтацій та майбутніх виборів, на які він буде спроможний у подальшому. У виборі особа здатна обмежити і розширити рамки свого існування, бо він передбачає вирішення невизначеності в умовах множинних альтернатив шляхом взяття на себе відповідальності за реалізацію однієї з наявних можливостей, що нерідко корелюється з самовизначенням. Тут незайве звернути увагу на зв'язок між ідентичністю та процесом втілення цінностей у ціннісній самореалізації. З одного боку вибір (життєвий та екзистенційний) пов'язаний із ціннісними орієнтаціями, а з іншого креативність дії та її подієва і ситуативна природа вказують на комунікативність людського існування, проявляючи його інтерекзистенціальітет, який передбачає, що «ми стаємо і є людьми лише у попередньо комунікативно влаштованому світі»²³⁵.

²³³ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 38.

²³⁴ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 38.

²³⁵ Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія. Пер. з нім. В. Приходька. Київ: Дух і Літера, 2010. С. 34.

З початку широкомасштабної війни досвід мільйонів українців засвідчує актуальність таких видів вибору як життєвий, екзистенційний, моральний і вибір себе, в яких увиразнюється зв'язок між особистісним наративом і свободою. Для розуміння того, яку роль відіграє вибір для виведення з можливості у дійсність певних видів цінностей, втілених людиною у досвіді в умовах війни, важливо звернути увагу на спонтанність і цілісність екзистенційного вибору, пов'язаного з усвідомленням того, що наявні життєві альтернативи можуть бути втрачені назавжди, що й підвищує роль відповідальності за відбір одних альтернатив і відкидання інших²³⁶. У ньому проявляється значення в житті особи саме ціннісної самореалізації, адже, за влучним спостереженням Фредеріка Саломона Перлза²³⁷, вона опиняється на перехресті кількох дійсностей, кожна із яких існує за власними правилами. Ситуація вибору може виникнути тільки тоді, коли особистість, яка живе в цих дійсностях, утримує таке перехрестя. Екзистенційний вибір і вибір себе, в яких кристалізується ціннісна самореалізація, увиразнюють комунікативну вкоріненість людського існування та інтерсуб'єктивність життєсвіту, в якому воно розгортається. Тут очевидний зв'язок між конституюванням ціннісних пріоритетів та комунікативними спрямуваннями особистості. Поруч із переосмисленням цінностей свободи та гідності, актуалізованим російсько-українською війною, за словами Остапа Моравецького²³⁸, важливий аспект формування оновленої ціннісної системи українського соціуму — підтримка один одного, діалог, переконання в консолідації спільноти й терпимість до культурного розмаїття країни. Отже, йдеться про увиразнення на мікрорівні стосунків між людьми тих цінностей, котрі засвідчують *інтерекзитенціальітет ціннісної самореалізації*.

Серед сучасних досліджень українських науковців, присвячених трансформаціям ціннісних орієнтацій особистості в граничних ситуаціях часу війни, увагу привертають праці, в яких предметом виступає специфіка ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. У них на перше місце виходить проблематика життєстійкості осіб, котрі перебувають в стресовій ситуації, динаміка сенсожиттєвих орієнтацій під впливом складних обставин та питання змін пріоритетності цінностей. Це дозволяє спроектувати висновки дослідників на глибше розуміння інтерсуб'єктивних засад ціннісних орієнтацій особистості. Віра Дуб²³⁹ в дослідженні, здійсненому ще до повномасштабного вторгнення російської армії в Україну, звертає увагу

²³⁶ Степура Є. В. Ціннісно-сміслові чинники прийняття рішень особистістю в умовах невизначеності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Степура Євгеній Вікторович. Київ, 2016. 21 с.

²³⁷ Perls F. S. Ego, hunger and Agression: A Revision of Freud's Theory and Method. Highland, NY: The Gestalt Journal Press. 1992. 342 p.

²³⁸ Моравецький О. Ціннісні суперечності суспільства у фазі активної російсько-української війни. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 48. С. 99.

²³⁹ Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. № 42. 2021. С. 61–71.

на те, що ціннісно-мотиваційна сфера особистості є ресурсом для вибору пріоритетів, переоцінки ситуації та ставлення до неї та може вести до переформування ціннісної орієнтації, проте саме ступінь узгодженості між цінностями залежить від вдалої інтеграції вимушених переселенців до умов нового середовища. Отже, виклики необхідності трансформації цінностей нерідко ведуть до невизначеності, розгубленості, неузгодженості між цінностями. Проявом цього стають внутрішньособистісні й міжособистісні конфлікти та переживання внутрішньої порожнечі. Такі особливості мотиваційно-особистісної сфери можуть негативно впливати на соціалізацію вимушено переміщених осіб у новому соціокультурному середовищі. Динаміка їх ціннісних орієнтацій нерідко пов'язана з інтенсивністю залученості до стосунків із ближніми Іншими і комунікацією в новому соціальному середовищі, причому психологічні травми, пережиті багатьма вимушеними переселенцями, ведуть до зміни сенсожиттєвих орієнтацій і можуть сприяти особистісному зростанню²⁴⁰. Людмила Лисенко і Вікторія Москаленко²⁴¹ вказують на виняткове значення зв'язку наявності сенсу життя з переживанням подій травмуючого характеру, котрі негативно впливають на сенсожиттєві орієнтації, та прямий зв'язок між пріоритетністю цінностей і поглядами на негативні події аж до втрати сенсів життя, актуальних до цього. Результати проведеного ними на нинішньому етапі війни дослідження засвідчують²⁴² у внутрішньо переміщених осіб взаємозв'язок показників залученості, контролю і прийняття ризику та високий показник життєстійкості. Такі висновки вкотре підтверджують тезу про інтерсуб'єктивність ціннісних трансформацій, інтерекзистенціальний характер ціннісних орієнтацій та актуальної і майбутньої ціннісної самореалізації, здійснюваної особистістю, досвід якої трансформувався у граничній ситуації та надалі розвивається у комунікації з самою собою та з *Іншими*. Недарма, міркуючи про наслідки переживання українцями наслідків повномасштабного вторгнення російської армії, Надія Корабльова наголошує, що в події-трагедії формується подія-солідарність, адже нинішня війна «ставить питання про можливість такої уявлювальної спільноти, яка може бути вільною і незалежною, не гноблячи і не завойовуючи інших народів і спільнот, і маркуватись як «національна спільнота», для якої характерне бажання не лише платити податки, щоб достойно жили й мали захист твої співвітчизники, а й ризикувати власним життям, захищаючи їх, бажання бути разом»²⁴³. Отже, подібна спільнота конфігурується як солідарність *Ми* перед лицем ворога та пов'язана з підтримкою самої *спільноти* як процесу взаємодії в умовах війни.

²⁴⁰ Ушакова І. М., Скидан Г. В. Сенсожиттєві орієнтації вимушених переселенців як компонент переживання ними травматичної події. *Молодий вчений*. № 10 (25). 2015. Частина 2. С. 194–200.

²⁴¹ Лисенко Л. М., Москаленко В. С. Особливості сенсожиттєвих орієнтацій вимушених переселенців під час воєнного стану. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 13 (18). С. 649–660.

²⁴² Там само. С. 655–657.

²⁴³ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 31.

Граничні ситуації війни нерідко ведуть до екзистенційної травматизації суб'єкта дії і вибору, причому в світі тотальної медіатизації стикаємося із поєднанням психологічної, а нерідко і фізичної, травми у Physics-вимірі його існування та медіатравми у вимірі розподіленого Phygital-існування. Уводячи термін *Phygital-присутності* (від англ. Physics – фізичне + англ. Digital – цифрове)²⁴⁴, ми фіксуємо специфічне переплетіння в сучасному життєсвіті *фізичного офлайн-світу та медіатизованого онлайн-світу*. Розподілене життя особи, котра існує в гібридному середовищі, веде до перетворення її на *суб'єкт-вузол*. Співіснування повсякдення фізичної соціальної реальності та цифрової мережевої реальності зумовлюють часткову віртуалізацію життя індивідів і спільнот та віртуалізацію життєвого простору. Це свідчить про принципово новий тип символічного існування людини, культури і соціуму. Переплетіння індивідуальної свідомості та розмаїття потенційних й уявних світів формує гібридну реальність, в якій розгортається медіамережева активність особи. Phygital-присутності притаманні нові форми соціальної комунікації, особлива соціальна перцепція, формування віртуальних образів особистості. Їх стандартизація у медіамережах може як полегшувати процес самоідентифікації та ідентифікацію із Іншими, так і використовуватися для поширення брехні й маніпуляцій.

У часи війни горизонтом появи спільноті екзистенційної травматизації суб'єкта у Physics-вимірі існування та його медіатравматизації виступає процес масштабної медіатизації або процесу інтеграції медіа (як традиційних і нових засобів творення і поширення смислів) у більшість соціальних сфер та формування його цілісної культурно-комунікаційної системи, спроможної пронизувати повсякдення онлайн і офлайн комунікації суб'єкта. З перспективи розуміння медіатизації, запропонованої Андреасом Хеппом, Ніком Коулдрі, Фрідріхом Кротцем, осереддям такого процесу виступає медіатизація культури, в якій смисли генеруються в опосередкованих процесах комунікації за основоположної ролі медіатехнологічної інфраструктури. Це визначає комунікативні практики повсякдення і соціокультурні контексти їх розгортання, в результаті чого соціальний медіатизований світ постає як створений за посередництва комунікативних дій, в яких основоположною є участь медіа в сенсі засобів комунікації, спроможних інституціоналізувати й матеріалізувати комунікативні практики. Для розуміння того, що уможливило в часи війни підсилення ефекту медіатравматизації особи, яка впливає на ціннісну самореалізацію та здійснювані особою вибори, звернемося до введеного Андреасом

²⁴⁴ Детальніше – Доброносова Ю. Д. Проективний потенціал Phygital-присутності в контексті трансформацій актуального медіадосвіду. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 32. 2021. С. 40–45. Доброносова Ю.Д. Комунікативний потенціал Phygital-присутності в контексті актуального етапу медіатизації. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2022. Вип. 30. С. 13–21.

Хеппом і Фрідріхом Кротцем²⁴⁵ концепту *медіатизованих світів* як малих світів. Вони відрізняються набором інтерсуб'єктивних знань, соціальних практик і культурних ущільнень. Їм притаманна наявність комунікативних мереж із виходом за межі певної території. Вони мають різні масштаби і переплітаються між собою, та саме у них і конкретизується медіатизація, а їх конститування залежить від артикуляції у медіакомунікації.

Методологічно коректно розрізнення цифровізацію, медіатизацію та віртуалізацію, хоча сьогодні в повсякденні ми можемо спостерігати переплетіння впливів всіх трьох процесів на життя українців навіть у умовах війни. Виходитимемо із того, що у віртуалізації йдеться про онтологічні й антропологічні аспекти самоздійснення особистості у віртуальному світі і просторі, створеному новітніми технологіями, у цифровізації – про технологічні зміни і розвиток інформаційних, комп'ютерних, медіакомунікаційних технологій на цифровому етапі їх розвитку, у медіатизації – про інтеграцію медіа (як засобів створення і поширення смислів) до більшості сфер життєдіяльності соціуму, що проявляється у трансформаціях людського існування, діяльності і комунікації. Вочевидь віртуалізація і медіатизація обумовлені цифровізацією і пов'язані з поширенням медіатизованих взаємодій між людьми, виняткову роль у здійсненні яких відіграє створене цифровими технологіями віртуальне мережеве середовище, в котрому постають медіатизовані світи. Водночас поруч із концептом медіатизованих світів науковці нині говорять і про віртуалізацію життєсвітів. Так фінський соціолог Оссі Оллінахо²⁴⁶ наголошує, що у віртуалізації життєсвіту відбувається перехід значної частини життєвої активності людей у віртуальний світ і простір. Отже, у ній йдеться не лише про масштабне й інтенсивне проникнення цифрових технологій у повсякдення, але й про віртуалізацію значної частини повсякдення, в результаті чого актуальний життєсвіт позначений переплетінням віртуальної і не-віртуальної реальності, медіатизованих і немедіатизованих взаємодій.

Поширення різних варіантів Phygital-присутності та потреба у ній як важливій частині досвіду пов'язана з цифровізацією щоденних звичок і свідчить про часткову віртуалізацію життєсвіту, котрий стає медіатизованим. Значна частина життєвої активності особи сьогодні розгортається саме в створеному інформаційними технологіями віртуальному світі, який є гетерогенним і децентралізованим простором потоків і взаємодій між позиціями дієвців, а в його структурі можна виділити інформаційну і технологічну базу та соціальну складову. Реальність медіатизованого і віртуалізованого життєсвіту конститується на кордоні взаємодії суб'єктивного, інтерсуб'єктивного і об'єктивно-

²⁴⁵ Krotz F., Hepp A. A. Concretization of Mediatization: How Mediatization Works and Why «Mediatized Worlds» are a Helpful Concept for Empirical Mediatization Research. Empedocles. *European Journal for the Philosophy of Communication*. 2012. № 3(2). P. 137 – 152.

²⁴⁶ Ollinaho O. I. Virtualization of the life-world. *Human Studies*. 2018. № 41. P. 193–209.

го, чим зумовлена його мережева природа, причому, на відміну від просторово обмежених спільнот, які базувалися на спільності проживання або праці, актуальні віртуальні спільноти, за словами Людмили Ороховської²⁴⁷, постають як спільноти вибору, приваблюють відчуттям свободи дій і безмежних можливостей. Для ціннісної самореалізації особистості виняткове значення має те, що у медіамережевій комунікації *Я* та *Інший* нерідко виступають як віртуальні об'єкти, а її ефективність залежить від долання розриву між *Я-реальним* і *Я-віртуальним*, відкриття *Іншості Іншого* й ціннісної значущості його світу. Прояснити специфіку відкриття ціннісних орієнтацій Іншого у зв'язку із ціннісними орієнтаціями *Я* дозволяють *поняття респонзивності* (від лат. *responsio* – відповідати) і *респонзивної раціональності*, запропоноване Бернгардом Вальденфельсом²⁴⁸. На відміну від інтенціональної така раціональність виводить на авансцену комунікації відгук суб'єкта на виклики *Чужого йому* у специфічний спосіб – як переплетіння викликів і відповідей за неможливості ухилитися від останніх. Пояснення смислотворення через респонзивність передбачає акцент на творенні смислу у відповіді на виклики *Іншого-Чужого* за особливої цінності самої події відгуку. У мережевій активності такі відповіді на виклики *Інших* проявляють приховані прикмети мережевої ідентичності суб'єкта, виводять його з безпечної схованки, роблять присутнім у комунікації та вразливим. *Інші*, з котрими індивід комунікує у медіамережах, нерідко постають для нього також як ланцюги викликів, що можуть містити й мітки ціннісних орієнтацій. Потреба відповіді чи рішення утриматися від неї увиразнює ціннісні пріоритети особи, трансформуючи зовнішній виклик *мережевого Іншого* на внутрішній виклик *мережевого Я*, звернений до нього самого, що може як стимулювати здійснення вибору та ціннісну самореалізацію, так і гальмувати її.

Ціннісна самореалізація особистості в умовах війни передбачає *увиразнення респонзивної раціональності в медіамережевій комунікації*. Вона впливає на пошук суб'єктом кордонів взаєморозуміння в умовах війни аж до конститування ним крайньої межі, що виявляє граничні координати неможливості комунікації з *Чужим-Ворогом*. Особистість у ціннісній самореалізації відповідає на запити *Іншого*, нерідко *Чужого* і навіть *Ворожого*, та діє по-різному в позначених особливостями часу війни медіатизованих і немедіатизованих світах, що передбачає появу різних за змістом цінностей, котрі виникають під впливом офлайн-дійсності, в яку вриваються воєнні дії і загрози, та віртуального мережевого простору. Так постають складні життєві вибори, пов'язані з

²⁴⁷ Ороховська Л. А. Інтернет та віртуальна реальність. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 1 (19). С. 40 – 44.

²⁴⁸ Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. Пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ: ППС, 2004. 202 с.

Waldenfels B. The Equating of the Unequal. *Social Imaginaries*. 2015. № 1 (2). P. 92–102.

конституюванням ціннісних пріоритетів, що в майбутньому впливатимуть на вибір певних ціннісних спрямувань офлайн і онлайн комунікації особистості. Тож ціннісну самореалізацію, здійснювану особистістю у її життєвому виборі і виборі себе в умовах війни, можна означити як радикальну здатність відповідати на запити світу, втіленого у фігурах *Інших*, *Чужих* і навіть *Ворогів*. Подібна відповідь в граничних ситуаціях передбачає й появу можливої загрози існуванню або тривогу щодо ймовірності такого розвитку подій, котрий множитиме небезпеки. Перед особистістю постає питання відповідати чи сховатися, проявити себе як носія певних ціннісних орієнтацій і пріоритетів чи залишитися у форматі «безпечного» мовчання. Тут ми ще раз виходимо на феноменологічні аспекти війни як горизонту існування і специфіку повсякдення війни, котре з одного боку є сферою *мистецтва продовжувати жити*, а з іншого – деформацією типовості орієнтувальних практик і стисканням життєвого простору²⁴⁹. Респонзивність, котра виступає передумовою ціннісної самореалізації, проявлюваною як в неімедіатизованих, так і в імедіатизованих світах, в такому повсякденні часто виявляється ризикованою, адже виводить суб'єкта з безпечного екзистенційного «укриття», робить його видимим і, як наслідок, вразливим. Така вразливість проступає навіть там, де він у медіамережевому просторі постає як «датафікований суб'єкт»²⁵⁰, його існування є розподіленим, імедіатизованим і неімедіатизованим водночас, яскравим свідченням чого виступає Phygital-присутність. *Відповідь-свідчення* у імедіатизованому форматі в умовах війни може обернутися реальною загрозою приватному існуванню у Physics-вимірі, що відчутно не лише на тимчасово окупованих або прифронтових територіях, але й у віддалених від активних бойових дій на сотні кілометрів областях України. Внаслідок цього здатність відповідати, оприсутнюючи свої ціннісні пріоритети в ціннісній самореалізації, набуває сенсу відповіді-дії, пов'язаної із вибором себе навіть в умовах стискання життєвого простору і загрози згортання світової відкритості, притаманних повсякденню війни.

На мікрорівні існування особи все це передбачає специфічну актуалізацію досвіду цінності, розкрити суть якої, на нашу думку, дозволяє звернення до розуміння *акту уявлення цінності* як факту досвіду, названого Тарасом Фостяком²⁵¹ найелементарнішим феноменом, котрий уможливорює пізнання ціннісних аспектів людської присутності у світі. Саме в такому рецептивному первинному акті індивідуально визначена цінність дана «у сутнісному зв'язку з актом, в якому дано «носія» цінності, не вимагаючи від нього якоїсь конкрет-

²⁴⁹ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 37–38.

²⁵⁰ Cheney-Lippold John. *We Are Data: Algorithms and the Making of Our Digital Selves*, New York: New York University Press, 2017. 320 p.

²⁵¹ Фостяк Т. Акт уявлення цінності: феноменологічний аналіз. *Філософська думка*. 2018. № 1. С. 84.

но визначено структури»²⁵². Коли ми розглядаємо ціннісну самореалізацію як творення цінностей у креативності дії (Ганс Йоас) або переплетіння людського існування й існування цінностей з актуалізацією їх у діях особистості і розмаїтті її досвіду (Роман Інгарден), вбачаючи у виборі свідчення екзистенціалітету та інтерекзистенціалітету (Томас Ренч) людського існування і водночас спосіб проявлення особою її ціннісних орієнтацій і пріоритетів навіть у серії ситуацій, що загрожують її фізичному існуванню, то маємо враховувати значення *феномену уявлення цінності*, що уможливорює ціннісну самореалізацію в умовах війни, деформована рамка якої не знищує основоположних засад людського. Як зазначає Тарас Фостяк²⁵³, неодмінною умовою уявлення цінності є *суб'єктивне ціннісне налаштування*, котре перебуває *за самим цим актом* як неупредметнена актуальність та передбачає, що певні предмети досвіду проявляють ціннісні характеристики у згоді зі специфічною ціннісною «перспективою» реципієнта. Подібне налаштування уможливорює сам акт уявлення цінності. Для розуміння суті ціннісної самореалізації важливе розмежування автентичного уявлення цінності та неавтентичного означення «цінностей»²⁵⁴, котрі в досвіді особи можуть переплітатися. В порожньому означенні цінностей переживання як таке відсутнє, натомість в уявленні цінності (як у модусі досвідчення змісту цінності, так і в модусі засвідчення наявності цінності) стикаємося з суб'єктивним ціннісним налаштуванням, що й визначає реєстрацію цінностей та емоційно-почуттєву реакцію на їх сприйняття. Роль співвідношення згаданих двох модусів уявленні цінності, в якому яскраво проступає динаміка ціннісного досвіду особистості в умовах війни, може стати предметом наших майбутніх досліджень.

Здійснений нами розгляд дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, на нинішньому етапі десятилітньої російсько-української війни перед українською гуманітаристикою постає не лише завдання пізнання екзистенційних, феноменологічних і ціннісних її аспектів, але й оновлення голосу української філософії у локальному і глобальному контекстах. На перехресті філософсько-антропологічного, аксіологічного й етичного річищ філософського дискурсу виразна проблематика ціннісних орієнтацій особистості та комунікативних засад творення цінностей і втілення їх в діях українців в горизонті повсякдення війни.

По-друге, акцентуючи на концепті ціннісної самореалізації особистості, механізмом якої виступає життєвий та екзистенційний вибір, ми відкриваємо смисл філософських питань, що дозволяють долати труднощі здійснення філософського розмислу в умовах війни та актуалізувати гроно перспективних на-

²⁵² Фостяк Т. Акт уявлення цінності: феноменологічний аналіз. *Філософська думка*. 2018. № 1. С. 88.

²⁵³ Там само. С. 91 – 92.

²⁵⁴ Там само. С. 89 – 90.

прямів міждисциплінарних студій ціннісної специфіки людського існування в граничних ситуаціях в екстремальних соціальних умовах.

По-третє, складність самоздійснення особистості в часи війни зумовлює переплетіння екзистенційних, ціннісних і комунікативних його аспектів, осередком чого виступають ціннісні орієнтації особистості та феномен вибору, завдяки якому стає можливою її ціннісна самореалізація, втілення певних цінностей у просторі повсякдення і творення нових цінностей. Повсякдення російсько-української війни зумовлює актуалізацію в житті мільйонів українців зв'язку їх ціннісної самореалізації із життєвим вибором потенційно загроженої української ідентичності та прояву в їх щоденних діях триєдності *творення – втілення – захисту* цінностей українського життєсвіту.

По-четверте, повсякдення війни загрожує відкритості людського існування і є стисканням-деформацією життєвого простору, комунікативних спрямувань і респонзивності особистості, але в ньому все-таки актуалізується феноменологічне розмаїття її ціннісного досвіду та подієва природа конституювання ціннісних орієнтацій у ціннісній самореалізації. Phygital-присутність як один із вимірів життя особи в світі тотальної медіатизації передбачає або синергію виборів, або напругу між альтернативами реалізації цінностей медіатизованих і немедіатизованих світів. Здатність особистості вибирати і відкидати щось дозволяє їй втілювати у діях актуальні ціннісні орієнтації та окреслювати ціннісні орієнтації, пріоритети і вибори, на які вона буде спроможна в майбутньому. Майбутні дослідження інтерекзистенціальних аспектів ціннісної самореалізації дозволять нам створити концептуально-методологічну основу для пізнання колізій самоздійснення в часи відбудови України та долання наслідків первинної і вторинної психологічної травматизації та медіатравматизації в умовах війни.

РОЗДІЛ 2

ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ: НОВІ ВИКЛИКИ Й ДАВНІ ПРОБЛЕМИ

ХАЛІДАХОН БАХТІЯРОВА

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСВІТЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ

Війна змінила українську молодь та освітянський простір набагато сильніше, ніж пандемія коронавірусу, яка сколихнула нещодавно весь світ. За результатами опитування, найбільших змін у житті 87% юнаків та дівчат студентського віку зазнали саме під час повномасштабної війни, тоді як під час пандемії COVID-19 – лише 13%²⁵⁵.

Цьому є певне пояснення, адже більшість молодих людей, перебуваючи на етапі пізньої юності, починають активно будувати свій життєвий шлях, замислюються про будову та реалізацію професійних планів, ціннісних орієнтацій та особистого життя, що багато в чому визначається базовими цінностями особистості. Вивчення життєвих смислів та ціннісних орієнтацій освітянської спільноти представляється особливо актуальним в умовах теперішнього етапу постпандемії, війни з російською федерацією, воєнного стану та гуманітарних криз, що є її наслідками.

Основні поняття теорії цінностей відображено у вітчизняній філософській літературі (В. Андрущенко, В. Кременя, В. Молодиченка, Б. Чижевського та ін.) і працях зарубіжних учених (А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла та ін.). Цими науковцями визначено категоріальний апарат теорії цінностей, розроблено основні методологічні положення, відповідно до яких цінності розглядаються як взаємозв'язок о'єктивного і суб'єктивного, відносного і абсолютного, тобто природного характеру цінностей і ставлення до них. Проблему формування ціннісних орієнтацій у вищій освіті висвітлено у працях О. Адаменко, Г. Васяновича, В. Вербеця, С. Гончаренка, С. Кримського, В. Сластьоніна, О. Сухомлинської та ін.

Сучасні науковці, продовжуючи дослідження «цінностей», «професійних цінностей» як соціальних регулятивів і координат соціальної (професійної)

²⁵⁵ Артеменко М. Свідомий вибір. Як змінювалася молодь в Україні за час війни. Українська правда:Життя. 14 квітня 2023 р.

поведінки особистості, наголошували на їхньому домінантному місці в структурі особистості фахівця.

Звернення до аналізу динаміки ціннісних орієнтацій освітянської спільноти, до якої відносимо здобувачів освіти та педагогічних працівників, не є випадковим.

По-перше, студентство є досить активною соціальною групою, яка швидко реагує на події та перетворення у сучасному суспільстві.

По-друге, ця група не є гомогенною, що зумовлено різним соціальним походженням її членів, обсягом їхнього економічного, культурного та соціального капіталів.

По-третє, незважаючи на свою диференційованість, студентство є соціокультурною спільнотою, яка має схожий стиль життя, специфічні моделі поведінки та ціннісні орієнтації.

По-четверте, не варто забувати про те, що у наступні десять – п'ятнадцять років саме колишнє студентство складатиме значну (якщо не більшу) частину молодіжної когорти, яка за всіх часів є рушійною силою суспільних трансформацій.

Зазначимо, що в ці складні для освіти часи велика відповідальність за навчання й виховання студентської молоді покладена на професорсько-викладацький склад, ціннісні орієнтири якого теж проходили певну адаптацію до нових соціальних умов роботи вищої школи. Значною мірою за часів навчання та перебування в освітянському просторі закладів освіти саме педагогічні цінності сприяють не тільки формуванню професійного іміджу майбутніх фахівців, а й породжують нові цінності – любов і мир, людяність і безпеку, незалежність, свободу у всіх її проявах; сприятимуть його зміцненню, особливо в умовах воєнного стану.

Тому цілком закономірно, що звернення до проблеми ціннісних орієнтацій, трансформації цінностей, які раніше були важливими в колі освітянської спільноти, сьогодні набуває особливої актуальності.

Звернення до міждисциплінарного контексту дослідження засвідчило багатоаспектність його термінологічного апарату, зокрема таких понять, як «цінності», «професійні цінності», «моральні цінності», «цінності соціально-педагогічної діяльності».

Доцільно торкнутися лише історії тих поглядів на цінність, які є найважливішими для сучасного розуміння цього поняття.

Історія нашої цивілізації показує, що вчені та освітяни, зокрема, завжди несли «вогник освіти», що передавали цінності молодшим поколінням. Тож саме цінності регулюють сферу соціально-морального функціонування суспільства та є рушійною силою, що мотивує до саморозвитку особистості.

Концепція цінностей має багату історію, яка охоплює різноманітні філософські, релігійні та культурні традиції. Термін «цінності» використовується для опису принципів або стандартів поведінки людини, які вважаються важ-

ливими або бажаними окремими особами, соціальними групами чи суспільством в цілому.

У науковій літературі існує багато підходів до визначення поняття «цінності» та «професійні цінності» зокрема. Взагалі, поняття «цінність» вкрай розмите й не піддається чіткому та однозначному визначенню. У контексті професійного розвитку можна визначити їх як критерії, яким довіряють фахівці і якими керуються під час виконання своїх обов'язків. Це також сукупність чинників, які впливають на те, як ми взаємодіємо з іншими людьми, і часто визначають тип викликів, які ми приймаємо на шляху професійного розвитку.

Для глибшого розуміння цього поняття доцільно торкнутися історії формування фундаментальних поглядів на цінності.

Даний термін, започаткований ще Арістотелем, був поширений представниками давньогрецької філософії, які стверджували, що найвищим мірилом цінності та найвищою цінністю у житті є людина. Відома в цьому сенсі теза Протагора: «Людина є мірою всіх речей». Сократ же на перше місце ставить «добро», «доброчесність», ототожнює їх зі «знанням» людини про саму себе. За Платоном, добро існує як ідея, що незалежна від простору і часу, вона не виникає і не зникає. Він також вважав, що «добро», «істина», «краса» займають вершину в ієрархії цінностей.

Судження про цінності можна знайти в індійській та китайській філософіях IV століття до н.е. Зокрема, відомий китайський філософ того часу Мо Цзи вважав людську доброчесність найвищою цінністю. Головною причиною «безладу в Піднебесній» мислитель вважав відсутність у людей поваги, любові одне до одного. Наслідком цього стало загострення егоцентризму людини та те, що кожний здійснює вчинки, виходячи з власних бажань та вигоди²⁵⁶.

Водночас, релігійні традиції світу відіграли значну роль у формуванні моральних цінностей. Релігійні тексти (Біблія, Коран) часто містять етичні настанови та життєві принципи, дотримуватися яких заохочують послідовників тої чи іншої конфесії.

Таким чином, вже з найдавніших часів люди почали вживати поняття «цінність», а твердження філософів античності стали основою для подальшого розвитку ціннісного підходу людини до оточуючого світу.

Спроби дати відповідь на запитання, що таке «добро», «істина», «краса», «благо» стали особливо актуальними в період епохи Відродження (XIV-XVI ст.) та Нового часу. Англійський філософ Дейвід Г'юм вважав, що цінності і норми є відображенням почуттів, які не можуть бути ні істинними, ні хибними, і, відповідно, цінності не можуть бути такими, що базуються на почуттях, які у кожного свої, тож вони носять суб'єктивний характер.²⁵⁷

²⁵⁶ Філософський енциклопедичний словник. Редкол.: В. І. Шинкарук (голова); НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. С. 401.

²⁵⁷ Філософський енциклопедичний словник. Редкол.: В. І. Шинкарук (голова); НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. С. 139.

Доба Просвітництва XVII-XVIII ст. – період інтелектуального та культурного розвитку Європи. Мислителі цієї епохи Джон Локк і Жан-Жак Руссо брали участь у дискусіях про права особистості, свободу та прагнення до щастя, закладаючи основи сучасних уявлень про цінності. Водночас учені важливого значення надавали освіті. Джон Локк у царині освіти головний акцент спрямовував на виховання характеру та інтелекту особистості. Жан Жак Руссо особливого значення надавав трудовому вихованню, також стверджував, що для розвитку індивідуальних нахилів дитини важливе моральне виховання²⁵⁸.

Розуміння цінностей дуже повно відображено в доробку видатних засновників неокантіанської баденської школи. Вільгельм Віндельбанд і Генріх Ріккерт на основі системи цінностей пізнавали і осмислювали навколишній світ, умовно поділяючи його на дві сфери – сферу існуючої реальності, дійсності і сферу «царства цінностей», ставлячи цінності за своєю значимістю вище реальності. Зокрема, Ріккерт виділив 6 «сфер цінностей», які співвідносяться зі сферами людської життєдіяльності: наукове пізнання, мистецтво, пантеїзм, етика, «життєві блага» взагалі, теїзм як віра в особу Бога.

Видатний український філософ Григорій Сковорода присвятив своє життя пошуку істини і вбачав її досягнення у спілкуванні, діалозі з широким колом різних людей. Український вчений Анатолій Ермоленко відзначив: «діалогічний характер методу Сковороди полягає в тому, щоб шляхом аргументації, повсякденних практиках спілкування з людьми шукати істину, яка постає й моральною категорією, тобто веде до щастя»²⁵⁹.

У XX ст. постмодерністи (Жак Дерріда, Жорж Батай, Жан-Франсуа Ліотар, Мішель Фуко та ін.) поставили під сумнів традиційні уявлення про абсолютні істини та загальнолюдські цінності. Вони стверджували, що цінності часто культурно і соціально сконструйовані, і в них зовсім немає фіксованої або об'єктивної основи. Істина та цінності стали для постмодерністів поняттями відносними, проголошувалась тотальна недовіра до авторитетів минулого, а засобами вираження особистості стали деконструкція, гра та іронія. Постмодернізм як течія набув широкого розвитку, його риси проявились у різних галузях мистецтва, культури, літератури XX ст. Фактично, відбувся черговий «переворот» у традиційній системі цінностей, і відмова від попередніх цінностей означає те, що на зміну одним поняттям про цінності та мораль приходять інші, зумовлені новими соціальними умовами та історичними подіями.

Сучасні українські філософи М. Горлач, В. Кремень, В. Рибалка під цінністіями розуміють специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини й суспільства.

²⁵⁸ Там само. С. 342, 558.

²⁵⁹ Ермоленко А. М. Практична філософія Григорія Сковороди у світлі нашого досвіду. *Філософська думка*. 2022. № 4. С. 14.

Серед таких цінностей вони називають благо, добро, зло, чудове і потворне, які втілюються в явищах суспільного життя або природи²⁶⁰. Український філософ Анатолій Ручка щодо вибору ціннісних пріоритетів акцентує увагу на соціально-економічний розвиток людського суспільства, тому їх «характер в умовах економічних, політичних і соціокультурних змін зумовлюється їхньою належністю до тих чи інших соціальних угруповань суспільства».²⁶¹

Як бачимо, впродовж всього свого існування, у різні епохи розвитку суспільства люди постійно замислювалися над тим, що є для них більш важливе, тобто цінне, шукали чіткі моральні орієнтири задля усвідомлення сенсу власного життя. Сьогодні дискусії про цінності не закінчились, вони охоплюють широкий спектр понять, містять у собі світські та релігійні точки зору, культурну різноманітність та глобальну етику.

На людину впливають соціальні, політичні, духовні (релігійні) умови суспільства, а також середовище, в якому живе і виховується людина, її безпосереднє оточення (сім'я). Система ціннісних орієнтацій визначає змістову сторону спрямованості особистості та становить основу її відносин з навколишнім світом, з іншими людьми, самоусвідомлення, основу світогляду, та життєвої концепції «філософії життя». У філософському розумінні, цінність – це поняття, яке характеризує людську, соціальну і культурну значимість певних явищ і предметів діяльності, що склалися в тій чи іншій культурі про ідеал, моральність, добро, красу.

М. Альохін вважає, що особистісні цінності – це усвідомлені та прийняті людиною загальні значення його життя. Саме вони є основними одиницями свідомості особистості та визначають пріоритети у ставленні людини у різних аспектах життя – до світу, до інших людей, до себе. Вчений висловлює думку, що цінність є психологічною основою при визначенні людиною значень (смислів) фактів та подій та при формуванні у нього мотивів дій²⁶².

О. Зазимко пов'язує ціннісні орієнтації з цілями та планами особистості. В основі ціннісних орієнтацій особистості, на думку вченої, лежить система сприйнятих особистістю соціальних цінностей. Плануючи своє майбутнє, намічаючи конкретні дії, людина виходить із певної ієрархії цінностей, яка представлена в її свідомості, та обирає саме ті цінності, які найтісніше пов'язані з її домінуючими потребами²⁶³.

²⁶⁰ Філософія. Підручник. За заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. Харків: Консул, 2000. С. 549-550.

²⁶¹ Ручка А. Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 173.

²⁶² Альохін М. Смисловиті цінності та орієнтири сучасної української молоді індустріальних районів. *Соціологія. Нова парадигма*. 2014. Вип. 132. С. 153-162.

²⁶³ Зазимко О. Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: психологічні особливості. *Вісник КНТЕУ*. 2012. № 4. С. 90.

Ю. Пелех та Д. Кукла звернули увагу на цінності як мету та амбіцію людини, яку ще тільки треба здобути чи досягти: «Цінності – це певні блага для особи або суспільства, які потрібно реалізувати»²⁶⁴.

Заслуговує на увагу розгляд дослідниками сутності терміну «ціннісні орієнтації» як відносно стійкої системи спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність у наданні переваги певним цінностям у різних життєвих ситуаціях, спосіб розрізнення особистісних явищ і об'єктів за рівнем їхньої значущості для людини.

Ціннісними орієнтаціями прийнято називати важливі елементи структури особистості. Це невід'ємний внутрішній елемент свідомості та самосвідомості людини. Ціннісні орієнтації – це важливі елементи структури особистості. Вони реалізуються у спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, у схильності надавати перевагу одним цінностям і заперечувати інші. У спілкуванні та взаємодії орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними та вольовими особливостями комунікативного процесу, де утворюють змістовий аспект спрямованості особистості і виражають її готовність, внутрішню основу ставлення до дійсності.

Ціннісні орієнтації – складне поняття, в якому можна виділити три основні компоненти: когнітивний, емотивний та поведінковий. Когнітивний є елементом знання, емотивний – емоційна складова, що впливає з оцінки; поведінковий – пов'язаний з реалізацією ціннісних орієнтацій у поведінці особистості. В останньому випадку ціннісні орієнтації виступають як індивідуальна ідеологія стилю життя. Вони формуються при засвоєнні соціального досвіду та проявляються у меті, ідеалах, стремліннях, переконаннях, інтересах та інших елементах внутрішнього світу, реалізуються у поведінці особистості. У структурі діяльності ціннісні орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними та вольовими сторонами. Вони забезпечують стійкість характеру особистості, визначають певний тип поведінки.

Вченими запропоновано велику кількість типологій цінностей, найвідоміший поділ на духовні, соціальні та матеріальні. Крім того, виділяють цінності, що відповідають різним аспектам соціального життя (моральні, естетичні, політичні, пізнавальні, економічні та ін.).

Американський психолог Мілтон Рокич (Milton Rokeach) детально розглянув систему цінностей та запропонував свою теоретичну модель вивчення ціннісних орієнтацій людини (в рамках когнітивного підходу) і представив практичний інструмент їх вимірювання (Milton Rokeach Value Survey).. Теорія М. Рокича пояснює, що таке цінності в різних аспектах, що саме люди цінують у своєму житті і в чому полягає функціональність системи цінностей при

²⁶⁴ Пелех Ю., Кукла Д. Система цінностей майбутнього фахівця і його місце на сучасному ринку праці. Рівне : Волинські обереги, 2019. С. 19.

досягненні поставленої мети. Так, за типологізацією М. Рокича, цінності поділяються на два класи: *термінальні* – «далекоглядні», цільові переконання в тому, що певна кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

інструментальні – «ближні», переконання в тому, що певний спосіб діяльності або якості особистості є кращими у тій чи іншій ситуації. Ця типологізація відповідає традиційному поділу на цінності-цілі та цінності-засоби²⁶⁵.

Іноді ця класифікація збагачується додатковими параметрами та ділить ціннісні орієнтації за рівнем суспільної свідомості (вищий – визначає більше 50% соціальних груп, середній – 25-50%, нижчий – менше 25%).

До *термінальних цінностей* належать:

- активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне та психічне);
- цікава робота;
- краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та у мистецтві);
- любов (духовна та фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- наявність хороших і вірних друзів;
- громадське покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);
- пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);
- продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил та здібностей);
- розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне вдосконалення);
- розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
- свобода (самостійність, незалежність у судженнях та вчинках);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (добробут, розвиток та вдосконалення інших людей, всього народу, людства загалом);
- творчість (можливість творчої діяльності);
- впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).

²⁶⁵ Rokeach M. The Nature of Human Values. New York : Free Press. A division of Macmillan, 1973. 438 p .

До інструментальних цінностей належать:

- акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, впорядкованість у справах;
- вихованість (хороші манери);
- високі запити (високі вимоги до життя та високі прагнення);
- життєрадісність (почуття гумору);
- ретельність (дисциплінованість);
- незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- неприйнятність недоліків у собі та в інших;
- освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово);
- раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);
- самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- сміливість у відстоюваннях своєї думки, поглядів;
- тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами);
- терпимість (до поглядів та думок інших, уміння прощати іншим їх помилки);
- широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);
- чесність (правдивість, щирість);
- ефективність у справах (працелюбність, продуктивність у роботі);
- чуйність (дбайливість)²⁶⁶.

Аналізуючи наведену вище ієрархію цінностей, слід звернути увагу на групування особою цінностей у змістовні блоки з різних аспектів. Так, наприклад, розрізняються «конкретні» та «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації та особистого життя тощо.

Ізраїльський вчений Шалом Шварц розробив власну теорію дослідження цінностей. Основну відмінність своїх методів Шварц вбачає у тому, що його попередники не розрізняли цінності культури та індивідуальні цінності, останні Шварц і зробив предметом свого дослідження. При цьому Шварц під індивідуальними цінностями розуміє такі, які «бажані» індивідом та керують його життям, тобто власне усвідомлені ним як цінності. Відповідно до теорії Шалома Шварца, цінності особистості існують на двох рівнях: на рівні нормативних ідеалів та на рівні індивідуальних пріоритетів.

Він відібрав цінності і згрупував їх у десять мотиваційно відмінних типів, які, з його точки зору, охоплюють базові поняття діяльності людини. За Швар-

²⁶⁶ Rokeach M. The Nature of Human Values. New York : Free Press. A division of Macmillan, 1973. 438 p.

цем, «загальнокультурний профіль людства» в порядку зменшення рейтингового значення типів цінностей виглядає так:

- *benevolence*: прихильність до інших (турбота про благополуччя тих, з ким респондент перебуває у близькому контакті, чесність, готовність прощати, готовність допомагати, лояльність, відповідальність);
- *self-direction*: самоконтроль (вибір незалежного мислення та поведінки, творчість, схильність до дослідження, свобода, допитливість, постановка власних цілей);
- *universalism*: універсалізм (розуміння іншого, висока оцінка іншого, турбота про благополуччя всіх людей та природи, мудрість, широта мислення, соціальна справедливість, рівність, світ краси, єдність із природою);
- *security*: безпека (надійність, гармонія та стабільність суспільства, відносин і себе самого, безпека сім'ї та держави, суспільний лад, чистота, взаємна корисність);
- *conformity*: конформність (утримання від дій, схильностей та імпульсів, які могли б засмутити чи заподіяти шкоду іншим людям, громадському порядку або прийнятим соціальним нормам, ввічливість, вихованість, самодисципліна, повага до батьків та старших);
- *achievement*: досяжність (особистий успіх за допомогою демонстрації особистої компетентності відповідно до соціальних стандартів, успішність, здатність, амбітність, впливовість людини);
- *hedonism*: гедонізм (задоволення та чуттєва самовинагорода, насолода життям);
- *stimulation*: стимуляція (азарт, новизна, задоволення від різноманітності життя);
- *tradition*: традиція (прийняття та дотримання традицій, звичаїв та ідей традиційної культури та релігії, скромність, благочестя, помірність, готовність задовольнятися невеликим у житті);
- *power*: влада (соціальний статус та престиж, контроль за людьми та ресурсами, соціальна влада, багатство, підтримка іміджу)²⁶⁷.

Шалом Шварц дійшов висновку, що виявлена ним ієрархія цінностей органічна майже для всіх суспільств, забезпечуючи їм «найкраще функціонування». Варто зазначити, що об'єктом дослідження Шалом Шварца були вчителі та студенти, тобто люди, залучені в освітній процес, який традиційно будується за європейською моделлю.

У педагогічних дослідженнях проблеми цінностей розкриваються в єдності з іншими важливими напрямками навчання та виховання: в системі громадянського національного, морального, естетичного й трудового виховання; цінностями ро-

²⁶⁷ Schwartz S. H. Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*. 2004. Vol. 38. P. 245–246

динного виховання; особливостями формування цінностей у різні вікові періоди життя людини. Окремо дослідники розглядають категорію «ціннісне ставлення» як загальнонаукове поняття, яке має важливе гносеологічне значення для педагогіки і психології. Включення ціннісних ставлень у структуру особистості дає змогу, на думку вчених, виявити найзагальніші соціальні детермінанти поведінки, витоку якого слід шукати в моралі, суспільній повсякденній життєдіяльності людини²⁶⁸.

Ціннісне ставлення до людини ґрунтується на базовій тезі про те, що людина – абсолютна цінність, найвища субстанція, «міра всіх речей»; воно має розглядатися як особливий аспект гуманізації відносин, оскільки людина, що є їх суб'єктом, сама стає головною цінністю й безпосереднім об'єктом їх взаємодії. Ціннісне ставлення до людини, визнання її найвищою цінністю містить також поведінкові аспекти культури людських взаємин, які в повсякденному житті проявляються у різних аспектах діяльності та поведінки.

Ціннісні орієнтації становлять складну, багаторівневу систему у тісному зв'язку з різноманітною ієрархією цінностей, які лежать в її основі. На базі основних існуючих класифікацій, виділяють такі загальні групи цінностей:

- 1) індивідуальні та досоціальні (фізіологічні, сімейні);
- 2) колективні (кланові, групові, етнічні);
- 3) національно-державні (цивільні, громадські);
- 4) цивілізаційні (культурні, історичні);
- 5) космологічні (релігійні, міфологічні).

Класифікація ж за рівнем активності цінностей найбільш точно відповідає динаміці ціннісних орієнтацій молоді. Їхні цінності підлягають диференціації за такими групами:

- 1) стійкі цінності;
- 2) «проміжна» група цінностей;
- 3) мігруючі, або нестійкі цінності.

До групи стійких увійшли гуманістичні та смисло-життєві, властиві традиційному типу свідомості: «діти, їхнє щастя», «любов, взаєморозуміння, шлюб», «здоров'я», «висока загальна культура», «традиції та звичаї свого народу», а також «освіта», «цікава змістовна робота», «мистецтво». Ця група цінностей формує ядро ціннісної свідомості особистості молодого людини, будучи опорою для її духовного становлення та розвитку.

«Проміжна» група включає моральні і моральні ціннісні позиції: «честь», «вірність», «борг», «сумління», «душевна гармонія», і навіть сюди увійшли деякі суспільно значущі цінності: «свобода», «незалежність», «демократія». У цей розряд увійшла «цінність людського життя». Це також підтверджується драматизмом існуючої ситуації у суспільстві, коли насильство над особистістю

²⁶⁸ Енциклопедія освіти. Головний редактор В. Г. Кремень. 2-ге видання, доповнене та перероблене. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 989.

стає майже звичайним явищем і відбувається знецінення життя людини. Ця група цінностей утворює простір навколо ціннісного ядра, істотно впливаючи на формування особистісного кола ціннісних суджень та переваг.

До групи мігруючих (нестійких) цінностей увійшов блок нетрадиційних, новостворених позицій: «високооплачувана робота», «вдала кар'єра», «підприємливість» тощо.

Зважаючи на актуальні українські реалії, пов'язані з повномасштабним російським вторгненням, в окремий блок виділився набір вітальних гуманістичних цінностей, які наразі турбують кожного громадянина. До пріоритетної групи цінностей увійшли: «мир», «життя», «злагода», «Перемога», «робота», «сім'я», «благополуччя близьких», «здоров'я», «безпека» тощо. Саме цей перелік стає домінантою ціннісної свідомості сьогодишньої студентської молоді.

У процесі спільної діяльності, що визначає відносини людей групах, складаються групові ціннісні орієнтації. Збіг найважливіших ціннісних орієнтацій членів групи забезпечує її згуртованість.

Одне з провідних місць в системі ціннісних орієнтацій особистості займають орієнтації на її професійні здобутки, досягнення, формування яких вважаються найважливішою умовою як професійного самовизначення, так і особистісного становлення людини.

У цьому контексті звертаємо увагу на поняття «професійні цінності». Відповідно до різних наукових напрямів (філософського, історико-педагогічного, соціально-педагогічного) можна охарактеризувати його як основу соціально-педагогічної діяльності особистості, яка включає професійну відповідальність, сутнісно-змістовне насичення педагогічної роботи, її моральний аспект, загальні принципи та особистісні професійні стосунки з колегами, представниками різних соціальних груп.

На основі опрацювання історико-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми визначено, що ціннісні професійні орієнтації людини є найважливішим структурним елементом культури самовизначення майбутнього педагога і становлять діалектичну єдність чуттєвого, раціонального, дієвого, загально-соціального та індивідуального як однієї з головних «глобальних» характеристик особистості педагога.

Під «професійними цінностями» розуміють підґрунтя особистісного прийняття себе як кваліфікованого представника певної професії; інтегральну основу діяльності як окремого індивіда (представника певної професії), так і будь-якої малої чи великої соціальної групи (професійного колективу); орієнтир на кваліфіковане виконання та дотримання визначених обов'язків, на професійну відповідальність за свою діяльність²⁶⁹. Добре розвинені професій-

²⁶⁹ Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С. 228.

ні ціннісні орієнтації мотивують фахівців до позитивного ставлення до роботи, ініціативності, залученості у справу і заохочують ділитися новими ідеями з колегами та керівництвом.

Юлія Потуй узагальнила попередні роботи вчених на цю тематику та сформулювала власне визначення: «під професійними цінностями можна розуміти найбільш значущі для особистості явища, які визначають смисл, регламентують та спрямовують професійну діяльність, а також стають основою для вибору та оволодіння професією, професійного зростання».²⁷⁰

Для забезпечення успішного процесу формування професійних цінностей студентів закладів вищої освіти необхідно дотримуватися таких педагогічних умов:

1) Формування позитивної мотивації майбутніх фахівців до професії та необхідності етичної регламентації власних професійних дій, в основу якої покладено активізацію навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти (набуття значущих професійних мотивів, які забезпечують гармонійний процес становлення фахівця, його стійкий інтерес до оволодіння знаннями, уміннями, навичками педагогічної роботи, зацікавленість різними складовими професійної діяльності та бажання мати позитивний результат своєї роботи); урізноманітнення форм і методів навчання; зміни в робочі програми навчальних дисциплін («Вступ до спеціальності» тощо); демонстрацію соціальних відеороликів, сутнісне насичення яких відповідало блокам професійних цінностей, що формуються в процесі фахової підготовки (гуманістичний, деонтологічний, комунікативний, компетентнісний, емоційно-вольовий та організаційний);

2) формування професійних цінностей у процесі фахової підготовки, який співвідноситься з реалізацією таких етапів механізму формування професійних цінностей фахівців як: етап реагування (містить підетапи: підпорядковане реагування, добровільне реагування, задоволення від реагування), етап засвоєння професійних цінностей (містить підетапи: прийняття професійних цінностей, превалювання професійних цінностей, переконаність), етап організації професійних цінностей (містить підетапи: концептуалізація професійних цінностей, організація системи професійних цінностей).

3) забезпечення системності та комплексності в самооцінці професійної діяльності, самопізнанні щодо набуття груп професійних цінностей, а саме: гуманістичних, деонтологічних, комунікативних, компетентнісних, емоційно-вольових, організаційних передбачає проведення систематичної комплексної діагностики ефективності формування професійних цінностей під час фахової підготовки²⁷¹.

²⁷⁰ Потуй Ю. П. Професійні цінності: сутність і роль у формуванні особистості сучасного фахівця. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2013. Вип. 33. С. 334.

²⁷¹ Гордєєва К. С. Професійні цінності в системі соціально-педагогічної роботи: психологічний аспект. Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць. Ч. 1. Слов'янськ, 2014. С. 182-188.

Сьогодні нова модель вищої освіти має базуватися на цінностях, зокрема, професійних цінностях, засадах демократизму й гуманізму та сприяти створенню умов для особистісного розвитку, самореалізації студентської молоді. Освітням належить провідна роль у формуванні майбутніх творців нового життя в Україні, у вихованні в них національної свідомості, політичної культури, духовно-етичних якостей і культури поведінки особистості, у вихованні патріотизму та формуванні культури міжетнічних відносин. Однак і сам педагог має бути гідним громадянином своєї держави з чітко визначеними моральними цінностями, пріоритетами. Тож постає проблема формування у здобувачів освіти, що навчаються у Національному транспортному університеті (далі НТУ) за спеціальністю «Професійна освіта» (Транспорт)» ціннісних орієнтацій, соціальної позиції, яка ґрунтується на життєвих та професійних цінностях.

Вивчення структурних компонентів виховання ціннісних професійних орієнтацій студентської молоді у закладах вищої освіти України дозволяє вибудовувати у свідомості педагога ідеальну модель своєї діяльності, яка стає орієнтиром у професійному самовизначенні і самовдосконаленні. Вирішальна роль впливу орієнтацій на професійні цінності в системі ціннісних орієнтацій педагога підтверджена низкою досліджень, в яких вивчена специфіка деяких професійно значущих ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів і намічені можливі шляхи і способи їх формування.

Професійні ціннісні орієнтації мають вирішальний вплив як на професійне, так і на особистісне самовизначення педагога, ними опосередковується вся педагогічна діяльність. Формування професійних ціннісних орієнтацій як основи мотиваційно-ціннісного ставлення до педагогічної професії, на думку дослідників, зумовлює формування виконавського (процесуального) компонента професійної готовності, що виступає похідним від рівня їх розвитку (Г. Балл, Г. Нагорна, О. Савченко, Р. Скульський, В. Сластьонін, Л. Солдатова, І. Страхов та ін.). Наявність в особистості професійно значущих ціннісних орієнтацій забезпечує сумлінне ставлення до справи, спонукає її до пошуку, творчості, вдосконалення і, певною мірою, компенсує недостатньо розвинені вміння та навички; відсутність же позитивної орієнтації може стати причиною професійного краху, втрати вже наявної майстерності. Процес формування «професійних цінностей» студентської молоді має враховувати особливості студентського віку; спрямованість на різні рольові позиції, прагнення підтвердити правильність вибору професії, активне включення в діяльніші стосунки, опосередковані системою суспільних цінностей та ідеалів, тощо.

Вивчення життєвих смислів та ціннісних орієнтацій молоді представляється особливо важливим зараз, в умовах переживання наслідків пандемії, війни з російською федерацією, воєнного стану та, як наслідку цього, гуманітарних криз. Соціальна детермінація ціннісних орієнтацій, їх тісний взаємозв'язок з

соціально-економічними відносинами в суспільстві проявляється в тому, що, коли суспільство видозмінюється, то виникають нові соціальні норми і цінності, тобто ціннісні орієнтації особистості та відповідно різних соціальних груп теж трансформуються.

На думку української вченої Ольги Гомілко, найбільш помітно відбувається трансформація цінностей в часи викликів та перетворень. Так, війна суттєво змінює ціннісні настанови українців, але разом з цим підтверджує вірність останніх своїй ідентичності. Вкотре українці доводять, що їх ідентичність ґрунтується на таких фундаментальних цінностях як свобода та гідність, котрі вони готові захищати зі зброєю в руках.²⁷²

Водночас, як стверджує український філософ Анатолій Ручка, питання цінностей особливо помітне в так званих граничних пунктах людської екзистенції, коли йдеться про явища життя й смерті, щастя та страждань, любові й ненависті, набуття ідентичності та її втрати тощо. У виборі професійного шляху, визначенні життєвої мети і завдань, доборі відповідних засобів для їх реалізації люди також спираються на певні ціннісні критерії.²⁷³

Вплив війни на цінності здобувачів освіти є комплексним і багатограним, оскільки багато в чому залежить від різних факторів, таких як характер і тривалість воєнних дій, рівень експозиції та культурний контекст. Наведемо низку чинників, за якими війна впливає на життєві цінності учасників освітнього процесу:

- зміна пріоритетів: під час війни люди часто суттєво змінюють свої пріоритети. Основні біологічні потреби виживання можуть мати пріоритет над академічними чи особистими цілями. Здобувачі освіти можуть надавати пріоритет безпеці та благополуччю себе самих та своїх сімей;
- травма та психічне здоров'я: вплив драматичних подій війни може мати глибокий вплив на психічне здоров'я, до цього можуть призвести також пережите насильство, або втрата близьких;
- націоналізм і патріотизм серед здобувачів освіти та освітянської спільноти; прихильність до своєї країни та її цінностей можуть значно підсилитись та впливати на світогляд і ставлення до інших членів суспільства;
- порушення освітнього процесу: воєнні дії спричиняють зрив у навчанні. Часті сирени повітряної небезпеки призводять до тривалих перерв; заклади освіти можуть бути пошкоджені або закриті, а учасники освітнього процесу можуть зіткнутися з неможливістю доступу до якісної

²⁷² Гомілко О. Є. Природа людини та війна: ціннісні виклики. Філософія в сучасному світі: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 листопада 2022 р. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» [та ін.]. Харків, 2022. С. 8.

²⁷³ Ручка А. Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 172.

освіти. Це може вплинути на їх цінності, пов'язані з важливістю освіти та прагненням до знання;

- співпереживання та співчуття: з позитивного боку, біль та страждання, спричинені війною, можуть посилити емпатію та співпереживання у здобувачів.

Велика відповідальність за навчання і виховання молоді покладена на професорсько-викладацький склад, ціннісні орієнтири якого сприяють не тільки формуванню професійного іміджу майбутнього педагога професійного навчання, а й породжують нові цінності – любов і мир, людяність і безпеку, незалежність, свободу у всіх її проявах; сприяють його зміцненню, особливо в реаліях воєнного стану.

За твердженням Ганни Колінець, «певні вимоги ставляться й до якостей особистості самого вчителя, найбільш суттєвими серед яких виділяють такі: почуття відповідальності (соціальної), благородство, інтелектуальна довершеність і моральна чистота, висока свідомість, чесність, вимогливість, доброзичливість тощо. Вони забезпечуватимуть умови успішності педагогічної діяльності»²⁷⁴.

Війна та активні бойові дії на території нашої країни, безумовно, позначились на ціннісних пріоритетах у суспільстві. На другий план відійшли питання добробуту та благополуччя, питання ж безпеки, збереження життя та здоров'я стали найбільш важливими. «Найменше значення для людей має матеріальний добробут, що є цілком очікуваним, виходячи з того соціального контексту, в якому перебуває Україна. Війна суттєво вплинула на життєві установки, ціннісні орієнтації населення та загальну переоцінку пріоритетів. Сьогодні важко знайти жителя України, який/яка б з початком вторгнення не усвідомив/ла, що всі матеріальні статки є доволі мінливими й не мають великого значення, коли стоїть питання виживання себе, своєї родини та країни в цілому».²⁷⁵

Об'єктивно, війна та тривалий воєнний стан значно вплинули на навчально-освітній процес в Україні. Окреслимо ряд проблем, з якими зіткнулися члени освітянської спільноти в цей нелегкий період:

- зрив навчальної діяльності: у перші тижні повномасштабного наступу РФ освітній процес в Україні було призупинено, всі учні та здобувачі освіти були відправлені на вимушені канікули;
- переміщення здобувачів освіти і викладачів, що ускладнює освітянській спільноті продовжувати заняття належним чином; багато закладів ви-

²⁷⁴ Колінець Г. Роль учителя у становленні ціннісних орієнтирів школярів. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 червня 2020 р., м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. Редкол.: Морська Н. та ін. Тернопіль : Вектор, 2020. С. 110.

²⁷⁵ Жульєнова О. Вплив війни на ціннісні пріоритети. Українське суспільство в умовах війни. 2022. За ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 330.

щої освіти з окупованих та прифронтових територій були вимушені переїхати в безпечні місця в інші регіони України;

- пошкодження інфраструктури, знищення будівель закладів освіти та університетських кампусів, в тому числі, бібліотек, лабораторій та інших необхідних приміщень;
- брак ресурсів: війна призвела до дефіциту ресурсів, перешкоджаючи доступності навчальних матеріалів, технологій, спричинила обмеження фінансування;
- проблеми безпеки: під час воєнного стану посилились безпекові ризики, часті повітряні тривоги та ризики ракетних ударів ускладнюють відвідування закладу освіти та негативно впливають на освітній процес;
- обмежена мобільність: через ризики безпеки учасники освітнього процесу часто не мають можливості вільно переміщатись по території кампусів;
- гуманітарні питання: у багатьох регіонах, особливо близьких до фронту, виникають проблеми із задоволенням базових потреб, таких як харчування, житло та охорона здоров'я, що негативно впливає на здатності зосередитись на навчанні;
- психічне здоров'я: життя в умовах воєнного стану негативно позначається на психічному здоров'ї здобувачів освіти та викладачів, посилюється тривога та депресія, не даючи зосередитись на навчальній та дослідницькій роботі;
- «відтік мізків»: певна кількість здобувачів освіти та науковців виїхали з країни у пошуках безпеки та кращих освітніх можливостей;
- зміни в академічних пріоритетах: заклади вищої освіти змушені адаптуватись до існуючих реалій, змінювати навчальні програми та дослідницькі пріоритети для вирішення безпосередніх потреб суспільства, яке постраждало від війни;
- міжнародне співробітництво: війна через обмежену мобільність окремих членів освітянської спільноти завадила повноцінному академічному співробітництву, що перешкоджає обміну досвідом та ідеями.

На жаль, воєнний стан в Україні негативно впливає на освітній процес у закладах освіти та, зокрема, у закладах вищої освіти. Відсутність електроенергії, подекуди слабкий інтернет та зв'язок, постійні та тривалі сигнали тривоги, пов'язані з небезпекою ракетного удару, жодним чином не сприяють позитивній атмосфері, яка повинна бути створена для плідної та продуктивної роботи освітянської спільноти. Та все ж, незважаючи на нові численні виклики, життя триває і разом з ним продовжується освітній та науково-дослідний процеси у закладах вищої освіти. Здобувачі освіти вчаться, захищають курсові та дипломні роботи, здобувають успіхи.

Підсумовуючи цей далеко не повний перелік проблем, можемо стверджувати, що війна серйозно порушила стабільне життя та функціонування закладів вищої освіти та негативно вплинула на викладачів і здобувачів освіти, інфраструктуру та загальне освітнє середовище. Ця проблема не оминула і професійну (професійно-технічну) освіту, що спрямована на підготовку інженерно-педагогічних кадрів (у нашому випадку спеціальність 015.38 «Професійна освіта (транспорт)»), зокрема, і фахівців автотранспортної галузі, які складають важливий прошарок робітничого потенціалу країни. Підготовка таких фахівців здійснюється переважно в закладах професійної (професійно-технічної) освіти. Оскільки в процесі підготовки майбутніх педагогів професійного навчання найголовнішим завданням є формування фахівця, який поєднує в собі інженерно-педагогічні вміння, то, закономірно, виникає необхідність формування всебічно підготовленого здобувача освіти, здатного до швидкого реагування на ситуацію та оперативного прийняття самостійних відповідальних рішень.

Найбільшою ваги ця проблема набуває для фахівців закладів професійної (професійно-технічної) освіти, адже сучасний інженер-педагог має формуватися як духовно багата і культурно розвинена особистість при високому рівні професіоналізму. Але, навіть за цих складних умов воєнного стану викладачі надалі повинні забезпечувати високу якість освіти, підтримувати стабільну мотивацію здобувачів освіти до навчання, залучати їх до творчої, навчальної та наукової діяльності. При цьому розвиток цифрових технологій ставить нові завдання перед викладачами. Вони мають бути не тільки добре обізнані у своїй професійній царині, але й постійно аналізувати великі обсяги інформації, досліджувати різноманітні ресурси, використовувати новітні методики для роботи зі студентською молоддю.

У період пандемії коронавірусу (2020-2021 рр.) заклади освіти України були змушені перейти на дистанційну форму навчання, що стало для викладачів серйозним викликом, зважаючи на методологічні, організаційні, технічні аспекти освітнього процесу. Навчальні курси викладачів змінили свою форму, набули стислого, реферативного характеру, що містить якісний науковий виклад професійних знань, включаючи мультимедійні фрагменти, зовнішні електронні ресурси. Під час роботи в умовах карантину викладачі використовували різні платформи Інтернет-ресурсів, а саме: дистанційні курси; веб-сторінки й сайти; електронну пошту; форуми й блоги; чати в телеграм-каналах; відеоконференції; віртуальні класні кімнати тощо. Накопичений за цей час досвід дав змогу порівняти можливості різних електронних систем навчання та врахувати специфіку підготовки на різних факультетах та за різними спеціальностями. Разом з тим, дистанційне навчання містить у собі ряд суттєвих недоліків, а саме: складно ідентифікувати особистість здобувача освіти у віддаленому електронному навчанні; неможливо об'єктивно оцінювати знання

студентів; важко формувати навички комунікабельності, роботи в команді, впевненості; втрачається мотиваційна спрямованість навчання.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 році ще більше ускладнило освітній процес та призвело до кардинальних змін в ієрархії пріоритетів в освітянській спільноті закладів вищої освіти. На перший план закономірно постало завдання забезпечення максимальної безпеки як здобувачів освіти, так і викладачів. Керівники закладів вищої освіти організували низку безпекових заходів, включаючи приведення у готовність наявних споруд цивільного захисту та створення нових; дообладнання споруд подвійного призначення та найпростіших укриттів або облаштування швидкоспоруджуваних захисних споруд в кожному закладі освіти з урахуванням забезпечення укриття 100% учасників освітнього процесу; створення запасів обладнання, води та медичних засобів у закладах освіти.

Наступним важливим питанням у продовженні освітнього процесу стало питання вибору формату навчання: дистанційне чи стаціонарне. Враховуючи досвід попередніх «карантинних» років, багато закладів вищої освіти все-таки надало перевагу змішаному (очно-дистанційному) формату роботи. На такий вибір закладів освіти значною мірою впливає безпекова ситуація в регіоні. Логічно, що вищі східного та південного регіонів, де російські обстріли бувають частіше і ситуація складніша, вбачають ефективним провадження освітнього процесу дистанційно. Натомість, ЗВО центральних, західних та частково північних регіонів віддають перевагу очному та змішаному форматам навчання.

Надзвичайно важливим під час війни для викладачів є збереження високого рівня якості освіти. Незважаючи на виклики, пов'язані з війною, викладачі повинні намагатись дотримання прийнятих академічних стандартів. Це може включати коригування вже створених освітніх курсів, термінів і методів оцінювання, щоб пристосуватись до збоїв у навчанні, спричинених повітряними тривогами чи відсутністю електропостачання, забезпечуючи при цьому досягнення здобувачами освіти навчальних цілей та успіхів в навчанні.

У складних умовах воєнного стану постала нагальна потреба викладачам переглянути та змінити освітні програми в контексті використання всіх можливостей, які дають практики дуальної освіти (тобто поєднання теоретичного навчання з практикою на виробництві), віртуальних тренажерів і методичних засобів або онлайн ресурсів, диверсифікація баз практики та поглиблення співпраці з іншими українськими університетами й компаніями. Особливо це важливо для спеціальностей, що передбачають значну практичну складову – інженерних, медичних. В умовах переїзду та руйнування наявної інфраструктури, оновлення й запозичення провідних технологічних розробок і методик викладання та налагодження нових контактів

є одним із способів забезпечити студентство необхідним практичним досвідом зі спеціальності²⁷⁶.

У стресових ситуаціях, пов'язаних з війною, неабиякої ваги набула емоційна підтримка студентів. Війна може серйозно вплинути на психічне здоров'я та благополуччя здобувачів освіти. Викладачі повинні надати пріоритет емоційній підтримці, консультаціям і ресурсам, щоб допомогти здобувачам впоратися зі стресом, тривогою, травмою та іншими психологічними наслідками конфлікту. Це може включати направлення здобувачів освіти до спеціалістів із психічного здоров'я, створення безпечних місць для відкритого діалогу або організацію груп підтримки.

У час тривалої російської агресії викладачі мають приділяти багато уваги розвитку навичок критичного мислення та заохочувати здобувачів до критичного ставлення до політичних, соціальних та етичних аспектів конфлікту, навчити аналізувати інформацію, яка подається з різноманітних джерел, критично сприймати та розрізняти фейкові новини, засилля яких останнім часом спостерігається в українському інфопросторі. Процес розвитку навичок критичного мислення може включати сприяння діалогу, дебатам та аналізу поточних подій, історичного контексту та різних точок зору на війну, щоб розширити можливості майбутніх фахівців стати поінформованими, активними громадянами українського суспільства.

Загалом, пріоритети викладачів закладів вищої освіти під час війни відображають поєднання забезпечення безпеки та благополуччя здобувачів освіти, підтримки безперервності в освіті, емоційної підтримки здобувачів освіти, дотримання академічних стандартів, сприяння критичному мисленню та громадянській активності. Дуже важливими, особливо в контексті забезпечення освітньо-виховного процесу, стали гнучкість та індивідуалізованість всіх практик, необхідність враховувати потреби всіх учасників процесу. Освітня спільнота у цей важкий час має гуртуватись, а в центрі освітніх процесів має бути насамперед особистість з її проблемами, потребами, зусиллями та прагненнями.

Отже, сучасний заклад вищої педагогічної освіти має не лише забезпечувати надання якісних освітніх послуг, а й стати своєрідним форпостом формування національно-ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів. Надзавданням для всіх закладів освіти адаптувати освітній процес до умов війни, створити такі механізми виховного впливу, які би мотивували здобувачів освіти до формування національної свідомості, національної ідентичності, національної гідності, професійно-ціннісних орієнтацій.

²⁷⁶ Університети під час війни: від закладу освіти до соціальної місії. Анна Осипчук, Максим Яковлев, Антон Суслов, Вероніка Усачова, Станіслав Шулімов. Київ: Школа політичної аналітики НаУКМА, 2022. С. 25-26.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну у перший рік спричинило значне зростання громадської активності молоді, популярності волонтерського руху. Молодь активно долучалась до процесу відновлення інфраструктури на деокупованих територіях, до громадської та навіть політичної діяльності.

Попри вказане, слід відзначити й тривожну тенденцію: напочатку третього року повномасштабної війни в українському суспільстві деякою мірою спостерігається спад патріотичних цінностей, що вочевидь свідчить про розчарування людей, втому, незручності в повсякденному житті, виснажливий емоційний стан, втрату рідних та близьких людей.

Студентська молодь у всі часи була представником та носієм ідей авангардного соціуму, який надто гостро відчуває та переживає зміни, що відбуваються в суспільстві. Саме здобувачі освіти були активною, рушійною та вирішальною силою під час соціальних зрушень в Україні у період її новітньої історії: Революції на Граніті у далекому вже 1990 році, Помаранчевої Революції 2004-2005 років та Революції Гідності 2013-2014 років. Та коли почались активні бойові дії український військ з російськими агресорами, здобувачі освіти не стояли осторонь, багато з них пішли добровольцями на фронт або стали активними волонтерами.

Саме тому, зараз необхідно посилити увагу до формування у молоді громадянсько-активних, соціально-значущих якостей, які вона зможе проявити в усіх видах діяльності, і, перш за все, пов'язаних із захистом державницьких інтересів: родина – український народ – Україна. Такий результат можливий лише за умов впровадження обґрунтованої молодіжної політики, своєчасних та комплексних дій, що враховують життєві запити та проблеми сучасної української молоді, зокрема, світоглядні орієнтири та ціннісні орієнтації здобувачів освіти закладів вищої освіти України.

Війна актуалізувала і загострила низку педагогічних проблем: з перших днів повномасштабного наступу російських військ на Україну освітяни нашої країни опинилися сам на сам з безпрецедентним викликом – продовжувати навчання в умовах воєнних дій. І викладачі гідно відповідали на цей виклик, спілкуючись зі своїми учнями навіть із бомбосховищ. Міністерство освіти і науки України, громадські організації, освітні кампанії, школи, університети, коледжі, дитячі садки й позашкільні заклади, а також усі небайдужі громадяни докладали чимало зусиль для того, щоб навчальний процес не переривався²⁷⁷.

Дещо краща картина щодо якості освітнього процесу спостерігається в закладах вищої освіти. Це засвідчують результати репрезентативного соціологічного дослідження «Вища освіта в умовах війни очима студентів». 47,5% опитаних підкреслили, що якість освіти в їхньому закладі не змінилася, а про

²⁷⁷ Максименко О. Освіта як соціальний інститут: історія, соціологічні дослідження, виклики воєнного часу. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є. Головахи, С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 133.

істотне погіршення говорили тільки 10,4%. Зазначене дослідження виконувалося агенцією «Info Sapiens» на замовлення Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія».

До опитування долучилося понад 12 тис. здобувачів освіти із тридцяти закладів вищої освіти (ЗВО) з усіх регіонів України (за винятком окупованих територій). Кількість респондентів у кожному закладі освіти залежала від загальної чисельності здобувачів освіти. Анкета для заповнення надходила на електронну адресу потенційного учасника. На час опитування 62,2% респондентів мешкали в тому ж населеному пункті, що й до війни, 21,2% – переїхали до іншого місця в межах України, 16,5% перебували за межами України. 88,8% здобували ступінь бакалавра, 11,2% – магістра, 313 здобувачів були залучені до певної програми академічної мобільності.

Приблизно у 20% житлові умови погіршилися, до того ж настільки, що це негативно впливає на їхні умови для навчання (найімовірніше, це стосується тих, хто змушений був виїхати зі свого населеного пункту). Приблизно третині опитаних (32,1%) було важче зосередитися, ніж раніше. 51,2% непокоїлися через те, що не можуть планувати своє майбутнє, поки в країні триває війна. Однак про втрату інтересу до навчання заявили лише 13,2% (14,6% частково погодилися з цим твердженням). Отже, мотивація до здобуття вищої освіти та позитивне ставлення до навчання зберігаються, незважаючи на війну.²⁷⁸

Дослідники Школи політичної аналітики НаУКМА наголошують на важливості збереження під час війни наукової та освітньої спільноти та неперервності освітнього процесу: «Питання сталості набуло актуальності для всіх українських ЗВО, особливо тих, які були переміщені внаслідок окупації та військових дій 2022 року».²⁷⁹ Дослідження НаУКМА показало, що важливим питанням для всіх учасників освітнього процесу є питання якості освіти. При цьому, воно розділене на два підпитання:

1) якість викладання та ефективність форматів навчання й завдань, які використовуються;

2) (само)керуваність здобувачів освіти, зокрема їхня здатність засвоювати нове знання, спільно з викладачем працювати над дослідницькими чи практичними проблемами, мотивація до навчання та усвідомлення важливості освіти.

Також важливими для забезпечення якості навчання учасники дослідження бачили наявність живого спілкування, зокрема в аудиторіях та можливості

²⁷⁸ Максименко О. Освіта як соціальний інститут: історія, соціологічні дослідження, виклики воєнного часу. Українське суспільство в умовах війни. 2022. За ред. Є. Головахи, С. Макєєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 139.

²⁷⁹ Університети під час війни: від закладу освіти до соціальної місії. Анна Осипчук, Максим Яковлев, Антон Суслов, Вероніка Усачова, Станіслав Шулімов. Київ: Школа політичної аналітики НаУКМА, 2022. С. 76.

для практики. Водночас, більшість говорили про те, що слід не тільки повертатися в «офлайн» за першої можливості, але й запроваджувати такі змішані формати, які зроблять таке повернення більш ефективними²⁸⁰.

Для порівняння динаміки ціннісних орієнтацій серед студентської молоді наведемо результати опитування здобувачів освіти, проведені у попередні роки завідувачкою кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Л. Сокурянською та аспіранткою цього ж вишу О. Свід²⁸¹.

Таблиця 7

Ціннісні орієнтації	2001		2006		2009		2015		2017	
	S	R	S	R	S	R	S	R	S	R
Цікава, творча робота	3.37	11	3.28	11	3.44	12	3.26	8	3.56	12-13
Матеріальний добробут	3.54	6-7	3.51	6	3.52	7	3.35	6	3.78	1
Гарні стосунки з оточуючими людьми	3.59	5	3.64	3	3.60	3	3.25	10	3.62	9
Можливість приносити користь людям	2.82	16	3.03	15	3.36	14	3.00	14	3.22	16
Участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем	2.37	18	2.47	17	2.95	17	2.62	17	2.82	18
Освіченість, знання	3.48	8	3.47	8	3.47	10	3.32	7	3.61	10
Особистий спокій, відсутність конфліктів	3.16	13-14	3.27	12	3.49	9	3.24	11	3.68	5
Сімейне благополуччя	3.47	2	3.79	2	3.80	2	3.51	1	3.7	3-4
Здоров'я	3.76	1	3.82	1	3.83	1	3.50	2	3.43	14
Любов ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	3.65	7
Дружба ²	-	-	-	-	-	-	-	-	3.76	2
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	3.41	9	3.25	13	3.38	13	3.19	12	3.56	12-13
Високе службове і громадське положення	3.16	13-14	3.00	16	3.25	16	2.82	16	3.02	17
Залучення до літератури та мистецтва	2.78	17	3.32	18	2.70	18	2.57	18	2.51	19
Екологічна безпека	3.12	15	3.06	14	3.29	15	2.91	15	3.37	15
Порозуміння з батьками, старшим поколінням ³	3.34	12	3.37	9	3.50	8	3.19	13	-	-
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	3.62	4	3.49	7	3.55	5-6	3.35	5	3.63	8

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Свід О., Сокурянська Л. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності: назад до «матеріалізму»? *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1-2. С. 135-145.

Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	3.54	6-7	3.52	5	3.55	5-6	3.39	3	3.57	11
Економічна незалежність	3.65	3	3.55	4	3.57	4	3.39	4	3.7	3-4
Побутовий комфорт	3.40	10	3.33	10	3.46	11	3.28	9	3.66	6

1. В інструментарії досліджень 2017 р. така цінність з'явилася вперше.
2. В інструментарії досліджень 2017 р. така цінність з'явилася вперше.
3. В інструментарії досліджень 2017 р. така цінність була відсутня.

Вищезгадана ініціатива була також уважно вивчена фахівцями Національного транспортного університету та отримала схвальні відгуки. Саме тому, впродовж грудня 2023 року в НТУ було проведено аналогічне дослідження, в якому взяли участь 40 здобувачів вищої освіти за другим (магістерським) рівнем спеціальності: 015 «Професійна освіта (за спеціалізаціями)» спеціалізація 015.38 «Професійна освіта (транспорт)». Дослідження полягало в опитуванні, що мало відкритий та закритий характер.

У першій частині респонденти мали відповісти на таке відкрите питання: «Які ще, на Вашу думку, цінності повинні бути притаманні педагогу під час воєнного стану? Назвіть їх і коротко обґрунтуйте». За результатами опитування, наводимо деякі відповіді респондентів, які, на нашу думку, заслуговують на увагу:

«Адаптивність (професійна цінність) – на мою думку, є одним із важливих критеріїв педагога, адже система освіти стрімко змінилась за останні часи, постали нові проблеми у стосунках педагог-здобувач освіти, онлайн навчання (Респондент 9)».

«Вміння адаптуватись до критичних ситуацій, а не керуватись застарілими догмами викладання (Респондент 19)».

«Уважність. Незалежно від ситуації, педагог має бути уважним до людей, деталей (Респондент 30)».

«Співпереживання. Має співпереживати людям, розуміти їх ситуацію (Респондент 14)».

«Позитивна налаштованість. Віра в краще майбутнє, в перемогу (Респондент 7)».

«Вміння зрозуміти та проаналізувати складні ситуації – для того, щоб запобігти конфліктним ситуаціям (Респондент 11)».

«Цінності, спрямовані на розвиток духовності, патріотизму, компетентність, рівності між усіма членами суспільства (Респондент 10)».

«Стресостійкість. Педагог має бути психологом та бути завжди витриманим, вміти мотивувати здобувачів освіти в найбільш складних ситуаціях далі жити, навчатися, думати про майбутнє! (Респондент 12)».

Окрім того, магістрам запропонували анкету «Цінності педагога в умовах воєнного стану та їх роль у формуванні іміджу майбутнього педагога професійної освіти і навчання» з метою проранжувати цінності педагога за місцем їх значущості. Результати опитування були оформлені у вигляді наступної таблиці:

Таблиця 8

<i>Результати опитування здобувачів освіти з теми: «Ціннісні орієнтації майбутніх педагогів професійного навчання в умовах воєнного стану освіти України та їхня роль у формуванні професійного іміджу»</i>			
Життєві цінності	Професійні цінності	Національні цінності	Духовні цінності українського державотворення
Здоров'я Сім'я	Компетентність	Людяність Безпека	Незалежність
Творчий підхід Стабільність	Креативність Об'єктивність	Соціальна відповідальність Ініціативність	Соціальна справедливість Участь у громадському житті
Любов і мир	Вмотивованість Критичне мислення	Патріотизм Виховання молоді на ідеях миру	Демократизм Права людини
Добробут	Науковість	Права людини	Європейський вибір Свобода в усіх її проявах

Як бачимо, такі життєві цінності, як «сім'я» та «здоров'я» за будь-яких обставин залишаються незмінно актуальними вже впродовж останніх двадцяти років. Такий результат є цілком логічним, оскільки без здоров'я неможливо досягти благополуччя та перейти до задоволення інших цінностей.

Натомість цінність «добробут», яка в попередні роки була на перших позиціях, відійшла дещо на другий план. Закономірно, що зараз, в умовах воєнного стану, надзвичайної важливості набули питання безпеки та людяності. Те саме можна сказати про поняття «незалежність країни» та «права людини», які в теперішніх реаліях набули особливого значення, усвідомлюючи те, що незалежність України стоїть перед реальною загрозою власного зникнення.

Окремо звернемо увагу на цінність «участь у громадському житті», яка в попередні роки не була надто популярною, що, свідчить про недостатність патріотичного виховання молоді. Під час війни рейтинг цієї цінності значно піднявся. Молода спільнота усвідомила, що бути байдужими у наш час стало просто неможливим. З'явилось чітке розуміння того, що кожний на своєму місці має привносити свій вклад у боротьбу з російським агресором.

Водночас, в умовах воєнного стану гостро постало питання соціальної справедливості, недотримання якої зараз дуже болісно відчувається суспільством. Молодь прагне жити в демократичній країні, яка розділяє європейські цінності, які полягають у дотриманні прав людини, свободі, рівності, повазі до людської гідності та верховенстві права.

За результатами проведеного дослідження, можна зробити попередні висновки, що підтверджується думка вчених щодо того, що «мир завжди виступав базовою цінністю, якій віддавали перевагу після негараздів війни. Він ставав основою розвитку й процвітання після зміни світових порядків»²⁸² Такі цінності, як «ініціативність та соціальна відповідальність у воєнний час є чинниками перемоги»²⁸³.

Дані спостереження підтверджують думку української історикині Наталії Шліхти, що війна є тим чинником, який «... як будь-яка криза (а війна, яка вирізняється геноцидальною поведінкою російських військ на тимчасово окупованих територіях, безумовно такою є) суттєво пришвидшує зміну ціннісних орієнтирів й поведінкових патернів суспільства».²⁸⁴

Незалежність країни визначена респондентами головною цінністю (І місце) у формуванні професійного іміджу фахівця педагогічних наук, співзвучна висновкам науковців стосовно того, що «для зміцнення обороноздатності держави та перемоги у війні України за свою незалежність, успішного повоєнного відродження економіки та соціо-гуманітарного простору, науково-освітня спільнота має культивувати аксіологічні зміни у напрямку актуалізації цінностей національної консолідації, громадянської солідарності та відповідальності, піднесення цінності людини як найвищої мети і головного засобу суспільного розвитку»²⁸⁵.

В цьому сенсі чекають подальших наукових досліджень питання розробки дидактичного забезпечення процесу формування професійних цінностей майбутніх фахівців та удосконалення механізмів формування професійних цінностей майбутніх педагогів, які мають різний рівень їх сформованості.

²⁸² Грень Л., Курбанова М. Шляхи формування професійного іміджу у майбутнього фахівця освітніх, педагогічних наук у закладах вищої освіти: порівняльний аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду. Теорія і практика управління соціальними системами. Харків: НТУ «ХП», 2022. № 4. С. 27.

²⁸³ Небрят В. Ціннісні орієнтири суспільства в час війни та повосної відбудови: історичний вимір. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль. ТНПУ імені В. Гнатюка. Редкол.: Морська Н. та ін. Тернопіль : Вектор, 2022. С. 14.

²⁸⁴ Шліхта Н. В. Пострадянська «амбівалентність свідомості» української молоді (за матеріалами опитування «Радянське минуле та його вплив на життя сучасної молоді»). Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. 2022. Т. 5. С. 68.

²⁸⁵ Небрят В. Ціннісні орієнтири суспільства в час війни та повосної відбудови: історичний вимір. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. Редкол.: Морська Н. та ін. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 15.

Отже, життя під час війни – одне з найважчих випробувань для будь-якої людини. Але найскладніший шлях проходять молоді люди, які щойно розпочали доросле життя і війна в них забрала всі звичні для цього механізми. Вочевидь, молодь в Україні прагне миру і стабільності, хоче жити в країні, де немає війни та конфліктів, де можна будувати своє майбутнє без постійного страху та небезпеки. Студентська молодь прагне освіти та розвитку, щоб мати можливості набутися бажану спеціальність, побудувати успішну кар'єру, стати затребуваним фахівцем на ринку праці, корисним членом суспільства.

У ході контент-аналізу письмових творчих робіт здобувачів освіти нашу увагу привернули цінності, що зайняли пріоритетні позиції у ціннісній ієрархії респондентів. Так один з них висловив думку, яку можна вважати загальною: «війна заставила переосмислити цінності та своє життя в цілому. Зараз для більшості українців головною цінністю і скарбом є життя, сім'я та рідні, також ми почали цінувати своє житло, яке б воно не було, свій дім! Збільшилася безмежна повага до Збройних Сил України та Президента України навіть за межами нашої Держави. А яким цінним стало мирне небо, яке ми до цього навіть не помічали! Ми стали ще більшою нацією, ще більше сильною, ще більше єдиною, згуртувавшись, як ніколи. Ми допомагаємо один одному, людям на сході та в центрі України. Нами пишається весь світ. Тому що ми – Українці, і це найголовніша цінність».

ОЛЕНА БАЛАГУРА

ПАТРІОТИЗМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГУМАНІСТИЧНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ УКРАЇНИ: ВОЄННИЙ КОНТЕКСТ

Актуальні для України та більшості країн світу глобалізаційні виклики чітко визначили пріоритетні завдання, які постали перед людською цивілізацією – створення стійкого світу, спроможного вистояти в умовах пандемій, війн, терористичних міждержавних союзів, що збільшують кількість військових конфліктів та, відповідно, жертв серед мирного населення. Сучасний світ опинився перед викликом нових загроз, коли чітко починає вибудовуватися ієрархія країн, які об'єднуючись неофіційно, створюють своїми конгломераціями загрози для всього цивілізованого світу.

Яскравим прикладом удару по світовій економіці та новітньою спробою глобального тиску було створення та поширення біологічної загрози у вигляді нового штаму вірусу, який з'явився як пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 наприкінці 2019 року. Це стало унаочненим прикладом зміни парадигми стабільності та передбачуваності розвитку світу.

Виживання людства наразі залежить не лише від наявності в демократичних країнах високорозвинених військових технологій, а найголовніше – від гуманістично орієнтованої масової свідомості громадян більшості держав планети на моральні принципи взаємодії, взаєморозуміння та взаємопідтримки в умовах відстоювання свого права на майбутнє мирне співіснування. Загроза глобальної війни, новітня зброя, насамперед ядерна, сприяє поглибленню усвідомлення прогресивними «громадянами планети» нагальної потреби у поширенні та застосуванні пропедевтичних засад в гуманітарній, і зокрема освітній, сфері буття як підростаючого покоління, так і вже сформованих зрілих особистостей. Суспільна пропедевтика може продуктивно застосовуватися до даної проблематики, спираючись на історичні реалії та історико-педагогічний досвід, враховуючи актуальні потреби сучасної освіти, навчання та виховання з метою формування морально свідомих громадян будь-якої країни. Ця проблема є глобальною та універсальною, необхідність її вирішення не залежить від

територіальної приналежності, національних та гендерних ознак. Вона формує парадигму, яка має стати сьогодні підґрунтям будь-якого соціогуманітарного дослідження, оскільки наука, освіта та соціальне буття – це складові єдиного процесу формування цивілізованого правового майбутнього всього світу.

Сучасна цивілізація глибоко вражена кризою непорозуміння. Про це свідчить значна кількість соціальних конфліктів, які впродовж останніх десятиліть вирують у різноманітних точках земної кулі. У той час як найрозвиненіші країни світу мають амбітні економічні плани на майбутнє, у таких країнах як Колумбія, Сирія, Туреччина, Україна, Індія, Пакистан, Ізраїль, Палестина, Лівія тривають військові протистояння, які щодня призводять до загибелі місцевого населення. На перший зв'язок між освітою та військовими протистояннями, що обумовлені соціальними конфліктами, погляд може бути неочевидним, оскільки традиційно освітня галузь виконує функції, пов'язані, в першу чергу, з розвитком інтелектуального потенціалу людини. В умовах будь-яких соціальних негараздів, спричинених війною, освіта зазвичай сприймається як дещо другорядне, адже безумовну першість у цьому плані посідає безпека членів суспільства, що, у випадку зовнішньої агресії, досягається за рахунок боєздатності місцевих військових підрозділів. Однак, на цю проблему необхідно подивитися й під іншим кутом зору²⁸⁶.

Історія *нашої країни* – це фактично багатовікова та драматична хронологія *боротьби українського народу за свою державу та здобуття незалежності*. Здавна життя української нації – це одвічне виборювання свого права на свободу та національну самоідентичність. Українці завжди стояли на захисті свого вільного життя. На жаль, наше сьогодні продовжує підтверджувати незламність та непохитність українського народу. Ми є нащадками державно-національних традицій, сформованих ще, зокрема, Українською революцією 1917 – 1921 років. У той час, як і зараз, українці звільняли свої території від загарбників. Парадигмою буття українців залишається системна боротьба за незалежність та процвітання країни, що триває століттями. У різні історичні епохи наша держава втрачала внутрішню єдність та пильність до ворога, неодноразово надавала меншовартісного та другорядного значення важливим пріоритетам щодо цінностей соборності та суверенності. Слабкість української влади та відсутність національно-консолідованої ідеології в поєднанні з впливом імперських наративів впродовж багатьох століть намагається використати росія, яка більше 300 років стосовно України є країною-агресоркою. Цей факт знову підтвердився після анексії та нападу росії на Україну 2014 року, а також у лютому 2022 року, в момент повномасштабного вторгнення ворожої країни на територію нашої суверенної країни.

²⁸⁶ Українська освіта в умовах війни: монографія / за наук. ред. С. О. Терепищого. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 22.

Розглянемо місце і роль гуманістичної парадигми освіти як складової комплексу дій по протистоянню зовнішнім і внутрішнім загрозам існування української держави та нації.

Поняття парадигма походить від грецького слова *παράδειγμα*, яке, своєю чергою, утворилося від *παράδειγμα*: префікс *пара* зі значенням близького, суміжного розташування, також означало «показувати, зіставляти, представляти». Ще в давньогрецькій мові слово тлумачилося в декількох значеннях:

1) зразок, модель, 2) приклад, 3) наочне підтвердження, доказ, 4) повчальний приклад, урок, 5) подоба, зображення²⁸⁷.

Парадигма освіти в контексті її ролі в суспільстві й для суспільства була та продовжує бути предметом дослідження багатьох педагогічних, психологічних, філософських та соціологічних наукових досліджень. Гуманістична парадигма освіти базується на методологічному підході, в який закладено філософію довіри людській природі, яка стверджує позитивну й конструктивну сутність людини, існуючу у вигляді потенціалу, що вимагає розкриття та розвитку. Це передбачає, перш за все, повагу до особистості, розуміння її цінності та цінностей, визнання унікальності та неповторності, права на вільний розвиток і прояв власних здібностей²⁸⁸.

Розуміння гуманістичної філософсько-освітньої парадигми на прикладах діяльності закладів вищої освіти як інтегральної моделі, що побудована для розв'язання актуальних проблем освітньої системи, передбачає аналіз її структури, характеру і особливостей елементів, які є суттєвими для досягнення стратегічних і тактичних педагогічних цілей. Інтегральна парадигма вищої освіти функціонує в умовах війни та серйозних глобальних викликів, об'єднуючи структурні компоненти.

Гуманістична парадигма для сучасних українців має включати ідеологічну складову, де свобода – це вища цінність. Свобода неможлива без незалежності. Незалежність – це суверенітет та територіальна цілісність. Свобода потребує захисту особисто від кожного на своєму місці.

Зважаючи на передвоєнні дослідження, Світлана Єрмакова, Оксана Іванова, Марина Буренко, вичленили наступні компоненти інтегральної парадигми вищої освіти:

1) ключові цінності: навчання для самореалізації, навчання для майбутньої професійної діяльності;

2) критерії та функції: підготовка до майбутньої професійної діяльності та орієнтація на навчання протягом усього життя;

²⁸⁷ Дворецький І. Х. Давньогрецький словник. 2 т. Київ : Вид-во іноз. словників та іноз. літератури, 1958. С. 289.

²⁸⁸ Савченко О. П. Вища педагогічна освіта України: актуальність інтеграційних процесів. Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць, 2012. С. 220.

- 3) мотиви: зацікавленість студентів в професійному та особистісному становленні, задоволення від отриманих результатів;
- 4) норми: відповідальність учасників за свою діяльність;
- 5) завдання та цілі: спрямованість навчання на оволодіння компетентностями;
- 6) взаємодія викладача та студентів: створення позитивної атмосфери, готовність студентів до самостійного оволодіння навчальним матеріалом, заохочення студентів до навчальної активності;
- 7) стиль управління освітнім процесом: демократичний та гнучкий стиль управління;
- 8) мотиваційно-сміслові установки викладача: відкритість особистості викладача, готовність до солідарності, спільної діяльності, активна участь здобувачів освіти в освітньому процесу;
- 9) зміст освіти: динамічний зміст освіти, апроксимація до суспільних реалій, реалізація міжпредметних зв'язків;
- 10) форми й методи навчання: варіативність форм та методів навчання, перевага інтерактивних методів навчання;
- 11) засоби навчання: широке використання ІКТ;
- 12) контроль та оцінка: впровадження різних форм контролю та електронних інструментів контролю;
- 13) результат навчання: варіативний з урахуванням рівня індивідуального розвитку та освітніх потреб здобувачів вищої освіти.

Кожен компонент виконує певну функцію і забезпечує життєздатність системи вищої освіти²⁸⁹ в мирний час. У період повномасштабної війни необхідно, щоби компоненти інтегральної парадигми мали ідеологічну складову (національно-патріотичне виховання і взагалі виховання).

Теперішній час змін та викликів – це період структурних переформатувань в суспільній організації всіх країн світу, коли, залежно від масштабу випробувань, викристалізуються нові характеристики людини майбутнього, нова модель взаємин держави й суспільства, становлення якої відбувається в умовах наскрізної глобальної інформатизації та технологізації світу, що відбувається, спираючись безпосередньо на освітнє підґрунтя.

Під трансформацією ми розуміємо зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь²⁹⁰. Відповідно, процес суспільної трансформації означає для особистості та соціуму – перетворюватися, змінюватися. Сьогодні значимими є не так трансформація структури влади, яка, наприклад, в українських реаліях відбувається постійно, часом непередбачувано й не завжди має

²⁸⁹ Єрмакова С. С., Іванова О. С., Буренко М. С. Парадигма вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття. Академічні візії. 2023. №16. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/166>

²⁹⁰ Новий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: ПП Голяка В. М., 2007. С. 671.

прогнозований та певною мірою «системний» характер, мова йде про вплив сучасних загрозливих реалій останніх років на практично всі сфери буття людей, що позначилося у тому числі й на якості освіти та усвідомленні необхідності вироблення нових стратегій та методик розвитку й виховання особистості.

Мова йде про механізми впливу нових реалій суспільного життя в умовах невизначеності на особу, яка має бути підготовленою та стійкою до постійних змін. Навчальний та виховний процеси при цьому розглядаються як своєрідна парадигма отримання людиною свідомої самостійності в пізнанні простору й часу її життя. І в залежності від того, наскільки зменшується або збільшується рівень самостійності тих, хто навчає та навчається, до прикладу сучасних випускників навчальних закладів, незалежно від рівня акредитації ЗВО, можна робити висновки про негативні чи позитивні тенденції розвитку системи освіти країни, основними складовими якої продовжують залишатися навчальна, виховна та практична діяльність в часи пандемій, війни та інших соціальних катаклізмів.

Узагальнивши надбання сучасної філософії освіти, дослідники Руслан Васильченко, Олександр Данильченко виокремили поняття «освітні пріоритети», які можна визначити як багатоаспектний проєкт розвитку сучасної освіти, який узагальнює та впорядковує у своїй класифікації найбільш соціально значущі напрями її розвитку та одночасно враховує бажаний образ майбутнього соціуму. До цієї класифікації, на їх думку, належить як бажана концепція освіти, так і бажаний образ самої людини. Складний та багатоаспектний характер такого проєкту зумовлений саме тим, що у ньому комплементарно і, водночас, нелінійно поєднуються запити розвитку суспільства, людини і самої освітньої парадигми, до того ж і усі ці запити є багатоаспектними і складно структурованими²⁹¹.

Пріоритетним завданням української освіти в умовах війни є посилення патріотичного виховання, поширення та застосування провідних принципів, закономірностей, методів виховної роботи в закладах освіти, мотивуючи та роз'яснюючи необхідність здійснення визвольної боротьби та протистояння ворогу. Має бути сформоване чітке усвідомлення й розуміння, за що варто вмирати на полі бою.

В умовах нестабільності та глобальних викликів XXI століття дослідники Світлана Єрмакова, Оксана Іванова, Марина Буренко визначили наступні концептуальні засади інтегральної парадигми вищої освіти як складової загальної освіти, що впливає на теперішнє та майбутнє:

Інформатизація вищої освіти передбачає, що знання та інформація є головною продуктивною силою; забезпечення доступності інформації; підвищення

²⁹¹ Васильченко Р. В., Данильченко О. О. Освітні пріоритети формування світоглядної культури в добу глобалізації. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 40. С. 25-26.

інтерактивності мережевих ресурсів; формування готовності; ефективне використання інструментів підвищення продуктивності інтелектуальної праці.

Формування професійної компетентності як орієнтації на майбутню професію; моніторинг навчальних досягнень здобувачів освіти; узгодженість освіти і суспільних вимог; практико-прагматична спрямованість освіти; націленість на саморозвиток; формування продуктивної самореалізації та професійних орієнтацій.

Технологічність вищої освіти, впровадження технічних досягнень в освітній процес; спрямованість потенціалу технологій на удосконалення, урізноманітнення, оптимізацію освітнього процесу; використання сучасних інформаційних та телекомунікаційних технологій.

Цифровізація вищої освіти як формування віртуальної реальності як простору соціалізації індивіда; організація освітнього процесу з використанням цифрових технологій; запровадження інформаційних систем управління закладом освіти; запровадження дистанційного навчання; мінімізація часових, фінансових, людських ресурсів; перехід від «освіти для всіх до освіти для кожного»; можливість здійснення освітнього процесу в умовах значних пошкоджень матеріальної бази та неможливості забезпечити фізичну присутність учасників.

Інноваційність вищої освіти як спрямованість інноваційної діяльності педагога на вирішення актуальних проблем освіти; застосування освітніх інноваційних технологій; підвищення конкурентноздатності ЗВО; єдність науки і освіти; поєднання державного регулювання і самоврядування; формування інноваційних проектів за пріоритетними напрямками; інтеграція науки і освіти в міжнародне співтовариство.

Науковість вищої освіти як дослідницько-орієнтоване навчання; генерування та поширення знань; створення індивідуальної траєкторії освітнього процесу; наближеність аналітично-пошукової, дослідницької, експериментальної діяльності до реального життя.

Неперервність освітнього процесу як реалізація концепції самонавчання та освіти протягом усього життя; побудова навчання в контексті безперервного процесу.

Безпечність та стабільність освітнього процесу як забезпечення базових потреб всіх його учасників; захист і сприяння продовженню освіти під час пандемії чи збройного конфлікту; розробка та забезпечення національних стратегічних рамок, які містять комплексні заходи для запобігання безпечним загрозам; забезпечити безперервність освітнього процесу.

Інтернаціоналізація та інтеграція вищої освіти як відповідність міжнародним стандартам та гармонізацію навчальних планів з навчальними планами європейських ЗВО; підтримка академічної мобільності; створення спільних міжнародних освітніх і дослідницьких програм; наявність інституційної

стратегії імплементації міжнародного, міжкультурного і глобального вимірів у зміст освіти.

Гуманізація вищої освіти як імплементація принципів особистісно орієнтованого навчання; активізація діяльності студентів; створювати активний діалог під час освітнього процесу; врахування освітніх потреб; розвиток креативності; імплементація стратегії підтримки; гармонійний розвиток особистості здобувача освіти; встановлення позитивної взаємодії між учасниками освітнього процесу²⁹².

Українська педагогічна спільнота наразі має чітко усвідомлювати, що в процесі активної діяльності та відносин, особливо у періоди невизначеності та загроз, людина не лише формує свій внутрішній світ, а й окреслює власні формати щодо цілісності суспільства, планує дії та усвідомлює наслідки. Це визначає сакральну сутність освітньо-виховної парадигми в соціумі в умовах нестабільності та викликів, пов'язаних із виживанням людства. Перед українцями нагальним повстало питання щодо важливості формування наративів, пов'язаних із усвідомленням аксіологічної значущості основних понять патріотичного виховання: свобода – незалежність – суверенність.

Поза сумнівом, що сучасна людина має бути обізнаною та враховувати не лише внутрішньодержавні, а й глобальні світові виклики та загрози. Так, зокрема, пандемія, яка була пов'язана з поширенням штаму вірусу *COVID-19*, спочатку унеможливила повноцінну роботу навчальних закладів у традиційному форматі і, водночас, значно прискорила впровадження нових та невідомих на той час дистанційних технологій в освітній процес. Саме в 2019 році для всіх, без винятку, закладів освіти як в Україні, так й у світі, починаючи від дитячих садків й закінчуючи університетами, перехід на дистанційне навчання став неочікуваним та водночас потужним викликом, адже необхідно було за короткий термін розпочати заняття онлайн, до яких, цілком логічно, не всі виявилися готовими²⁹³. Крім того, у нормативно-правовому аспекті Україна не була готова до викликів, зумовлених коронавірусною хворобою, але в найкоротші терміни змогла прийняти необхідні нормативно-правові акти, які сприяли вирішенню даної проблематики²⁹⁴.

²⁹² Єрмакова С. С., Іванова І. С., Буренко М. С. Парадигма вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття. Академічні візії. 2023. №16. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/166>

²⁹³ Sahaidak Iryna S., Chorna Tetiana M., Balahura Olena O., Bykhovchenko Valentyna P. Specifics of Distance Learning in the Modern Ukrainian Educational Space: Practices of the Higher Education Institutions of Ukraine. Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology". 2021. Vol. 7, No. 3. p. 29.

²⁹⁴ Організація освітнього процесу в школах України в умовах карантину: аналітична записка. Гриневич Л., Ільч Л., Морзе Н., Прошкін В., Шемелинець І., Линьов К., Рій Г. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. С. 29.

Філософське осмислення явищ в сфері загальної педагогіки, де освітній та виховний компоненти висувають наразі потребу актуалізації проблематики, пов'язаної із нагальністю формування нових світоглядних установок в суспільстві, особливо в умовах невизначеності та турбулентності, в часи військової агресії росії проти України. У зв'язку з цим пріоритетної значимості є виявлення загальних принципів та закономірностей освіти та виховання як педагогічних процесів, явищ пізнання й усвідомлення стану розвитку національної свідомості в специфічних умовах боротьби держави за національну суверенність.

В умовах повномасштабного вторгнення росії на територію незалежної України вкрай актуальним та доцільним наразі стає аналіз теретико-практичних аспектів свідомого навчання та виховання громадян у поєднанні основних педагогічних принципів та закономірностей, скерованих на виявлення основних чинників, що посилюють національний дух та витривалість. Для досягнення цієї мети доцільним буде аналіз наукових праць, присвячених різним світоглядним аспектам навчально-виховного процесу у періоди глобальної нестабільності; вивчення умов його організації в надскладних реаліях останніх років та воєнного сьогодення.

Необхідне усвідомлення потреби безперервних якісних змін, розвитку й «розумної гнучкої до потреб часу» трансформації системи освіти в світі в цілому, й в Україні зокрема, у період нестабільного існування та загроз державній суверенності в умовах російсько-української війни, політичної нестабільності, внутрішньодержавних та інших світових викликів.

У ХХІ столітті будь-яке суспільство, що стабільно розвивається або стоїть перед новими викликами та випробуваннями, це те суспільство, в якому відбуваються своєчасні зміни в усіх сферах суспільного життя, що були викликані внутрішніми або зовнішніми факторами. Тож, на нашу думку, освітня сфера має сформувати потребу та засоби, необхідні для того, щоби діяти на випередження та враховувати особливості нових загрозливих реалій сьогодення. В українському контексті йдеться про необхідність впровадження додаткових засобів, пов'язаних із застосуванням особистісно орієнтованих технологій національно-патріотичного виховання.

Суголосними для нашого дослідження є погляди Тетяни Окушко. Дослідниця зазначає, що в педагогічній роботі мають бути враховані наступні важливі завдання:

- утвердження в свідомості й почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, законів України, державної символіки;

- утвердження гуманістичної моральності як основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережливого ставлення до природи;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю дітьми та молоддю досвіду патріотичних дій;
- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника Батьківщини, героя;
- спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму²⁹⁵.

Світові трансформаційні соціально-економічні процеси XXI століття активізувалися останніми роками в масштабах світу за рахунок свідомої або несвідомої неготовності людства до глобальних викликів та набули нових якісних характеристик, що впливають на безпеку існування всього цивілізованого світу.

Український контекст аналізу сучасних цивілізаційних та глобалізаційно-трансформаційних процесів у сфері освіти формують філософські праці Віктора Андрущенка, Сергія Клепка, Владислава Лекторського, Віктора Іноземцева, Володимира Беха, Вілена Горського, Сергія Кримського, Мирослави Лук'янець, Михайла Згуровського, Елвіна Тофлера, Нассима Талеба та ін.

Сутність людини, на думку Віктора Андрущенка, є духовною, стрижень життя – духовний; основа основ підготовки людини до життя розгортається через формування духовності, чим, власне, опікується освіта. Останнє зумовлює статус освіти як одвічної духовної цінності для всіх історичних часів і народів. І доки існуватиме людина, духовність (сформована засобами навчання і виховання) буде головним виміром її соціальності, критерієм особистості, гарантом самореалізації. На думку науковця, перспектива людства – в його високій духовності. Роль освіти в цьому поступі колосальна, однак лише за умови, якщо вона буде духовною²⁹⁶.

Поза сумнівом, що для виживання в сучасному світі життєво необхідно об'єднуватися, і найкращий спосіб — це об'єднання за національними ознаками та ціннісними орієнтирами. І патріотизм, на нашу думку, – це свідоме визначення себе частиною української нації. Національна ідентичність залежить від рівня освіти та виховання, моральних орієнтирів, сімейних цінностей:

²⁹⁵ Окушко Т. К. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях: теоретичні засади. 2016. Вип. 20 (2). С. 68-78.

²⁹⁶ Андрущенко В. П. Духовна сутність освіти. Вища школа України. 2007. 31(24). С. 6-10.

коли хтось вишиванку вдягає на свято і вчить державну мову, хтось активно займається волонтерською діяльністю, хтось перераховує кошти на зброю, а хтось вступає в лави ЗСУ.

Як зазначає Любов Карпець, «сьогодні стає все більш очевидним, що класична модель освіти є важливою передумовою формування економічного підходу до вивчення поведінки людини й потребує принципового перегляду, оскільки вже не відповідає вимогам, які висувуються до школи й освіти сучасним суспільством й виробництвом»²⁹⁷.

У світі формується модель не «суспільства споживання», а «суспільства виживання», де життя й здоров'я та інші ознаки цивільного життя стають не елементарними потребами людини, а розкішшю в умовах війни. Тому держава має сьогодні працювати на випередження в контексті формування освітньої політики (еміграція висококваліфікованих кадрів та молоді, демографічна криза, перекваліфікація в умовах війни та ін.)

Темі національно-патріотичного виховання як суспільного пропедевтичного елементу національної свідомості присвячені роботи як зарубіжних, так і українських авторів. Дослідження Віктора Андрущенка, Володимира Беха, Тимофія Лисенка, Михайла Красовицького, Василя Кременя, Олександри Коберник, Наталії Мойсеюк, Любові Новікової, Тетяни Окушко, Наталії Селіванової, Катерини Чорної та інших вчених дають змогу тлумачити патріотичне виховання як цілеспрямовану динамічну та системну взаємодію вихователя та вихованця на засадах співробітництва й партнерства. Дослідники порушують питання щодо ролі національних та патріотичних факторів в освітньому процесі, вказують на необхідність тісного зв'язку освіти та виховання із реаліями повсякденного життя.

Об'єктом дослідження впливу освітніх та виховних факторів на життя людей в умовах боротьби за існування мають стати змістовні складові сучасної освіти, що впливають на формування гармонійно розвиненої особистості в сучасному соціокультурному просторі, де людина формується не лише в комфортному та сприятливому освітньому середовищі та соціумі, неготовому чи готовому до використання нових технологій, а й в умовах глобальних викликів, безпосередньо пов'язаних з безпекою, життям та здоров'ям.

Предметом дослідження мають бути засоби, принципи, особливості, закономірності розвитку навчально-виховного характеру діяльності особистості у їх виваженій та скорегованій взаємодії, орієнтовані на вимоги війни, потреби життєдіяльності соціуму та мобілізаційного тилу.

У різні історичні епохи мета освіти визначалася співставленням єдності інтересів суспільства й людини, світу й людини. У більш глобальному розумінні

²⁹⁷ Карпець Л. А. Стратегічні цілі філософії освіти. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 2011. №1(1). С. 173.

— єдністю інтересів людства. У контексті сьогодення виділимо якісні характеристики нової гуманістичної парадигми освіти: відкритість світовому співтовариству, участь в утворенні й реалізації світових соціокультурних проєктів, що пов'язані з покращенням життя; протистоянням кризовим явищам, зокрема внутрішнім, та зовнішній агресії, екстремізму, тоталітаризму тощо; пізнання та використання кращих національних та світових традицій та досягнень; вміння співставляти інноваційні досягнення із соціокультурними традиціями; вміння корегувати сучасні інноваційні технології зі світовими екологічними стандартами; вміння будувати паритетні відносини з іншими країнами світу; органічне поєднання різних блоків знань, науково-технічних, соціогуманітарних, світоглядно-ідеологічних тощо; врахування специфіки західного та східного світобачення, залучення до глобальної світової взаємодії; протистояння тероризму та війнам.

Після вторгнення росії на територію незалежної України, у 2016 році колишній прем'єр-міністр України Євген Марчук наголошував на тому, що «одна з основних проблем сучасної України – це ігнорування близького й далекого історичного досвіду... Багато історій повторюється. Якби люди, що приймали важкі рішення, знали принаймні історію останніх 10–15 років, Крим ми могли б не втратити. Держава не опікувалася своїми людьми на Донбасі, фактично здавши його «в лізинг» одній структурі. На глибокому рівні відчуття держави як такої там було розмите. Саме тому так легко і ефективно відбулась інфільтрація «руського міра». Так от саме брак патріотичного виховання, відсутність усвідомлення держави як Батьківщини та батьківщини, структури, яка захищає, стала на Сході України ключовою проблемою. Євроінтеграція – це добре, але питання внутрішньої української інтеграції було повністю занедбане. В Україні дуже багато історичних явищ, які могли б такій інтеграції сприяти, але цього не відбувається»²⁹⁸.

Прем'єр-міністр Пруссії, бундесканцлер Північнонімецького союзу, перший райхсканцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк ще в XIX столітті зазначав про те, що успіх у війні можуть вирішувати два фактори: рушниця нового зразка і шкільний учитель, тобто технічний та освітній фактори.

На думку Галини Берегової, саме навчально-виховний процес є вкрай необхідний та важливий у складні переломні моменти розвитку країни, оскільки взаємоперетин філософії освіти й філософії виховання у системі свідомо планових впливів на особистість демонструє різні моделі виховання, створені на основі різних філософських концепцій²⁹⁹. І визначити семантику освітньо-виховного процесу філософія освіти спроможна саме через теоретично-історич-

²⁹⁸ Марчук Є. К. Дослідно. Сільські вісті, № 5 (19337). 19 січ. 2016. С. 1.

²⁹⁹ Берегова Г. Д. Взаємоперетин філософії освіти й виховання у теоретичній реконструкції форм і способів спілкування поколінь. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2013. № 1. С. 5.

ну ретроспективу та реконструкцію різних його підходів, напрямів та концепцій.

Повномасштабна війна докорінно змінила український освітній простір. Як зазначають Ірина Герасимова та Валентина Малик, освітній простір суспільства – це форма соціального єднання людей, яка створюється внаслідок їхньої спільної освітньої діяльності, цілі якої визначаються потребами суб'єктів, які навчаються. Освітній простір створює необхідні умови передачі досвіду в суспільстві від покоління до покоління, які забезпечуються такими чинниками, як адекватна інфраструктура, інформаційне забезпечення, соціальні умови...

У освітньому просторі відбуваються освітні процеси: виховання, зростання, соціалізація, навчання тощо³⁰⁰. Освіта – цілеспрямований процес навчання та виховання в інтересах як окремої особистості, так суспільства й держави. Навчання ж – це систематичний процес набуття нових знань, навичок, поведінки, цінностей через досвід, вивчення, освіти чи роздуми.

Як зазначає Віктор Андрущенко, освіта є потужним засобом формування неконфліктної свідомості, миролюбного світогляду, що дозволяє у подальшому його носіям реалізовувати принцип миру у політичній, державній, професійній діяльності. Навчання розв'язанню конфліктів сконцентроване на соціально-поведінкових проявах конфліктів. Така освіта зорієнтована на формування умінь вирішення міжособистісних конфліктів техніками переговорів та посередництва, а також на вироблення вмінь налагодження комунікацій шляхом активного слухання, визначення потреб, розділення фактів та емоційних висновків³⁰¹.

Але ж останні воєнні часи актуалізують навички відстоювання власної позиції принципами критичного мислення. Українські освітяни небезпідставно вважають, що поза навчанням не може бути повноцінного розвитку особистості; навчання стимулює, веде за собою розвиток і водночас спирається на нього. Зміст освіти, як компонент процесу навчання, є одночасно засобом викладання і об'єктом засвоєння. Тому питання про співвідношення навчання й розвитку є фактично питанням про те, яким є зміст і за яких умов він впливає на розвиток³⁰².

Процеси освіти й виховання людини протікають усередині її власної діяльності і що тільки на основі формування конкретних типів і видів діяльності в людини виникають і розвиваються певні психологічні новоутворення. Згідно

³⁰⁰ Герасимова І. Г., Малик В. О. Сучасні підходи до тлумачення поняття «освітній простір університету. Молодь і ринок. 2023. № 8 (216). С. 60. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/289427/283462>

³⁰¹ Андрущенко В. П. Цивілізаційна цінність миру в освітньому контексті. Освіта для миру: збірник наукових праць. Київ: Юрка Любченка, Т.І., 2019. С. 39.

³⁰² Нікітіна О. О. Розвиток концепції навчальної діяльності у психологічних дослідженнях ХХ століття. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2012. Вип. 107. С. 46.

класичної педагогіки, процеси навчання й виховання самі по собі не розвивають дитину, а лише це відбувається тоді, коли вони мають дієві форми й відповідний зміст³⁰³.

Саме в процесі навчання здійснюється неперервно-розвиваюча взаємодія об'єктивного та суб'єктивного, сутність якої полягає в тому, що соціальний досвід з усією його багатогранністю і складністю перетворюється в знання, уміння та навички, в ідеали та цінності людини, в її розумовий світоглядний потенціал, ідейність та високий культурний рівень. Тому українські освітяни наразі мають не уникати питань війни і миру, внутрішніх та геополітичних проблем України, а через їх аналіз формувати свідоме критичне ставлення здобувачів освіти до реалій життя.

Сучасна освіта базується на вивченні та запам'ятовуванні змісту. Однак перспективнішим було б орієнтуватися на мережеве навчання, на вміння шукати інформацію і застосовувати на практиці здобуті знання. В умовах війни в Україні, на думку Вікторії Ліпич, Олени Кузьменко, Інни Беркешук, навчання має бути адаптивним: побудова навчальної програми, яка повинна налаштовувати нові профілі, затребувані суспільством, має здійснюватися серед усіх агентів, що беруть участь в її розробленні. Суспільство й освітні заклади повинні співпрацювати, щоб адаптувати навчання до вимог військового стану. Йдеться про підготовку свідомих громадян, а не лише ефективних професіоналів: система освіти відкрита для громади та заснована на спільному навчанні, у ній бере участь усе суспільство. Завдання цієї системи полягає не в тому, щоби навчити громадян бути корисними в багатьох галузях, а й в тому, щоб навчити людей, здатних функціонувати на всіх соціальних рівнях, бути громадянами³⁰⁴.

Повномасштабна війна суттєво змінила роль викладача та його підготовки: від передавання змісту до орієнтації та підтримки студента, генеруючи умови, щоб саме він експериментальним способом будував власні знання. У цьому аспекті, слід означити нову систему навчання, яка змінює освіту. Дослідники Вікторія Ліпич, Олена Кузьменко, Інна Беркешук розуміють її в широкому сенсі, за межами простого розгляду як традиційного навчання³⁰⁵. Вважаємо, що варто систематично реалізовувати педагогічну синергію, коли навчаючи, виховують, і навпаки: виховуючи – навчають.

³⁰³ Никітіна О. О. Розвиток концепії навчальної діяльності у психологічних дослідженнях ХХ століття. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. 2012. Вип. 107. С. 49.

³⁰⁴ Ліпич В. М., Кузьменко О. Ю., Беркешук І. С. Філологічна наука й освіта України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: трансформація і сучасні вектори розвитку. *Академічні візії*. 2023. №16. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/152>

³⁰⁵ Ліпич В. М., Кузьменко О. Ю., Беркешук І. С. Філологічна наука й освіта України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: трансформація і сучасні вектори розвитку. *Академічні візії*. 2023. №16. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/152>

Поза сумнівом, російська агресія викликала хвилю патріотизму, яка сколихнула всю Україну. Самоорганізація громадянського суспільства, відданість і героїзм пересічних українців, військовослужбовців та добровольців стали одними з визначальних факторів, що дозволили зупинити агресора. У той же час, на початковому етапі виявилася низка системних проблем у забезпеченні національної безпеки. Зокрема, під час прямого протистояння з агресором певна частка особового складу силових структур виявилася неготовою до виконання своїх обов'язків щодо збройного захисту національного суверенітету й територіальної цілісності України і перейшла на бік окупанта. Однією з причин такого стану справ стала відсутність у них належної особистої мотивації щодо виконання службових і громадянських обов'язків, зокрема, брак патріотизму. Іншою проблемою є те, що в умовах збройної та інформаційної агресії РФ проти України, економічної кризи, а також відсутності єдиного ідеологічного стрижня в системі виховної роботи у молодіжному середовищі роками відбувалася руйнація позитивного образу України як могутньої незалежної держави з унікальною культурною спадщиною³⁰⁶. Це руйнувало мотивацію до захисту своєї держави, почуття обов'язку її обороняти.

Актуальними та пророчими залишаються настанови та погляди впливового теоретика українського консерватизму В'ячеслава Липинського стосовно того, що «бути патріотом – це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на Українській землі, а не мріяти про втоплення у Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом – це значить шукати задоволення не в тім, «щоб бути українцем», а в тім, щоб було честю носити ім'я українця. Бути патріотом – це значить вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не ненавидіти інших тому, що вони «не українці». Врешті, бути патріотом, це значить, будучи українцем, виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети...»³⁰⁷.

Найрозповсюдженішим є тлумачення поняття виховання як процесу, пов'язаного із будь-яким свідомо спланованим інтелектуальним, естетичним чи моральним впливом, що здійснюється на індивіда чи групу людей будь-якого віку. У професійному сенсі виховання – це діяльність підготовлених професіоналів, що, керуючись спеціально розробленими програмами, здійснюють ціленаправлену діяльність із метою формування у підопічних моральних та культурних норм. «... В найзагальнішому вигляді філософію виховання можна

³⁰⁶ Сьомін С. В. Патріотичне виховання молоді як невід'ємна складова системи забезпечення національної безпеки України. *Серія «Національна безпека»*. № 34. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-06/patriotuzm-d0e63.pdf>

³⁰⁷ Лист В. Липинського до Б. Шемета. Писаний у Райхенау 12.12.1925 р. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Римаренко Ю. І. (відп. ред.) та ін. К : Довіра, Генеза. 1996. С. 745–746.

розглядати як галузь знання, що розробляється на перетині філософії, соціології і педагогіки, в якій, спираючись на певне розуміння образу людини, дається трактовка сутності виховання, його завдань і цілей; розробляються загальні підходи до проблем співвідношення розвитку, соціалізації і виховання людини; визначаються цінності та принципи виховання тощо»³⁰⁸.

Дослідники Неллі Бондаренко та Сергій Косянчук дають педагогам методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання громадян новітньої реальності й трансформації їх життєвих завдань у контексті форс-мажорних викликів російсько-української війни³⁰⁹. Неллі Бондаренко акцентує увагу на національних почуттях як квінтесенції всієї системи цінностей, заснованої на етнорелігійній, етнополітичній, етносоціальній, етнокультурній свідомості³¹⁰. У статті Вадима Лубчака навчання й виховання розглянуто з позиції їх обопільної єдності, здатності забезпечувати засвоєння предметних знань, формування умінь і навичок та одночасно актуалізувати ментальні структури особистості³¹¹.

Григорій Волинка, розглядаючи феномен педагогічного університету, осмислював філософію виховання. Він писав, що філософію та інші соціально-гуманітарні дисципліни, що мають відношення до виховання людської душі, можна викладати цілком інформативно, за принципом *alma*, прагнучи, щоб студент запам'ятав і міг відтворити певну суму відомостей, але виховна їх віддача у такому разі буде мінімальною³¹². Метою ж викладання філософських дисциплін в університеті дослідник вважає безпосереднє залучення студентів у історичний досвід самосвідомості, рефлексії, розуміння, вибору, свободи і відповідальності, наголошуючи, що поняття необхідні тут лише для вербалізації даного досвіду, а смислом філософії є особливий душевний стан «щирої зацікавленості, закоханості у мудрість, в себе у цьому стані». Згідно переконань дослідника, цей стан означає розуміння відносин «зовнішньо-внутрішнього», спонукає до пошуків у собі і ззовні, до постійного самозбагачення, творчості й

³⁰⁸ Берегова Г. Д. Взаємоперетин філософії освіти й виховання у теоретичній реконструкції форм і способів спілкування поколінь. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 1. С. 6.

³⁰⁹ Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ : Фенікс, 2022. С. 34.

³¹⁰ Бондаренко Н. В. Цінності об'єднаної Європи та їх формування в Українській новій школі. «Science progress in European countries: new concepts and modern solutions»: papers of the 8th International Scientific Conference» (July 12, 2019, Stuttgart, Germany), Stuttgart, 2019. С. 67.

³¹¹ Лубчак В. М. Слідами Петра Григоренка треба створити всесвітній фронт боротьби з імперською росією. Чому всі українці мають знати про генерала, що рятував честь України. День, 16–17 травня 2014. С. 6.

³¹² Волинка Г. І. Вибране. Нац.пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 256.

трансцендування. І перебуваючи у цьому стані людина залишається цікавою для себе та інших ³¹³.

Григорій Волинка наголошував, що самосвідомі мотиви до самостійного підвищення фахової та загальної освіти проростають лише в душах з щирою, відвертою, окультуреною філософським досвідом тонкою та гармонійною конституцією. Досягнення цього можливе за рахунок досить тривалого заглиблення у світ соціально-гуманітарних знань, які, до речі, і виховують людську душу, здатну відповідально ставитися до набуття нових здобутків і піклуватися про загальну просвіченість, ясність і впорядкованість. Їй не властиво задовольнятися лише набором уявлень про світ своїх фахових чи життєвських інтересів, вона завжди буде прагнути до формування понятійної картини світу»³¹⁴. Таким чином, Григорій Волинка наполягав на зв'язку виховання з реальною дійсністю людини, єдності свідомості та поведінки у вихованні, цілеспрямованості виховного впливу, що базується на засадах гуманізму та патріотизму, що в наших сучасних реаліях є підвалинами для боротьби за виживання, права на існування державної суверенності українського суспільства. Але в довоєнних реаліях спостерігалось перманентне скорочення філософських та соціогуманітарних дисциплін в ЗВО України, наслідки ми бачимо зараз.

Доробок зарубіжних та українських фахівців, оприлюднений вже після початку російсько-української війни здебільшого стосується висвітлення практичної ефективності системного патріотичного виховання та формування національної самоідентичності на унаочнених прикладах мужності та героїзму українців на фронті та в тилу.

Нав'язана росією війна загострила питання, що давно висіли в повітрі, проте не часто озвучувалися в українській спільноті. Вони надто довго залишалися без рішучих і переконливих відповідей. Воєнна реальність змусила давати відповіді на них у режимі реального часу. Це питання відсутності чітко артикульованої національної ідеї забезпечувати підґрунтя системи виховання, патріотизму та національної гідності громадян. Такого виховання, метою якого стало би знання чіткої відповіді на найголовніше екзистенційне питання війни: «За що я, як громадянин України, готовий віддати своє життя на фронті?»

Питання самоідентифікації та любові до своєї землі, історії, культури, віри стало не лише основною заporукою стійкості української нації, а й гарантією її майбутнього існування. І це стосується не лише України, а й будь-якої іншої демократичної суверенної держави, яка відстоює своє право на існування перед лицем зовнішньої агресії.

Як слушно зазначав Євген Марчук у 2016 році, саме брак патріотичного виховання, відчуття держави як Батьківщини, структури, яка захищає, стали на

³¹³ Там само. С. 347.

³¹⁴ Там само. С. 349.

Сході України у 2014 році однією з ключових проблем. Євроінтеграція – це добре, але питання внутрішньої української інтеграції було повністю занедбане. В Україні дуже багато історичних явищ, які могли б такій інтеграції сприяти, але цього не відбувається»³¹⁵.

На реалізацію основних функцій патріотичного виховання (упорядкування всього спектру впливів оточуючого середовища на виховання патріотизму підростаючої молоді та створення патріотично спрямованого виховного простору для розвитку патріотичних почуттів особистості) впливають як зовнішні (об'єктивні), так і внутрішні (суб'єктивні) фактори. До зовнішніх (об'єктивних) факторів можна віднести соціально-історичні особливості, культурні традиції країни, прийняту в ній систему освіти. Патріотичне виховання визначається єдністю мети і змісту, причому саме у відповідності до мети обирається зміст і способи виховної діяльності. Крім цього, саме з метою порівнюються реальні результати виховання. Загальна мета патріотичного виховання конкретизується системою завдань. Як зазначалось вище, патріотичне виховання визначається єдністю мети і змісту, причому саме у відповідності до мети обирається зміст і способи виховної діяльності. Крім цього, саме з метою порівнюються реальні результати виховання. Загальна мета патріотичного виховання конкретизується системою конкретних практичних завдань³¹⁶. Внутрішні ж фактори, на наше переконання, залежать виключно від самої особистості, від її особистісної системи матеріальних та духовних пріоритетів.

Філософськи осмислюючи парадигми освіти, дослідниця Тетяна Лисенко розглядає виховання як благо, не лише як освіченість особистості, а як фактор соціальної стабільності, національного ствердження, економічного добробуту. Враховуючи сучасні потреби суспільного життя, освітню трансформацію відповідно до глобалізаційних процесів, економічних можливостей та національних традицій, надає перевагу гуманістичній концепції освіти та виховання у освітньому просторі України³¹⁷.

Дослідивши історію становлення філософії освіти як науки, проаналізувавши філософські напрями та підходи, а також опрацювавши сучасні педагогічні технології, Анатолій Яковлев визначає в їх межах основні завдання освіти, спрямовані на розвиток та виховання особистості. Так, завданням догматичного реалізму, на його думку, є виховання раціональної особи з розвиненим інтелектом, забезпечення знаннями вічних моральних принципів, передача традиційних духовних цінностей. Метою академічного раціоналізму є сприяння інтелектуальному зростанню особи, але при чіткій диференціації

³¹⁵ Марчук Є. К. Дослідно. *Сільські вісті*, № 5 (19337). 19 січ. 2016. С. 1.

³¹⁶ Устименко І. П. Патріотичне виховання учнівської молоді, окреслене війною. *Педагогічний вісник*. 2022. №1-2. С. 27.

³¹⁷ Лисенко Т. С. Філософія виховання у трансформаційному освітньому просторі. *Філософія*. 2017. Випуск 37(50). С. 83.

на здатних і нездатних засвоїти фундаментальні знання. Завданням прогресивістського прагматизму є виховання особи, здатної до самореалізації; процес навчання переноситься і у життя, не обмежуючись навчальним закладом та базується на інтересах вихованців, підкреслюється можливість самостійного вибору предметів; методи викладання навчальних дисциплін стають гуманістичнішими. Суть соціального реконструкціонізму проявляється у вихованні людини, здатної до вдосконалення та перетворення суспільства, до розрізнення проблем, від яких страждає суспільство, та їх вирішення; у процес навчання та виховання прагнуть утілити ідеали рівності та культурного плюралізму³¹⁸.

За Анатолієм Яковлевим, саме така класифікація концепцій дає змогу визначити певну тенденцію: сучасна філософія освіти все меншою мірою береться за глумачення глобальних проблем освітньої дійсності (маючи при цьому всеосяжний характер), а й асимілює стрижневі ідеї в культурі, свідомості, соціальному житті. Отже, вона репрезентує не глобальний, а скоріше конкретний, спеціальний, але, безумовно, філософський погляд на освіту. У той же час як сукупність ціннісних оформлених уявлень про освітню теорію, політику й практику філософія освіти забезпечує цілісність бачення і розв'язання проблем в освіті. Це означає, що на відміну від власне філософії, філософія освіти, яка, безумовно, є самостійною усталеною науковою галуззю, що склалася всередині філософського і педагогічного знання, повинна сприяти розвиткові методології педагогіки, педагогічної теорії і, врешті-решт, реальної освітньої практики. При цьому вона має стимулювати взаємне посилення різних філософських підходів, спрямованих на вирішення освітніх завдань, їх взаємну доповнюваність, а не абсолютизацію відмінностей³¹⁹.

Наразі виховний процес здійснюється в реальному часі та реальних умовах – у героїчний період історії України. Російсько-українська війна створила в нашій державі передумови, які мають вивести ідеї гуманізації та демократизації освіти та виховання на інший, більш якісно новий рівень уявлення про національно-патріотичне виховання як педагогічну категорію, яка нині переживає оновлення, в котрий раз довівши історичну незламність сили волі, національної свідомості та духовної сили українського народу. Сучасні реалії повномасштабного вторгнення різко змінили парадигму й фундамент національно-патріотичного виховання – від словесно-споглядального та абстрактного до дієвого, активного та співпричетного.

³¹⁸ Яковлев А. О. Філософські концепції освіти: методологічний і аналітичний потенціал. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 2. С. 99.

³¹⁹ Яковлев А. О. Філософські концепції освіти: методологічний і аналітичний потенціал. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 2. С. 95.

Сучасний етап українського державотворення має надзвичайно велике значення для формування майбутнього українського народу, подальших перспектив розвитку Європи, а зрештою і всього світового порядку. У сучасних надважких умовах протистояння російській збройній та інформаційно-психологічній агресії пріоритетними завданнями суспільного і соціально-економічного розвитку України має стати, поряд з забезпеченням нашої територіальної цілісності та інтеграцією до європейського співтовариства, розбудова якісно нової державної стратегії національно-патріотичного виховання, яка значною мірою і вплине на майбутню долю Української держави. Національно-патріотичне виховання молоді як невід’ємна складова системи забезпечення національної безпеки України – це комплексна системна й цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, громадськості, сім’ї, закладів освіти й інших соціальних інститутів. Її мета – формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності і любові до Батьківщини, постійної готовності до виконання свого обов’язку із захисту національних інтересів. Головним завданням національно-патріотичного виховання молоді виступає формування у неї позитивного ціннісного ставлення до Українського народу, Батьківщини, власної держави та нації³²⁰. Українська молодь має наочний приклад відданості й самопожертви свої батьків, отже має чим пишатися. Виховання гордості за свій народ, за свою державу, формування власної гідності й причетності до сил добра має системно здійснюватися на всіх щаблях управління української системи освіти.

Руслан Васильченко та Олександр Данильченко вважають, що саме через глобальне навчання формується вміння бути толерантним до носіїв інших цінностей та відповідальним за свої вчинки, здатність до міжкультурної взаємодії та до рефлексії власної ідентичності. На їх погляд, завдяки глобальному навчанню та вихованню людина визначається із власною світоглядною позицією, формує свої уявлення та судження про світ та про суспільні процеси, які в ньому відбуваються, а також вчиться оцінювати переваги та ризики таких процесів. Проаналізувавши класифікації освітніх пріоритетів, дослідники зазначають, що проблема формування нового розуміння світу та світосприйняття у світоглядній культурі у добу глобалізації тісно пов’язана та залежить від спрямування зусиль на отримання розумного балансу між національним і патріотичним та мультикультурним, між глобальним та локальним у світогляді сучасної людини. Окремою проблемою пріоритетності освітньої діяльності, на думку дослідників, є поєднання національного й патріотичного виховання із демократичним³²¹.

³²⁰ Сьомін С. В. Патріотичне виховання молоді як невід’ємна складова системи забезпечення національної безпеки України. *Серія «Національна безпека»*. № 34. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-06/patriotuzm-d0e63.pdf>

³²¹ Васильченко Р. В., Данильченко О. О. Освітні пріоритети формування світоглядної культури в добу глобалізації. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 40. С. 27.

Доречно зазначити, що освіта, яка була раніше й сучасна освіта має на меті здійснювати розвиток особистості і суспільства загалом. Сучасна освітня парадигма – це певний стандарт, в якому прописані різні концепції, які втілюються на практиці. Формування парадигми сучасної освіти відбувається під впливом сучасного розвитку науки і техніки, адже саме освіта підпорядковується сучасним вимогам суспільства. Саме тому, духовна, культурна, компетентна, гуманна особистість, яка використовує надбання науково-технічного прогресу, забезпечить сучасний розвиток нашої держави на європейському економічному рівні³²².

Усвідомлення пріоритетної ролі освіти в суспільстві, а також її опора на національне культурне підґрунтя, використання прогресивного світового досвіду сприятиме посиленню оборонного потенціалу країни та посиленню національного духу в надскладних реаліях сьогодення.

Освіта України в умовах війни повинна орієнтуватися на те, щоби надати можливість студентам розвивати власні знання. Обов'язкові предмети, розділені за віком, система кваліфікацій, заохочень і покарань, тиск на викладачів і студентів, суворі графіки і жорсткі рамки пригнічують творчий потенціал і творче мислення, а також не придатні до реалізації в умовах повномасштабної війни. Тож, щоб освіта витримала виклики ХХІ століття, необхідно створювати провідні та інноваційні навчальні програми. Водночас викладач має спонукати студента думати, мотивувати на досягнення вагомого результату. Викладач повинен спостерігати за своїми студентами, вчитися, здобувати знання, бути інноваційним і позитивно впливати на формування світогляду молоді³²³.

Руслан Васильченко, Олександр Данильченко виокремлюють освітні пріоритети у формуванні світоглядної культури сьогодення: розвинутість усвідомлення складності та багатогранності сучасного глобалізованого світу та її ролі і місця в ньому, а також здатності протистояти сучасним викликам та ризикам, поважаючи при цьому точку зору інших. Важливими знаряддями для досягнення цих стратегічних цілей освіти мають стати глобальна освіта і виховання, які спрямовані на формування та розвиток цивілізаційних компетентностей і комплементарно пов'язані із інтеркультурною освітою як наскрізним принципом організації освіти протягом усього життя, яка внутрішньо пов'язана із гуманізацією, демократизацією освіти та орієнтацією на розвиток і розкриття креативного потенціалу людини і як особистості, і як громадянина – громадянина своєї країни і громадянина світу³²⁴.

³²² Опольська М. В., Челомбітько Т. В., Міршук О. Є., Лютько Н. Є., Козаченко С. М. *Філософські основи сучасної парадигми освіти. Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 1. URL: <https://almanac.pnu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/150/141>

³²³ Ліпич В. М., Кузьменко О. Ю., Беркешук І. С. Філологічна наука й освіта України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: трансформація і сучасні вектори розвитку. *Академічні візії*. 2023. №16. С.5. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/152>

³²⁴ Васильченко Р. В., Данильченко О. О. Освітні пріоритети формування світоглядної культури в добу глобалізації. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40. С. 28.

Експертне середовище в європейських країнах активно обговорює нові підходи щодо питання патріотичного виховання в умовах зростання рівня терористичної загрози та неконтрольованої міграційної хвилі в ЄС.

Як показують події останніх років, забезпечення належним чином національного суверенітету і територіальної цілісності України потребує докорінного реформування вітчизняної системи виховання молоді, її спрямування на становлення свідомих громадян і патріотів української соборності. Нині проблема патріотичного виховання набуває особливого значення, оскільки від її вирішення напряму залежить майбутнє нашої нації. Патріотичне виховання має чітку цільову настанову – готувати до захисту Батьківщини, і виступає невід’ємною складовою системи забезпечення національної безпеки України. У сучасних умовах актуальним завданням є теоретичне переосмислення підвалин патріотизму, формування нових підходів до національно-патріотичного виховання молоді. Патріотичне виховання, як складова національно-патріотичного виховання, має забезпечувати становлення самодостатнього громадянина патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання своїх громадянських обов’язків та успадкування духовно-культурних надбань Українського народу³²⁵.

Таким чином, на даному етапі розвитку та боротьби за суверенне існування України, коли постала пряма загроза денаціоналізації, втрати державності, коли громадяни виборюють елементарне право на існування, необхідно, щоби кожен заклад освіти, наукова установа, державна управлінська структура, кожна авторитетна постать стали для українців взірцем реалізації найкращих рис українця, здатного бути свідомою особистістю, самовіддано розбудовувати незалежну, демократичну, правову державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності, виборювати право на європейський цивілізаційний поступ. Отже, сучасна освіта в Україні все більше має орієнтуватися на гуманітарні цінності, на формування патріотичного світогляду людини, яка має знати, як будувати та захищати мирний і безпечний світ. Ці знання перестають бути ціннісно-нейтральними, постмодерністські плюральними, і усвідомлення цього накладає особливу відповідальність на систему освіти, яка має враховувати реалії життя та перейматися створенням сприятливих умов для гідного життя та розвитку її громадян, використовуючи патріотичне виховання як надважливий ідеологічний фундамент української державності. Якісно організований, ціннісно орієнтований на гуманізм та патріотизм, наповнений інноваційним змістом, і безпечний виховний та освітній процес на сучасному етапі – надважлива стратегічна складова боротьби за державну суверенність та право на існування не лише української нації, а й усіх демократичних країн світу.

³²⁵ Сьомін С. В. Патріотичне виховання молоді як невід’ємна складова системи забезпечення національної безпеки України. *Серія «Національна безпека»*. № 34. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-06/patriotuzm-d0e63.pdf>

ІННА СЕРЕДІНА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ЯК ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ

Розвиток сучасної суверенної демократичної української держави значною мірою залежить від активної участі молоді в суспільному житті. Молодь є ключовим соціальним, економічним та інтелектуальним ресурсом суспільства, каталізатором прогресивних змін і суспільних трансформацій. Одним із пріоритетних завдань держави є створення сприятливих умов для всебічного розвитку молодого покоління, що сприятиме його ефективній інтеграції в різні сфери суспільного життя. Відповідно до Закону України «Про основні засади молодіжної політики», одним із ключових напрямів державної молодіжної політики є забезпечення умов для залучення молоді до громадського, політичного, соціально-економічного та культурного життя країни, а також популяризація її ролі у процесі прийняття рішень³²⁶.

Молодь характеризується високим рівнем соціальної активності, мобільності та інтелектуального потенціалу, що дозволяє їй ефективно реалізовуватися в різних сферах суспільної діяльності. Вона становить окрему соціально-демографічну групу, і її виокремлення зумовлене не лише віковими чи психологічними характеристиками, а й специфікою потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій. Молоде покоління відіграє важливу роль у формуванні майбутнього держави, і його активна участь у суспільних процесах є необхідною умовою стабільного розвитку демократичного суспільства.

Сучасні суспільні трансформації ставлять перед молоддю комплекс завдань, вирішення яких потребує її активної інтеграції у соціальні відносини та налагодження взаємодії з різними соціальними інститутами. Особливої актуальності набуває проблема ціннісних орієнтацій молодого покоління,

³²⁶ Закон України «Про основні засади молодіжної політики». 2021, № 28, ст. 233 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>.

що значною мірою визначається умовами повномасштабної воєнної агресії з боку рф, яку переживає українське суспільство. Як зазначають соціологи, у періоди глибоких суспільних змін, коли трансформується соціальна структура, утверджується нова нормативно-ціннісна модель, а ціннісні розбіжності істотно впливають на функціонування суспільства, проблема формування та переосмислення ціннісних пріоритетів набуває особливої значущості. У контексті воєнного стану це питання є критично важливим для молодіжного середовища, оскільки саме молодь відіграє ключову роль у формуванні майбутньої суспільної парадигми.

Аналіз і формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді стає особливо актуальним на етапах глибоких суспільних трансформацій, коли змінюється політико-економічна модель та формуються нові суспільні відносини. Збереження суверенної української державності та її інтеграція у європейський безпековий, економічний і культурний простір як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин неможливі без глибоких соціально-психологічних змін у масовій свідомості. Це вимагає від кожного громадянина побудови нової системи цінностей, що узгоджується з загальнолюдськими принципами, а також формування нових моделей поведінки, орієнтованих на демократичні та європейські стандарти. Водночас суперечливий характер соціокультурних змін, що відбуваються в сучасному суспільстві, суттєво впливає на процеси соціалізації молоді, визначаючи її адаптацію до нових реалій та перспектив подальшого розвитку.

За три десятиліття незалежності України сформувалося покоління, чий світоглядні орієнтири, ціннісні установки та соціальні пріоритети суттєво відрізняються від інших вікових груп населення. Внаслідок інформаційно-комунікаційних змін, що відбулися в суспільстві протягом останніх років, ідеологічні та регіональні відмінності частково нівелювалися під впливом загальних тенденцій глобалізації та цифровізації. Молодь, яка народилася і зросла в умовах відкритого інформаційного простору, позбавлена впливу ідеологічних обмежень тоталітарного режиму, формує нові соціокультурні тенденції, руйнує усталені стереотипи та висуває до суспільства нові вимоги.

В умовах повномасштабної збройної агресії відбуваються глибинні трансформації суспільних інститутів і спільнот, що суттєво змінюють механізми соціалізації молодого покоління. Перебудова соціального середовища спричиняє переоцінку ціннісних пріоритетів та зміну поведінкових стратегій молоді. Зі вступом у доросле життя процес соціального самовизначення молодих людей реалізується через систему освіти, виховання, засвоєння культурного досвіду та взаємодію із соціальними інституціями. У цьому процесі ціннісні орієнтації, соціальні норми та установки відіграють роль ключових психосоціальних медіаторів, що визначають соціальний статус особистості та її роль у суспільстві.

Цінності становлять фундаментальні орієнтири особистості, які визначають її інтереси, потреби та механізми їх реалізації. Вони формують світоглядну систему, самооцінку індивіда, його ставлення до соціального середовища та впливають на поведінкові патерни. Водночас система ціннісних орієнтацій виконує функцію внутрішнього регулятора ставлення особистості до соціальної дійсності та процесів, що в ній відбуваються.

Дослідження динаміки змін у ціннісних і моральних орієнтаціях молоді, аналіз її соціальних потреб і культурних запитів дає змогу здійснювати науково обґрунтовану корекцію державної молодіжної політики та забезпечувати ефективний вплив на процес соціалізації нового покоління. У цьому контексті важливу роль відіграють державні інституції та громадянське суспільство, які, використовуючи відповідні соціальні механізми, сприяють формуванню в молодіжному середовищі цінностей, орієнтованих на демократичні принципи, громадянську відповідальність та суспільну активність. Оскільки саме молодь визначає вектор подальшого розвитку держави, дослідження її соціалізації та формування ціннісних орієнтацій набуває особливої актуальності в умовах сучасних суспільних трансформацій.

Сучасні соціокультурні трансформації зумовлюють нагальну потребу в глибокому осмисленні характеристик ціннісних орієнтацій молоді, які формуються в процесі соціалізації. Особливого значення набуває дослідження механізмів їхнього становлення, прояву через духовну автономію особистості, підвищення рівня її соціальної активності, а також через творче засвоєння культурного досвіду попередніх поколінь. Цей процес сприяє формуванню індивідуального досвіду та досягненню соціальної зрілості, що відбувається шляхом усвідомленого, критично рефлексивного й вибіркового опрацювання соціальних норм і цінностей. Водночас молодь адаптується до вимог сучасного суспільства та внутрішніх закономірностей особистісного розвитку, що визначають напрям її соціального становлення.

Молодіжна спільнота є невід’ємною частиною різних соціальних груп та етнокультурних спільнот, відіграючи роль як продукту, так і засобу їхнього відтворення. Як носій значного інтелектуального потенціалу, підвищеної креативності та здатності до інноваційного мислення, молодь відіграє ключову роль у прискоренні соціального прогресу та впровадженні нових ідей. В умовах науково-технічної та інформаційної революції її суспільна значущість суттєво зростає, оскільки саме молоде покоління найбільш адаптивне до змін, швидко засвоює знання, формує компетентності й освоює новітні технології.

Психологічний стан особистості в умовах соціальної стабільності значною мірою визначається рівнем відповідності її поведінки суспільним нормам і очікуванням. Формування світоглядних орієнтацій молоді ґрунтується на соціальних цінностях, що виступають як узагальнені уявлення про життєві пріоритети, нормативні засади та цілі поведінки. У процесі соціалізації молодь

засвоює соціально-психологічний досвід, що проявляється у її мотиваційно-ціннісних установках, переконаннях, інтересах і формах соціальної взаємодії. Життєдіяльність особистості є водночас сферою реалізації її ціннісних орієнтацій, які можуть піддаватися переоцінці під впливом соціокультурних змін, підтверджуючись або модифікуючись у процесі життєвого досвіду.

В Україні функціонує активна наукова спільнота, що займається дослідженням процесів соціалізації молодого покоління, структури та динаміки їхніх ціннісних орієнтацій. Зокрема, Ольга Артеменко спеціалізується на питаннях молодіжної правової освіти та соціальної інтеграції, Юрій Бібік аналізує аспекти соціалізації молоді в українському контексті, Світлана Кириченко проводить дослідження у сфері соціології молоді та соціальної роботи, Віктор Маркушин зосереджується на соціокультурних аспектах взаємодії молоді з суспільством, а Олена Шумовська вивчає проблематику соціалізації, освіти та культури молоді.

Основними науковими установами, що здійснюють дослідження в зазначеній галузі, є Інститут соціології Національної академії наук України (ІС НАН України), який проводить комплексний аналіз соціальних процесів, включаючи соціалізацію молодого покоління; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, де на факультетах соціології та психології досліджуються питання соціалізації та формування ціннісних орієнтацій; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, зосереджений на соціалізації в контексті педагогічних процесів; та Національний університет «Києво-Могилянська академія», який проводить соціологічні та культурологічні дослідження ціннісних орієнтацій молоді. Також вагомий внесок у цю сферу роблять молодіжні дослідницькі групи та громадські ініціативи, що займаються вивченням соціалізаційних процесів в українському суспільстві.

Аналіз соціалізації молоді в умовах повномасштабного воєнного конфлікту потребує використання специфічних теоретико-методологічних підходів, що враховують трансформацію ціннісних орієнтацій під впливом кризових умов. У контексті дослідження соціалізації молоді в умовах воєнного конфлікту доцільним є використання кількох теоретико-методологічних підходів, що дозволяють комплексно аналізувати процес формування ціннісних орієнтацій. Одним із ключових є концепція соціальної конструкції реальності, яка пояснює формування соціальних уявлень через взаємодію та комунікацію. В умовах воєнного конфлікту особливо важливо вивчати, яким чином соціальні групи інтерпретують і переосмислюють реальність та як ці процеси впливають на соціалізацію молоді, змінюючи її світоглядні орієнтири.

Не менш значущою є теорія соціальної взаємодії, що акцентує увагу на комунікативних процесах як основному механізмі соціалізації. В умовах війни специфіка взаємодії молоді, військових, членів родин та інших соціальних груп може визначати як індивідуальне сприйняття соціальних норм, так і колектив-

ну ідентичність. Отже, важливу роль відіграє теорія соціальної ідентичності, що дозволяє проаналізувати вплив воєнного конфлікту на національну, етнічну та соціальну самоідентифікацію молодого покоління.

Культурний підхід передбачає дослідження мовних, символічних, ритуальних та інших культурних аспектів, які відіграють ключову роль у формуванні ціннісних орієнтацій молоді. Символічні практики, культурні традиції та нові форми комунікації можуть як сприяти консолідації суспільства, так і викликати соціальні розбіжності. Водночас теорія стресу та ментального здоров'я є необхідною для аналізу впливу стресових ситуацій, зокрема війни, на соціалізаційні процеси. Вона дозволяє оцінити рівень психологічної адаптації молоді та визначити механізми подолання стресу в умовах воєнного конфлікту.

Окремої уваги потребує гендерний підхід, який розглядає трансформацію гендерної соціалізації під впливом воєнних подій. Війна змінює традиційні уявлення про гендерні ролі, формуючи нові соціальні очікування щодо чоловіків і жінок. Аналіз цих змін є важливим для розуміння процесів конструювання гендерної ідентичності в умовах кризових соціальних трансформацій. Застосування зазначених теоретичних підходів дозволяє забезпечити комплексний аналіз соціалізаційних процесів молоді, що сприятиме розробці ефективних механізмів адаптації та інтеграції молодого покоління в суспільне життя в умовах воєнного та поствоєнного періоду.

У межах молодіжного дискурсу особливої наукової уваги заслуговує формування системи ціннісних орієнтацій, які визначають основу особистісного розвитку, впливають на рівень соціальної активності, загальне світосприйняття та ставлення індивіда до себе і суспільства. Саме ціннісні орієнтації є ключовими детермінантами громадянської позиції молоді, формуючи її соціальну відповідальність та напрям соціальної взаємодії.

Застосування запропонованих теоретико-методологічних підходів має важливе значення для аналізу процесів соціалізації молоді в умовах воєнного конфлікту, оскільки вони дозволяють розкрити особливості впливу війни на формування ціннісних установок молодого покоління.

Об'єктом дослідження є молодь як специфічна соціально-демографічна група, що формується під впливом соціальних трансформацій. Предмет дослідження – соціалізація молоді як процес становлення її ціннісних орієнтацій. Метою дослідження є встановлення взаємозв'язку між процесами соціалізації та формуванням ціннісних орієнтацій у молодіжному середовищі.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- розгляд соціалізації як процесу формування ціннісних орієнтацій;
- аналіз основних теоретичних підходів до дослідження соціалізації молоді та виокремлення їхніх концептуальних відмінностей.

Поставлена мета та визначені завдання зумовили вибір відповідних методологічних засад дослідження. Оскільки проблема соціалізації молоді та фор-

мування її ціннісних орієнтацій має міждисциплінарний характер, доцільним є використання методів соціогуманітарних наук, зокрема соціології та аксіології. У дослідженні застосовано історико-генетичний метод, який дозволяє аналізувати взаємозв'язок історичних та соціологічних аспектів теорій соціалізації й ціннісних орієнтацій. Системний та комплексний методи використано для дослідження формування ціннісних орієнтацій молоді в контексті соціології особистості, соціології молоді, соціології цінностей, соціології виховання, а також соціальних структур та інститутів. Порівняльний метод застосовано для аналізу вторинних соціологічних даних всеукраїнських досліджень, що стосуються молодіжних ціннісних орієнтацій.

Людина є соціальною істотою, однак соціальності вона набуває у процесі взаємодії із суспільством. Дослідження механізмів інтеграції особистості в соціальне середовище, засвоєння нею суспільних норм і моделей поведінки сприяє глибшому розумінню особливостей соціальної активності в умовах як мирного, так і кризового (зокрема, воєнного) періоду. Суспільство є визначальним чинником формування світоглядних орієнтацій та моделей соціальної поведінки особистості. Відповідно, процес набуття соціальності можна визначити як засвоєння індивідом або групою соціальних норм, моделей взаємодії та механізмів соціального контролю, що забезпечують їхню інтеграцію в соціальну систему³²⁷. Французький соціолог Габріель Тард концептуалізував цей процес під терміном «соціалізація», наголошуючи на його ключовій ролі у формуванні суспільних зв'язків.

У теорії соціалізації Г. Тарда центральним є поняття наслідування як механізму соціальної взаємодії. У межах його статусно-рольової концепції виокремлюються два основні статуси – статус педагога та статус здобувача освіти, що розглядаються як основні компоненти процесу соціального навчання. Взаємодія між цими статусами є ключовою для засвоєння соціальних норм і моделей поведінки, що забезпечує процес інтеграції молоді у суспільне середовище та сприяє формуванню її ціннісних орієнтацій.

Термін «соціалізація» (від лат. *socialis* – суспільний) має понад столітню історію і широко застосовується в різних наукових галузях. У 1956 році він був офіційно внесений до реєстру Американської соціологічної асоціації, а наприкінці 1960-х років проблема соціалізації набула міждисциплінарного характеру. На сучасному етапі це поняття використовується в дослідженнях соціальних та гуманітарних наук для аналізу широкого спектра явищ, пов'язаних із включенням індивіда в суспільство.

Попри багатовимірність дефініцій соціалізації, більшість з них містять спільне положення про те, що її сутність полягає в засвоєнні індивідом со-

³²⁷ Гавриленко І. М. Соціологія. Кн. 2. Соціальна динаміка. К.: ВЦ «Київський університет», 2000. С. 20.

ціального досвіду. Однак тлумачення цього досвіду, його структурних компонентів, механізмів і послідовності засвоєння варіюються, що свідчить про складність та багатогранність феномену соціалізації, а також про різноманітність її форм³²⁸. Така теоретична різноплановість зумовлює необхідність широкої методологічної бази для вивчення соціалізації, сприяє появі різних наукових напрямів, шкіл і концепцій. Одним із найпродуктивніших підходів до дослідження цього явища є *соціологічний підхід*, що розглядає соціалізацію як процес набуття соціальних норм, ролей та культурних зразків через взаємодію з суспільством.

У межах вивчення соціалізації співіснують два основні напрями: *біогенетичний та соціогенетичний*.

Представники *біогенетичного напрямку* вбачають визначальний чинник розвитку особистості в біологічних (генетичних) аспектах. Вони наголошують, що різні типи соціальної поведінки є генетично зумовленими, а соціокультурні умови лише впливають на швидкість розкриття природжених задатків і здібностей, не змінюючи їхньої сутності.

Натомість представники *соціогенетичного напрямку* об'єднують численні етнопсихологічні, соціально-психологічні теорії та емпіричні дослідження, які доводять, що особистість формується переважно під впливом соціокультурного середовища. Вони виходять з того, що різні типи особистості є продуктом різних культур, а культура виконує функцію стандартизації соціального досвіду: інтегровані в особистості соціокультурні норми стають регулятивними чинниками її відчуттів, мислення та поведінки. Таким чином, основним результатом соціалізації, згідно з цим підходом, є адаптація індивіда до культури, у межах якої він живе і функціонує.

Проблематика взаємозв'язків та взаємозалежностей між людиною і суспільством займає ключове місце в науковій спадщині класиків соціології, зокрема О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, М. Вебера та їхніх послідовників. Від часу становлення соціології як науки дослідники приділяли особливу увагу визначенню ролі суспільства у формуванні індивіда та впливу індивідуальних дій на соціальні процеси.

Огюст Конт розглядав суспільство як первинну реальність, в якій індивід не може існувати у відокремленому стані. Він підкреслював необхідність підпорядкування індивідуального суспільному, вважаючи соціальний порядок основою гармонійного функціонування людських спільнот.

Натомість Герберт Спенсер наголошував на автономії індивіда, трактуючи суспільство як частину природного розвитку, що перебуває на вищому етапі загальної еволюції. На його думку, людина в природному стані є здебільшого

³²⁸ Циба В. Г. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз). Київ: МАУП, 2000. 217 с.

антисоціальною, а процес її соціалізації триває в межах поступового еволюційного розвитку³²⁹.

Макс Вебер, засновник розуміючої соціології, розглядав соціальну поведінку через призму *суб'єктивно осмислених дій*, що орієнтуються на поведінку інших людей. Він визначав ці дії як *«суспільно-орієнтовані»*, акцентуючи увагу на мотивації індивіда та його свідомій адаптації до соціальних очікувань³³⁰.

Еміль Дюркгейм, аналізуючи вплив суспільних структур на розвиток особистості, наголошував на значенні виховання як головного механізму соціалізації³³¹. Оскільки саме виховання дозволяє суспільству формувати у молодого покоління необхідні для існування соціальні якості. На його думку, людина за своєю природою є егоїстичною та несоціальною, однак у процесі соціалізації набуває соціальної сутності, що дозволяє їй інтегруватися в суспільство та дотримуватися моральних норм. У своїх дослідженнях Дюркгейм вперше поєднав поняття *«виховання»* та *«соціалізація»*, підкреслюючи їхню взаємозалежність у становленні особистості³³².

Представники функціоналізму, зокрема Толкотт Парсонс і Роберт Мертон, розглядають соціальну структуру переважно як систему норм, з якими ідентифікують себе індивіди. Соціалізація у їхньому трактуванні є процесом повної інтеграції особистості в соціальну систему, що супроводжується пристосуванням до її вимог. Проблематика соціальної структури цікавить дослідників передусім у контексті забезпечення функціональності її елементів, з точки зору підтримки соціальної стабільності. Соціалізація в межах цього підходу розглядається як механізм збереження соціального порядку шляхом засвоєння індивідом загальноприйнятих норм і цінностей. Усе, що не сприяє досягненню цієї мети або перешкоджає її ефективній реалізації, Роберт Мертон визначав як дисфункціональне³³³.

Аналіз класичних підходів до вивчення соціалізації дозволяє виокремити декілька ключових аспектів. По-перше, класичні концепції соціалізації значною мірою виключають можливість особистості виступати як активний суб'єкт цього процесу, закріплюючи за нею здебільшого пасивну роль у сприйнятті та відтворенні соціальних очікувань. Відтак, у рамках цих підходів соціалізація переважно набуває адаптаційного характеру. Незважаючи на певні обмеження такого підходу, він не втратив своєї актуальності, зокрема в умовах соціальних трансформацій, коли адаптаційні механізми відіграють ключову роль у процесі соціальної інтеграції.

³²⁹ Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів, 1996. 543 с.

³³⁰ Там само.

³³¹ Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т.2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544с.. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1/2/соціологія%202.pdf>

³³² Там само.

³³³ Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів, 1996.

По-друге, у класичних підходах простежується тенденція до домінування суспільства над індивідом. Соціальні норми мають пріоритет над особистістю, а сама особистість розглядається передусім як виконавець суспільних вимог. За індивідом залишається лише можливість вибору тих чи інших соціальних норм, що є соціально детермінованим процесом. Це, у свою чергу, обмежує потенціал активної самореалізації особистості, закріплюючи за нею роль об'єкта суспільного впливу.

Водночас такий підхід не заперечує здатності молодой людини сприймати соціальні знання, взаємодіяти із зовнішнім середовищем і навіть критично оцінювати певні цінності та норми. Класичні концепції соціалізації можуть бути ефективними в аналізі первинних етапів соціалізації, коли соціальний вплив є найінтенсивнішим і визначальним для процесу формування особистості та її ідентифікації.

Аналіз трактування поняття «соціалізація» в українській та зарубіжній соціологічній літературі дозволяє узагальнити основні положення соціологічної науки щодо цієї проблеми, зокрема, соціалізація визначається як процес засвоєння, дотримання та відповідності індивіда соціальним зразкам поведінки, психологічним механізмам, нормам і цінностям, що необхідні для ефективного функціонування в суспільстві.

Дослідження цінностей та ціннісних орієнтацій молоді перебуває на перетині різних, але взаємопов'язаних наукових дискурсів. Категорія «цінності» увійшла в соціально-філософську проблематику в середині XIX століття в контексті філософського відродження неокантіанства. Основи соціологічного осмислення цінностей закладені у працях Вільгельма Дільтея, який запропонував розмежування між «поясненням» і «розумінням». Вивчаючи неокантіанську концепцію цінностей, можна виділити кілька її основних положень: цінності є особливим класом об'єктів, що реально не існують, але визнані як абсолютні принципи. Вони перебувають у світі, який є вищим за реальне буття, і становлять предмет філософії, завдяки чому філософія здобуває статус світогляду. Неокантіанське розуміння цінностей найбільш повно й яскраво відображене у працях представників Фрейбургської школи – Вільгельма Віндельбанда та Генріха Ріккєрта.

Виходячи з теорії Канта, вони пов'язували предмет філософії та зміст поняття «цінність», аргументуючи це таким чином: предмет філософії не може збігатися з предметами природничих наук, її завдання полягає у вивченні норм, принципів, ідеалів і вираженні їх у системі цінностей, без якої людське існування є неможливим. Віндельбанд обґрунтовує концепцію «трансцендентного існування загальних цінностей», які мають абсолютне значення. Він вважав, що такі цінності, попри їх емпіричну та психологічну обумовленість, належать до трьох форм оцінок: логічних, естетичних та етичних, пояснюючи це тим, що логіка, етика та естетика є трьома основними філософськими дис-

циплінами. Поняття «цінність» Віндельбанд часто замінює категоріями «норма», «абсолютна оцінка», «всезагальний закон», наділяючи їх єдиним змістом: існувати поза буттям, як вічна вимога чи загальна значущість, що перевищує особистість і природно-необхідні процеси.

Неокантіанську концепцію продовжив Генріх Ріккерт, для якого цінність стала центральним поняттям його теорії. Він розглядав цінність як трансцендентне явище, що виходить за межі реального буття, яке не може бути пізнане через емпіричний досвід. Ріккерт вважав, що цінності не належать ані до області об'єктів, ані до області суб'єктів, а утворюють самостійну реальність, що перебуває «по ту сторону об'єктів і суб'єктів»³³⁴.

Наступний етап розвитку аксіології пов'язаний з феноменологічною теорією цінностей Макса Шелера, який трактував цінності як об'єктивні апіорні сутності. За Шелером, в світі спочатку розрізняються два види буття – буття речей і буття благ, і лише пізніше ми виявляємо в них цінності через почуття цінностей. Суб'єкт не є передумовою апіорних цінностей, а також не створює критеріїв і порядку їх ранжування. Цінності інтенціонально співвідносяться з матеріальними об'єктами і благами.³³⁵

Істотний крок у розвитку аксіології пов'язаний з «критичною онтологією» Ніколая Гартмана, який, подібно Макс Шелеру, відстоював ідею об'єктивності цінностей³³⁶. Інституціоналізація аксіології та генезис аксіологічного підходу в соціально-гуманітарних науках сприяли формуванню різних теорій цінностей. Аксіологічному трансценденталізму Вільгельма Віндельбанда і Генріха Ріккерта протистояв натуралістичний психологізм Джона Дьюї, Роберта Перрі та інших, які розглядали цінності як об'єктивні, емпірично спостережувані й верифіковані явища реальності. Джон Дьюї, зокрема, вважав, що цінності мають біологічну та психологічну основу, виражаючись у потребах індивіда. Тому будь-який об'єкт, що задовольняє певні потреби людей, може бути інтерпретований як «цінність»³³⁷.

Макс Вебер одним із перших інтегрував аксіологічну проблематику в соціологію. За Вебером, цінність – це форма людського мислення та співвідношення людини зі світом речей, інших людей і духовних явищ.

Значний внесок у розвиток теорії цінностей зробив представник французької соціологічної школи Еміль Дюркгейм, який аналізував взаємозв'язок ціннісно-нормативних систем особистості і суспільства. Дюркгейм стверджував, що система цінностей суспільства є сукупністю ціннісних уявлень індиві-

³³⁴ Західна соціологія в 2 ч. Частина 1. <http://elbib.in.ua/teoriya-tsinnostey-v-vindelbanda-i-g-rikkerta-i-yiyi-znachennya-v-istoriyi-sotsiologichnoyi.html>

³³⁵ Калюжна Т. Г. Педагогічна аксіологія в умовах модернізації професійно-педагогічної освіти: монографія. за наук. ред. О.В. Уваркіної. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 128 с.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Там само.

дів, і що вона «об'єктивна» через свою колективність. Він зазначав, що «шкала цінностей є вільною від суб'єктивних і мінливих оцінок індивідів», які змушені пристосовуватися до усталеної класифікації³³⁸. Механізмом, що регулює поведінку людини в суспільстві, є внутрішнє прийняття соціальних цінностей за допомогою зовнішнього примусу.

У роботі Вільяма Томаса та Флоріана Знанецького «Польський селянин в Європі і Америці» цінності інтерпретуються як сукупність «правил поведінки», які дозволяють групі зберігати, регулювати та поширювати відповідні типи дій серед її членів. Отже, цінності розглядаються як регулятори групової ідентифікації та групового конформізму. Вони мають конвенціональний характер, а ставлення до них відображає рівень інтеграції групи. Цей підхід відповідає соціологічній традиції, що виходить від Еміля Дюркгейма, який трактував цінності як об'єктивні конвенційні фактори соціальної солідарності. Вільям Томас та Флоріан Знанецький роблять акцент на колективних цінностях, а не індивідуальних, що є продовженням дюркгеймівської традиції³³⁹.

У структурно-функціональному аналізі Толкотта Парсонса поняття цінності набуває сенсу в контексті соціальних відносин та інститутів. Система соціальних відносин будується на основі конвенційних і легітимних соціальних цінностей, які сприяють інтеграції та адаптації індивіда чи групи, а також підтримці соціального порядку. Цінності виконують роль основи зв'язків між соціальною системою та системою особистості, впливаючи на формування мотивації соціальної дії та виконуючи нормативну і регулятивну функції. Соціальні цінності мають соціалізуючу функцію, оскільки вони ретранслюються через культурні зразки конкретної соціальної системи та інтерналізуються у свідомості нового покоління, надаючи їм примусовий легітимний характер у програмах соціалізації.

Інтерналізація легітимних цінностей розглядається Толкоттом Парсонсом як один з основних механізмів відтворення соціальних систем, упорядкування та підтримання системної рівноваги. Інституціоналізація ціннісних орієнтацій, на думку Парсонса, є найефективнішим засобом соціальних змін і реформ. Цінності керують вибором за типами змінних, які формують модель поведінки, що регулює реальну поведінку індивіда. Толкотт Парсонс виділяє *п'ять таких змінних: афективність – афективна нейтральність; орієнтація на себе – орієнтація на колектив; універсалізм – партикуляризм; якість – результативність; специфічність – дифузність*.

Типові еталонні змінні виступають як ціннісні орієнтації, які визначають дію індивіда в ситуаціях вибору. Дихотомія «афективність – афективна нейтральність» передбачає, що індивід або орієнтується на актуальні, безпосередні потреби, або відмовляється від них на користь віддалених і стратегічно

³³⁸ Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів, 1996. 543с.

³³⁹ Західна соціологія в 2 ч. Частина 1. <http://elbib.in.ua/teoriya-tsinnostey-v-vindelbanda-i-g-rikkerta-i-yiyi-znachennya-v-istoriyi-sotsiologichnoyi.html>

важливих цілей. Дихотомія «*орієнтація на себе – орієнтація на колектив*» передбачає можливість дій індивіда, що ґрунтуються або на власних інтересах і цілях, або на групових цінностях і нормах, орієнтуючись на колектив. Ця дихотомія в контексті соціальної дії означає можливості для індивіда діяти в своїх інтересах, враховуючи потреби колективу.

Дихотомія «*універсализм – партикуляризм*» передбачає, що поведінка актора може підкорятися загальному правилу або ж залежати від специфіки конкретної ситуації. Дихотомія «*якість – результативність*» (інколи перекладається як «*якість – діяльність*») означає орієнтацію актора на соціальні характеристики партнера по взаємодії або на іманентно притаманні йому властивості. Дихотомія «*специфічність – дифузність*» (часто перекладається як «*конкретність – дифузність*») вказує на можливість альтернативного вибору індивідом об'єкта орієнтації, що базується на загальних або специфічних характеристиках ситуації.

Типові змінні використовуються в структурному функціоналізмі для аналізу процесів соціальної взаємодії, характеристики різних соціальних ролей і рольових експектацій, а також для типологізації культур і субкультур, виходячи з домінуючих в них ціннісних орієнтацій. Талкотт Парсонс, у свою чергу, виділяє три основні види ціннісних орієнтацій: когнітивні, оцінні (appreciative) і моральні стандарти ціннісної орієнтації³⁴⁰.

Критика та ревізія парсонсіанської теорії представниками інтерпретативних парадигм соціології сприяли виникненню індивідуалістичних трактувань цінностей, що не акцентують на жорсткій соціальній детермінації їх генезису. В межах феноменологічної соціології Альфреда Шюца та етнометодології

Гарольда Гарфінкеля цінність розглядається як явище, що переважно відноситься до внутрішнього світу індивіда, заперечуючи або ігноруючи існування загальнозначущих об'єктивних цінностей групи та суспільства, які легітимізуються в суспільній свідомості та інтерналізуються конкретним індивідом³⁴¹.

Прикладом помірно індивідуалістичної інтерпретації цінностей є дослідження Мілтона Рокича, який акцентував увагу на суб'єктивному компоненті цінностей і виділив дві основні категорії: цінності-цілі (термінальні цінності), тобто стійкі переконання щодо переважного способу кінцевого стану, і цінності-засоби досягнення термінальних цінностей (інструментальні цінності), які є стійкими переконаннями щодо найефективнішого способу поведінки. Він розробив стандартизований інструмент вимірювання цінностей, емпірично виявив і верифікував вісімнадцять термінальних і близько сотні інструментальних цінностей³⁴².

³⁴⁰ Кузьменко Т. М. Соціологія. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.

³⁴¹ Західна соціологія в 2 ч. Частина 1. URL: <http://elbib.in.ua/teoriya-tsinnostey-v-vindelbanda-i-g-rikkerta-i-yiyi-znachennya-v-istoriyi-sotsiologichnoyi.html>

³⁴² Rokeach M. The Nature of Human Values. 1973 URL: <https://psycnet.apa.org/record/2011-15663-000>

Американські дослідники Т. Шуйт і М. Вугт, аналізуючи соціальні ціннісні орієнтації в контексті досягнення певної мети в діяльності, виокремлюють три основні типи орієнтацій: індивідуалістичну, конкурентну та просоціальну. Індивідуалістична ціннісна орієнтація орієнтована на досягнення найкращого результату виключно для себе, що супроводжується байдужістю до результатів інших осіб (максимізація результату для себе). Конкурентна орієнтація характеризується прагненням максимально збільшити різницю між своїм і чужим результатом на свою користь (максимізація відносного результату). Просоціальна ціннісна орієнтація визначається як орієнтація на досягнення як найкращих особистих, так і спільних результатів діяльності (максимізація спільного результату), а також на прагнення мінімізувати різницю між своїм і чужим результатом³⁴³.

Сергій Кучмагра в рамках дослідження структури цінностей сучасної молоді виокремив загальне ціннісно-мотиваційне ядро, а також визначив двадцять сім базових життєвих цінностей, що характеризуються достатньою стабільністю. До таких цінностей належать сім'я, друзі, близьке коло та інші аспекти особистісного середовища. У той же час соціально-політичні цінності виявилися менш стабільними. Зміни цінностей серед молоді відбувалися в кількох напрямках. Зокрема, спостерігається зростання прагматизму та раціоналізму, що проявляється в орієнтації на власні життєві успіхи. Водночас знижується рівень громадянської та соціальної відповідальності, а також політичної активності. Молодь виявляє невпевненість у майбутньому, переживає тривогу з цього приводу, і водночас демонструє деяке роздратування, вважаючи, що агресивність є допустимою у боротьбі за краще майбутнє. Для сучасної молоді найважливішими стали матеріальні цінності, високий соціальний статус, стильний одяг, а також можливість проводити вільний час у нічних клубах³⁴⁴.

Дослідження Світлани Соснихіної, що стосується впливу соціального статусу на ціннісні орієнтації молоді, підтверджує цю тенденцію. Вона вивчала структуру ціннісно-сміслові сфери у одружених та не одружених здобувачів освіти. За її даними, у здобувачів освіти, які перебувають у шлюбі, переважають такі цінності, як «здоров'я» та «краса природи й мистецтва». Водночас у тих, хто перебуває в неофіційному шлюбі, домінують цінності «цікава робота» та «любов». Такі здобувачі мають меншу оцінку цінностей, пов'язаних з «активним життям» та «творчістю». У здобувачів освіти, які не перебувають у шлюбі, високу значущість мають цінності «активне життя» та «наявність друзів». Дослідження термінальних цінностей показало, що для здобувачів освіти,

³⁴³ Акімова О. В., Кондратова М. В. Ставлення до праці у системі ціннісних орієнтацій студентської молоді: вітчизняний та зарубіжний досвід. Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія, випуск 60. 2019. С. 29-33.

³⁴⁴ Кучмагра С., Варбан М. Ціннісні орієнтації та пріоритети старшокласників. Психолог. №39. 2003. С. 18-22.

які не перебувають у шлюбі, найбільше цінуються «пізнання», «активне життя» та «розвиток», тоді як для тих, хто перебуває в шлюбі, це «життєва мудрість», «щасливе сімейне життя», «любов», а для тих, хто перебуває в неофіційному шлюбі, важливими є «розваги», «наявність хороших друзів», «творчість». При дослідженні інструментальних цінностей було виявлено, що для здобувачів освіти, які перебувають у шлюбі, значущими особистісними якостями є «вихованість», «старанність», «чуйність», а для тих, хто перебуває в неофіційному шлюбі, – «сміливість відстоювати свої думки» та «високі запити». Для здобувачів освіти, що не перебувають у шлюбі, особливо важливі цінності, такі як «широта поглядів» та «тверда воля»³⁴⁵.

Молодь є специфічною соціально-демографічною групою, що знаходиться на перехідній стадії між дитинством і дорослістю. Цей період характеризується важливими етапами соціалізації, як у межах сім'ї, так і поза її межами, коли формуються індивідуальні та колективні норми й цінності. У процесі соціалізації молодь переходить до виконання нових соціальних та професійних ролей, що проявляється у специфічних формах поведінки та свідомості, які стають складовими частинами молодіжної субкультури.

Для розуміння молоді як суб'єкта та об'єкта соціалізації, а також механізмів формування ціннісних орієнтацій, необхідно враховувати специфіку цієї соціальної групи. Молодь визначається низкою особливостей, які впливають на її соціальну та професійну діяльність. Однією з таких характеристик є її роль у виробництві як основного джерела трудових ресурсів. Молодь, маючи великий інтелектуальний потенціал та здатність до творчості, здатна здійснювати продуктивну діяльність у різних сферах життя.

Крім того, молодь є перспективною групою в усіх сферах життєдіяльності суспільства, що виражається у її здатності до освоєння нових знань, професій та спеціальностей. Вона виступає як віддзеркалення сучасного суспільства і водночас є його портретом у майбутньому. У соціальному контексті молодь також виконує важливу функцію забезпечення наступності поколінь, відтворюючи цінності, соціальні структури та інститути, що є основою для стабільного розвитку суспільства.

Цінності молодої людини є основними орієнтирами, що визначають її життєвий шлях, зміст діяльності, стиль та масштаби соціальної активності. *Формування життєвих цінностей відбувається в три етапи. На першому етапі здійснюється переоцінка життєвих цінностей та ідеалів на основі особистого досвіду. Другий етап передбачає засвоєння нових життєвих смислів та цінностей. Третій етап сприяє інтеграції цих нових цінностей у повсякденне та професійне життя, що*

³⁴⁵ Сосніхіна С. Є. Структура ціннісно-сислової сфери студентів з різним сімейним статусом : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». ДВНЗ «Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди»; наук. кер. Дорожко І. І., Харків, 2017. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2018/09/dis_Sosnikhina.pdf

здійснюється з урахуванням індивідуальних внутрішніх ставлень до об'єктивної реальності. Ціннісні орієнтації є стійкими, соціально детермінованими та вибірковими ставленнями особистості до сукупності матеріальних і духовних благ, що розглядаються як цілі або засоби для задоволення потреб індивіда.

Ще до початку повномасштабної війни, в умовах суттєвих змін в усіх сферах українського суспільства, що охоплювали перехід від радянської до ринкової демократичної моделі, спостерігалася трансформація соціально-трудових відносин, типів комунікації, способів зберігання та передачі інформації, а також зміна взаємовідносин у суспільстві. Ці зміни стали результатом девальвації та кардинальної переоцінки цінностей, що визначали соціальні структури та відносини, за якими соціальні групи і суспільство ідентифікували себе. Водночас, поширення західно-ліберальних цінностей та орієнтацій сприяло актуалізації проблеми дослідження молоді, зокрема процесу її соціалізації та формування ціннісних орієнтацій.

Соціалізація – це безперервний процес, в якому відбувається взаємодія індивіда, соціальних груп, спільнот і суспільства в цілому. Процес соціалізації має двосторонній характер: це навчання соціальним нормам і культурним цінностям суспільства, а також інтеграція індивіда в суспільство через засвоєння соціальних і культурних норм. Роль молоді як суб'єкта й об'єкта соціалізації є специфічною, оскільки спочатку молода людина є об'єктом впливу соціальних умов, таких як родина, друзі та інститути освіти й виховання. Згодом, на етапі переходу від дитинства до юнацтва, молода людина стає активним учасником соціальних процесів, здатним активно впливати на зміни в соціально-економічній, політичній і суспільній сферах.

Молодь є специфічною соціально-демографічною групою, яка відображає різноманіття структур і відносин суспільства. Вона характеризується особливим ставленням до соціальних змін та підвищеною соціальною мобільністю. Ці особливості вказують на те, що молодь перебуває на стадії пошуку свого місця в суспільстві, визначення життєвого шляху, і саме її становище, цінності та ціннісні орієнтації відіграють ключову роль у формуванні майбутнього соціуму.

Процес соціалізації є основним механізмом формування ціннісних орієнтацій, які є стійкими ставленнями людини до сукупності матеріальних і духовних благ та ідеалів. Цінності, у свою чергу, є основою для визначення ставлення індивіда до соціокультурних феноменів і створюють основу для формування переконань, що визначають позитивне або негативне ставлення до складових оточуючого середовища. Ціннісні орієнтації не лише допомагають оцінити різні соціальні явища, але й формують систему моральних принципів, що лежать в основі соціальної поведінки³⁴⁶.

³⁴⁶ Балакірева О.М., Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996 – 1999 – 2006 рр. Український соціум. 2008. № 2 (25). URL: www.uisr.org.ua/img/upload/files/3_evsvvs_US_2_2008.pdf

Соціалізація молоді, як процес формування її ціннісних орієнтацій, значною мірою залежить від соціальних структур. Можна виділити кілька основних структур соціалізації: *мікроструктуру, мезоструктуру, екзоструктуру та макроструктуру*. *Мікроструктура* включає безпосереднє оточення індивіда, що забезпечують функціонування особистості. *Мезоструктура* визначає відносини між елементами мікросистеми, а *екзоструктура* охоплює інститути, які не взаємодіють безпосередньо з індивідом, але впливають на процес соціалізації, наприклад, професійне оточення батьків. *Макроструктура* включає культурне середовище, соціальні цінності та ідеології, що опосередковано формують соціалізацію через вплив на функціонування мікро- та мезо структур³⁴⁷.

Отже, процес соціалізації молоді є цілеспрямовано корельованим з набуттям ціннісних орієнтацій, що визначають її роль як суб'єкта та об'єкта соціалізації. Молодь, в свою чергу, є не лише об'єктом впливу соціальних інститутів, але й суб'єктом змін у суспільстві, оскільки її ціннісні орієнтації значною мірою визначають напрямок розвитку соціуму. Взаємодія між суспільством і молоддю має діалектичний характер, адже, з одного боку, молодь є агентом соціальних змін, а з іншого – залежить від вибору соціального розвитку, який визначається соціумом³⁴⁸. Інституціональний механізм соціалізації є ключовим у формуванні ціннісних орієнтацій молоді, оскільки соціальні інститути забезпечують систематичний вплив через наслідування моделей поведінки, що сприяє засвоєнню соціальних ролей, норм і цінностей.

Найбільш впливають на формування особистості інститути сім'ї та освіти, які виконують різні функції в процесі соціалізації. Якщо в родині відбувається засвоєння соціокультурних стандартів, загальнолюдських норм і цінностей, то в рамках інститутів освіти – засвоєння знань і соціального досвіду, а також розвиток здібностей і обдарувань особистості. Таким чином, ці інститути не тотожні в своїх функціях, але обидва є ключовими для формування життєвих орієнтацій молоді.

Інститут освіти, поряд із сім'єю, є важливим чинником стратифікації суспільства. Дослідження соціологів, що стосуються ціннісних диспозицій учнів шкіл, виявляють як елементи, що забезпечують інтегруючий вплив школи, так і ті, що сприяють культурній диференціації соціальних прошарків. Наприклад, представники заможних прошарків, які володіють значним культурним капіталом, орієнтовані на елітні заклади освіти з високими стандартами освіти³⁴⁹. Це визначає відмінності в формуванні ціннісних орієнтацій підлітків, залежно від економічного становища їхніх сімей та статусу закладу освіти.

³⁴⁷ Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів: Кальварія, 2003. 543 с.

³⁴⁸ Циба В. Г. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз). Київ: МАУП. 2000. 217 с.

³⁴⁹ Інститут Горшеніна «Українське суспільство та європейські цінності», 2017, С. 13. URL: <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/090/42/5964d944f2d4e.pdf>

Ціннісні орієнтації молодшої людини формуються під сильним впливом сім'ї, яка визначає основні життєві орієнтири, такі як сімейні цінності. Соціологічні дослідження української молоді показують, що сім'я є головним джерелом цінностей для молоді. Водночас важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій відіграє освіта, яка є необхідною умовою для сучасних процесів модернізації суспільства. Освіта розширює можливості вибору професійної діяльності, забезпечує соціальне зростання, підвищення кваліфікації та мобільність у суспільстві.

Традиція вивчення ціннісних орієнтацій суспільства сформувала різноманітні підходи до розуміння цього поняття. Цінності можна визначити як узагальнені уявлення людей щодо найбільш важливих цілей і норм поведінки, які визначають пріоритети в сприйнятті дійсності, орієнтують на дії та вчинки у різних сферах життя і формують соціальні стилі. Система домінуючих цінностей є відображенням культури та історичного досвіду кожного суспільства.

Аналіз результатів Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) шостої хвилі показав, що серед ціннісних пріоритетів дорослого населення України можна виділити *«топ чотири»*: безпека, доброзичливість, універсальність та традиційність³⁵⁰. Для молоді найбільш важливими є самостійність, досягнення, стимуляція та влада. Це свідчить про вплив на ціннісні орієнтації менталітету українського народу, зокрема, спадкових колективістських традицій, і одночасно про підвищення орієнтації молоді на самоствердження та професійну реалізацію. Сучасна молодь ставить перед собою цілі, пов'язані з досягненнями у навчанні, набуттям набуття компетентнісних навичок та програмних результатів. Загалом, аналіз тенденцій зміни цінностей серед різних поколінь українців показує, що трансформація цінностей є болісним процесом, особливо для старших поколінь. Для людей старшого віку система цінностей, сформована в підлітковому віці, є стабільною, що ускладнює їхню адаптацію до нових соціальних реалій³⁵¹.

Дослідження ціннісних орієнтацій також спираються на методологію дослідження «Shell Youth Study», яке проводиться у Німеччині з 1953 року. Завдяки підтримці Фонду Фрідріха Еберта, до опитувань, що проводяться на Балканах, у країнах Південного Кавказу та Центральної Азії, включена й Україна. Це відкриває можливості для цінних порівнянь і узагальнень між країнами та регіонами-учасниками дослідження за методологією «Shell Youth Study», що дає змогу вивчити спільні та відмінні тенденції в ціннісних орієнтаціях молоді різних культур³⁵².

³⁵⁰ Любенко Р.Я., Мальцева К.С. Ієрархії персональних цінностей представників різних поколінь українців (на базі масиву ESS 2012 року). Наукові записки НаУКМА. Соціологія. Т.1. 2018. С.16-17. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2018.10-24>

³⁵¹ Качинська І. П. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. Мультиверсум. Філософський альманах, (1-2), 2017. С. 30.

³⁵² Українське покоління Z: цінності та орієнтири: Результати загально-національного опитування. Київ: Фонд імені Ф Еберта : Центр «Нова Європа», 2017. С. 6. URL:

http://neweurope.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf

Система ціннісних орієнтацій має динамічний та змінний характер. У сучасній теорії ціннісних орієнтацій вся система поділяється на три основні групи, які відповідно до тріади «вічних цінностей» (істина, добро, краса) під-розділяються на *духовно-гуманітарні, раціональні та матеріально-економічні цінності*. Духовно-гуманітарні ціннісні орієнтації традиційно розділяються на індивідуально спрямовані (етичні) та колективно спрямовані (політичні) цінності. У молоді етичні цінності можуть бути розподілені за двома осями: вертикальною – від «утилітаризму» до «духовності» і горизонтальною – від «колективізму» до «індивідуалізму». Дослідники підкреслюють, що вже до 2030 року серед осіб, які прийматимуть ключові рішення в державі, буде мо-лодь³⁵³. Тому є критично важливим розуміти їхні проблеми, амбіції та наміри вже сьогодні, щоб мати можливість адекватно реагувати на виклики, які вини-кають у майбутньому.

Серед основних завдань дослідження є: вивчення цінностей та уподобань молоді³⁵⁴, визначення ціннісних орієнтацій української молоді в цілому та в окремих цільових групах, побудова рейтингу ціннісних пріоритетів сучасної української молоді, аналіз чинників, що впливають на формування життєвих цінностей³⁵⁵, виявлення основних пріоритетів життєдіяльності, проблем соці-ального становища та розвитку молоді України, а також визначення її ціннос-тей, пріоритетів та уподобань³⁵⁶.

Опитування серед молоді, проведені в 2016, 2017 та 2018 роках, виявили, що головними цінностями молодих людей є сім'я, друзі, кар'єра, робота, а та-кож незалежність у прийнятті рішень.

Згідно з результатами дослідження 2016 року, найбільшими пріоритетами для молоді є сімейне щастя (71,7%) та кар'єра (48,1%). На третє та четверте міс-це серед важливих цінностей молодь ставить незалежність у своїх рішеннях і вчинках (38%) та можливість реалізації своїх талантів і здібностей³⁵⁷. Дослі-дження 2017 року показало, що українська молодь визначає такі ключові цін-ності як «самостійно вирішувати, як діяти», «формувати власну думку та бути власником ідей», «виділяти час для самовдосконалення», «докладати зусиль,

³⁵³ Результати дослідження «Українська молодь сьогодні». Міністерство молоді та спорту. 02.11.2023 <https://mms.gov.ua/news/prezentovano-rezultaty-doslidzhennia-ukrainska-molod-sohodni>

³⁵⁴ Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ. ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. С. 4. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2019/01/08/9/Doslidjennya_broshyura.pdf

³⁵⁵ Цінності української молоді 2016. Результати соціологічного дослідження – проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА», 2016. URL: http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/23/Zvit_doslidjennya_2016.pdf

³⁵⁶ Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження/ Тернопіль: ТОВ Терно-граф, 2017. 72 с. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2017/11/16/7/Socdoslidjennya_2017.pdf

³⁵⁷ Цінності української молоді 2016. Результати соціологічного дослідження – проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА», 2016. URL: http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/23/Zvit_doslidjennya_2016.pdf

щоб досягнення викликали захоплення в інших», «бути заможною людиною», «досягати високих цілей» та «приймати рішення щодо власного життя»³⁵⁸.

За даними опитування 2018 року, основними життєвими пріоритетами для більшості молодих людей, як і в попередньому році, залишаються сімейне щастя (59,6% у 2016 році та 63,6% у 2018 році). Однак, порівняно з 2016 роком, цей показник значно знизився (71,7% у 2016 році). Важливим залишалося питання здоров'я (55,8% у 2016 році, 53,3% у 2017 році та 53,0% у 2018 році). Інтерес до багатства зріс у 2017 році (28,1% порівняно з 25,0% у 2016 році), але знову знизився в 2018 році до 23,5%. Водночас у 2018 році спостерігається збільшення значення професіоналізму як інструменту досягнення багатства: 19,4% молоді вказали на необхідність стати кваліфікованим фахівцем, що значно перевищує 14,2% у 2017 році. Потреба бути вільним і незалежним у своїх рішеннях та вчинках (28,2%) та прагнення до багатства (23,5%) завершують п'ятірку найважливіших життєвих пріоритетів молоді³⁵⁹.

Використання вільного часу молоддю є важливим індикатором її культурного рівня, духовних потреб та інтересів. Організація дозвілля молодих людей становить складну проблему, оскільки суспільство переживає соціально-економічні труднощі, а також відчуває наслідки соціокультурної кризи, що поглиблюються під впливом негативних процесів у духовній сфері. Важливим є також врахування специфічних потреб молоді в організації та змістовому наповненні дозвілльєвої діяльності.

Згідно з результатами загальнонаціонального репрезентативного опитування «Українське покоління: цінності та орієнтири», проведеного соціологічною компанією GfK Ukraine³⁶⁰ в липні-серпні 2017 року, українська молодь у вільний час найчастіше слухає музику, гуляє з друзями та переглядає фільми. При цьому, 18% молодих українців ніколи не читають книжок, а 76% молоді не подорожують за кордон. Відзначено, що з віком молоді люди менше часу приділяють дозвіллью, зокрема читанню, духовному розвитку, заняттям спортом та перегляду фільмів.

Чоловіки виявляють менший інтерес до активного дозвілля порівняно з жінками: вони рідше читають книги, газети, займаються спортом, а також приділяють менше часу творчій діяльності. Натомість жінки більше займаються шопінгом, а чоловіки – відеоіграми та відвідуванням кафе і барів. Абсолютна більшість української молоді (86%) має постійний доступ до Інтернету

³⁵⁸ Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження. Тернопіль: ТОВ Терно-граф, 2017. 72 с. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2017/11/16/7/Socdoslidjennya_2017.pdf

³⁵⁹ Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. 72 с. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2019/01/08/9/Doslidjennya_broshyrya.pdf

³⁶⁰ Українське покоління Z: цінності та орієнтири: Результати загально-національного опитування Київ: Фонд імені Ф Еберта : Центр «Нова Європа», 2017. 135 с. URL: http://neweurope.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf

(щодня або безперервно), при цьому найчастіше Інтернет використовується для перегляду соціальних мереж, спілкування з друзями, прослуховування музики та перегляду фільмів.

Близько третини молодих українців регулярно займаються спортом (25% – часто, 8% – дуже часто). Четверть молодих людей проводить час без конкретного змісту, не займаючись нічим корисним: 19% роблять це часто, а 6% – дуже часто. З віком зменшується частка тих, хто марнує час: серед респондентів віком 25-29 років таких лише 16%, тоді як серед молоді віком 14-17 років – 40%³⁶¹.

Ціннісні орієнтації українців характеризуються домінуванням універсалізму, доброти, конформізму та безпеки. Найменше значення мають такі цінності, як багатство та стимуляція. Цінність самостійності, гедонізму та досягнень утримується на середньому рівні. Молодша вікова група схильна до гедонізму, самостійності та стимуляції, в той час як молодь і люди середнього віку схилиються до визнання досягнень. Старші респонденти більше тяжіють до традиційних цінностей, серед яких цінність багатства є найменшою.

Особливо виділяється група молоді віком 16-24 роки, яка є найбільш відкритою до змін і прагне самоствердження. Вони єдині, хто більше схильний до змін, аніж до консервативних цінностей. Жінки в усіх вікових групах більше, ніж чоловіки, тяжіють до самовизначення, що виражається через цінності доброти та універсалізму. Аналіз за доходами показав, що цінність багатства не має значного значення для бідних верств населення³⁶².

Дослідження толерантності серед українців виявили відносно низький рівень терпимості до різних соціальних груп. Зокрема, 47% опитаних висловили негативне ставлення до ЛГБТ-спільноти, а 42% – до чайлдфрі (осіб, які обрали не мати дітей). Близько половини респондентів ставляться до цих груп нейтрально, а лише 7-8% – позитивно. Щодо ставлення до людей, які не вірять у Бога, воно є більш толерантним: лише 28% не сприймають атеїстів, в той час як 63% мають нейтральне ставлення, а 8% – позитивне. Молоді жінки віком 16-24 років продемонстрували особливий рівень високої толерантності: третина з них має позитивне ставлення до ЛГБТ-спільноти та чайлдфрі, тоді як серед чоловіків цього ж віку таких лише третина³⁶³.

Щодо зовнішньо-політичних орієнтацій України, домінуючим напрямком є європейська та євроатлантична інтеграція. Більшість респондентів висловлюють прозахідні погляди щодо майбутнього країни на міжнародній арені: 64% підтримують вступ України в Європейський Союз, а 54% – в НАТО. Серед

³⁶¹ Там само.

³⁶² Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (20.07–9.09.2021). Соціологічна група «Рейтинг». 2021. 19 серп. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii. html. (дата звернення: 21.11.2023).

³⁶³ Там само.

наймолодших респондентів (16-24 роки) підтримка цих ініціатив є ще вищою: 75% виступають за вступ у ЄС, а 66% – за вступ у НАТО. Водночас навіть серед старших вікових категорій понад половина респондентів підтримує рух України у західному напрямку. Питання вступу до ЄС хоча і має регіональні відмінності, підтримка зменшується від заходу до сходу країни, але питання вступу в НАТО є значно більш суперечливим і розподіляє суспільство. Серед молоді на сході, де більшість виступає проти вступу в ЄС, більшість все ж підтримує європейську інтеграцію (58%)³⁶⁴.

Щодо оцінки сучасної української молоді, більшість респондентів (приблизно 60%) вважають її патріотичною та моральною, тоді як третина має протилежну думку. Водночас, 56% вважають сучасну молодь менш освіченою, оскільки лише 38% мають вищу освіту. Думки щодо інших аспектів характеристик молоді розподілилися майже порівну: 50% вважають молодь працьовитою, тоді як 45% – ледачою; 45% оцінюють молодь як відповідальну, а 50% – як безвідповідальну. Оцінка працьовитості молоді з боку старших респондентів є вищою порівняно з іншими віковими групами. Жінки більше цінують молодість, ніж чоловіки³⁶⁵.

На нашу думку, застосування методу анкетування, зокрема методики «Ціннісні орієнтації» Мілтона Рокіча, проведеного Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, дозволило здійснити оцінку ієрархії ціннісних орієнтацій студентів. В якості респондентів було залучено 100 осіб, серед яких 50 юнаків та 50 юнок, студенти 1 курсу бакалаврату та 1 курсу магістратури різних факультетів зазначеного університету. Ці респонденти були поділені на дві групи по 50 осіб (по 25 юнаків та 25 юнок у кожній). Під час збору емпіричних даних було виявлено, що порядок вираженості термінальних цінностей (за Мілтоном Рокічем, дані у %) виглядає наступним чином: здоров'я (фізичне та психічне) – 45,2%; розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне вдосконалення) – 16,4%; щасливе сімейне життя – 10,2%; активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя) – 5,4%; життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом) – 5,0%; наявність хороших і вірних друзів – 4,8%; пізнання (можливість розширення освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток) – 4,8%; свобода (самостійність, незалежність у судженнях та вчинках) – 6,0%. Цінності можна згрупувати у змістовні блоки, які відображають тенденції у самореалізації студентів як суб'єктів. Перш за все, це особистісні цінності, за якими йдуть суспільні та професійні. Серед інструментальних цінностей найбільше значення мають: чесність (правдивість, щирість) – 22,7%; терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати помилки) – 16,8%; вихованість

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Там само.

(гарні манери) – 12,2%; відповідальність (почуття обов’язку, вміння тримати слово) – 10,4%; широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички) – 10,2%; чуйність (дбайливість) – 8,4%. Аналіз цих даних свідчить про тенденції щодо домінування індивідуалістичних цінностей, з подальшим акцентом на альтруїстичні та конформістські цінності³⁶⁶.

Необхідно зазначити, що серед виявлених цінностей та ціннісних орієнтацій не виявляється цінностей, пов’язаних з виживанням, що відображають найнагальніші потреби, зокрема у забезпеченні якісного харчування, житла, комунальних послуг та інших аспектів повсякденного життя. Наприклад, багатство як цінність (23,5%) може перетворюватися на мару в умовах неможливості її практичної реалізації. Така ситуація також стосується інших цінностей самовиразу. У цьому контексті Роберт Мертон відносив подібні випадки до категорії аномії, що виникає через суперечність між очікуваннями та практичною неможливістю їх реалізації.

Логічно припустити, що домінування цінностей виживання має зумовлювати відхід цінностей самовиразу на другорядний план, проте виявлено, що саме ці останні залишаються домінуючими у опитуваннях. Це свідчить про значний недолік в питаннях, які задаються респондентам, адже вони актуалізують цінності самовиразу в той час, коли повсякденне життя молоді вимагає орієнтації на цінності виживання.

Специфіка емпіричних досліджень цінностей і ціннісних орієнтацій як окремих індивідів, так і соціальних груп, об’єктивно вимагає інтегрального підходу в інтерпретації та аналізі даних, що дозволяє поєднати помірну індивідуалістичну інтерпретацію цінностей з об’єктивістським визнанням існування надіндивідуальних загальнозначущих цінностей.

Війна значно впливає на процес соціалізації молоді, змінюючи традиційні шляхи формування ціннісних орієнтацій. Соціалізація в умовах війни набуває нових змістовних та процесуальних характеристик, що обумовлені змінами в соціальному середовищі, сімейних відносинах, системах освіти та медіа.

Соціалізація молоді є результатом розвитку особистості як універсального суб’єкта діяльності через її взаємодію з суспільством на основі формування соціально-типових якостей, які регулюють свідомість, поведінку та діяльність особистості, що є процесом її інтеграції в систему суспільних відносин. Це складний і діалектичний процес розвитку та саморозвитку особистості, що поєднує два взаємопов’язані процеси: адаптацію та індивідуалізацію, сприяючи інтеграції особистості в соціальну структуру.

Суспільство повинно забезпечити молоді можливість самостійно визначати свій життєвий шлях та вирішувати основні життєві проблеми, а також

³⁶⁶ Кідалова К. С. Особливості ціннісних орієнтацій студенської молоді URL: file:///C:/Users/4227~1/AppData/Local/Temp/ukpsj_2017_4_5.pdf

мати змогу впливати на хід суспільно-економічних перетворень, при умові, що свобода вибору обмежується рівнем суспільного розвитку. Однак, молодь часто виявляється не готовою до такого вибору, оскільки він може бути надто когнітивно складним або пов'язаним із особистісними труднощами, зокрема у боротьбі з маніпуляціями з боку політичних акторів. Крім того, це може бути пов'язано з ідеологічною кризою, результатом якої є необхідність формування політико-ідеологічних цінностей і переконань, тобто політико-ідеологічного самовизначення.

В умовах війни спостерігається переоцінка цінностей, коли пріоритетними стають патріотизм, солідарність, відповідальність та самовідданість, що може призвести до зменшення значення матеріальних цінностей, стабільності та передбачуваності. Особливу увагу слід приділяти питанням психологічної підтримки молоді. Травматичний досвід війни може мати довгострокові наслідки для психічного здоров'я, тому важливо розробляти програми реабілітації та підтримки, які сприятимуть адаптації та розвитку молодих людей.

МАРИНА КЛИМЕНКО

АКСІОГЕНЕЗ СВІТОГЛЯДУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ІНЖЕНЕРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

У довоєнному минулому українські аналітики неодноразово підкреслювали, що чимало проблем в українців виникають через те, що буцімто немає в нас образу спільного майбутнього. Підставою для таких тверджень слугували поляризовані погляди українців на різні аспекти суспільного буття та розбіжності у ціннісних орієнтаціях різних соціальних груп, які активно підживлювалися представниками різних філософських, політичних, культурних, релігійних, суспільних спрямувань напередодні і під час електоральних перегонів. З утвердженням незалежності ціннісний вибір українського суспільства супроводжувався гострою дискусією всередині країни, що ускладнювалася зовнішніми впливами, регіональними, віковими і статусно-майновими відмінностями населення. Проте події останніх років підтвердили безальтернативність європейського ціннісного вибору України.

За даними Міністерства соціальної політики в Україні майже 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб, з яких понад 3,5 млн. осіб евакуювались після 24 лютого 2022 року. Початок широкомасштабної війни в Україні, розв'язаної росією 24 лютого 2022 року, спровокував проблему подолання надзвичайних і стресових подій, пов'язаних з воєнними діями, загрозами життю, втратами близьких, повітряними тривогами, евакуацією великої маси цивільного населення за кордон та вглиб країни з тимчасово окупованих територій. Адаптація українців до умов війни, відновлення стресостійкості, ціннісних орієнтацій та адекватне сприйняття дійсності, емоційна стабілізація, а разом з тим відновлення прагнення забезпечити і в таких умовах цілісний розвиток особистості, зростання її розумового, етичного, естетичного, емоційного, фізичного та соціального потенціалу, розвиток навичок наукового мислення, критичного осмислення дійсності та навичок розв'язання проблемних ситуацій, запровадження гуманістично орієнтованих методів інноваційного та розвивального навчання на основі використання перспективних інформаційних технологій,

забезпечення доступності освіти в умовах війни шляхом широкого використання можливостей дистанційної освіти та самоосвіти з застосуванням інформаційних та телекомунікаційних технологій – такі задачі постають перед освітянами в сучасних умовах. З багатьох молодих хлопців військова служба робить справжніх чоловіків, але й немало частину серед них робить тяжкими невротиками, у яких кардинально змінюються ціннісні орієнтації. Пам'ять про минулі успіхи відіграє роль банку інформації, що надає людині впевненість у власних силах і віру в успіх при вирішенні чергового завдання або проблеми. Для подолання стресу, депресивних станів психологи пропонують встановлення соціальних зв'язків. Залучення до роботи в групах, спільні інтереси та зацікавленість у майбутньому, аналізування почуттів, робота з професійними психологами, зворотний зв'язок від групи допоможе окремим індивідам почати перехід від депресії дорезистивного підходу до ситуації, та далі до резильєнтного, а в подальшому до конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. Образ майбутнього – це цілісне уявлення особистості про майбутнє, яке знаходиться у свідомості та постійно впливає на поведінку, діяльність та емоційний стан³⁶⁷.

Розвиток суспільства під час війни характеризується докорінною якісною зміною системи цінностей. У повоєнний час аксіологічні орієнтації ці зміни детермінуються соціально-економічними та культурними перетвореннями. Процес трансформації українського суспільства загалом торкнувся сфери його цінностей та ідеалів зокрема. Укладання системи цінностей молоді, у тому числі цінностей щодо життєвого і професійного успіху, нині відбувається в умовах конфлікту з інститутами соціалізації. Успішність будь-яких суспільних перетворень визначається не лише об'єктивними змінами, що відбуваються в економічній і соціальній сферах, а й відповідною трансформацією системи цінностей та ідеалів як найважливіших регуляторів вибору професій. Відтак, феномен успіху безпосередньо пов'язаний із ціннісними орієнтаціями особистості й істотно впливає на укладання системи ціннісних пріоритетів кожної людини, що слугують засадничим підґрунтям окреслення життєвої стратегії особистості.

Отже, дослідження процесу формування у майбутніх фахівців уявлення про успіх як фактор професійного вибору корелює з їхніми ціннісними уявленнями і зумовлює кар'єрне зростання, а також має очевидне, прогностичне

³⁶⁷ Зайцева О. В. Психологічні механізми резильєнтності внутрішньо переміщених осіб в умовах воєнного стану. Соціально-психологічні технології розвитку особистості: 36 наук праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (м. Херсон, 07 квітня 2023 р.) [Електронний ресурс] /ред.колегія: І.Р. Крупник, І.С. Попович, Н.І. Тавровецька, О.М. Танасійчук (відп. За випуск) та ін. Херсон: Херсон–Івано-Франківськ: ХДУ. 2023. С. 114.

значення, оскільки проектується на перспективу розвитку вітчизняного суспільства загалом.

Уявлення громадян про майбутнє України ніколи не були предметом міждисциплінарного наукового дослідження, змістовного фахового обговорення. Уявлення громадян про бажане майбутнє, їхні почуття й цінності не розглядались як рушій для досягнення соціально бажаних цілей і ресурс, що доповнює прогнозування, побудоване на думках і припущеннях експертів та фахівців-практиків. Інакше кажучи, колективні уявлення і ціннісні орієнтації – як образ бажаного майбутнього, що мотивуватимуть рух до досягнення, так і ризиків та можливих загроз, що запобігатимуть оприявленню небажаних версій, ніколи не були компонентом прогнозування та планування майбутнього, практикою публічних обговорень і спільного вироблення знань про майбутнє, а отже, і колективної відповідальності за нього не тільки в загальнонаціональному масштабі, а й щодо різних аспектів колективної життєдіяльності регіонального і місцевого рівнів³⁶⁸.

В умовах надзвичайних викликів, що постали перед суспільством, економікою та державою, з початком безпрецедентної збройної агресії, яку здійснює російська федерація щодо суверенної України, набуває особливого значення єдність суспільства у готовності до боротьби за свою свободу і Державу. Постають і потребують негайного особистого вирішення споконвічні сакральні питання про те, що ми цінуємо найбільше і чим готові пожертвувати. Це – нескасовні аксіологічні імперативи, які є підґрунтям для вирішення всіх інших питань суспільної організації – воєнних і цивільних, економічних і соціальних, нагальних і перспективних, громадських, національних і суто індивідуальних. З огляду на це, проблематика наукового дискурсу щодо ціннісних орієнтирів у сучасному світі та, зокрема, в українському суспільстві є надзвичайно актуальною. Теоретичний аналіз ціннісних орієнтирів та вивчення й узагальнення практичного досвіду в цій царині є важливим завданням як для академічної спільноти, так і для публічного управління в умовах війни та повоєнного відновлення.

Як свідчить історія, окремі країни зуміли побудувати ефективну економічну модель, систему державно-приватного партнерства та соціальних інститутів під тиском недружніх сусідів, зазнавши масштабних руйнувань та втрат. Найчастіше, коли йдеться про позитивний досвід економічного розвитку в контексті повоєнної відбудови країни, або успіхи в умовах постійної воєнної загрози, то називають такі країни як Німеччина, Японія, Ізраїль, Південна Корея. Вагому роль у їхніх здобутках мали спільні цінності та високий рівень суспільної консолідації, особливості національного характеру, історико-культур-

³⁶⁸ Суший О.В. Партиципативне прогнозування: адаптація Європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України. Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць. 2022. Випуск 11 (25). С.142 -160. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-91>

ні традиції та візія щасливого майбутнього своєї країни як вільної, незалежної та успішної, з розвиненою економікою та гідним рівнем життя³⁶⁹.

Дослідницьке поле проблеми уявлень про майбутній професійний успіх і ціннісні позиції особистості формується на стику декількох гуманітарних наук: психології і педагогіки, соціології і культурології, аксіології і філософії. У цьому обширі уявлення про професійний успіх розглядається як особлива форма активності людини у пошуках смислу життя й усвідомлення цінностей, що є для неї особистісно значимими, і до яких варто долучитися у той чи інший спосіб. Одним з перших таку форму активності виокремлює В. Франкл, досліджуючи філософські підходи до проблеми пошуків людиною сенсу життя і сенсу діяльності. Намагаючись допомогти людині в пошуках власного смислу життя, В. Франкл визначав ті шляхи, за допомогою яких вона може зробити своє життя осмисленим. Це, по-перше, за допомогою того, що ми даємо життю (наша творча самовіддача, цінності творення), по-друге, за допомогою того, що ми беремо від світу (наші позитивні емоції, переживання, почуття – цінності переживань), і, по-третє, завдяки позиції щодо власної долі, яку не здатні змінити (прийняття власної долі, знаходження смислу свого існування в ситуаціях, що здаються безвихідними і безглуздими, цінності відношення)³⁷⁰.

Проблема формування смислу, яка детермінує активність свідомості, особистісної діяльності, здатна актуалізувати і проблему професійного розвитку, а також навпаки: усвідомлення, осмислення проблеми професійного розвитку людини активізує саме ті напрями руху свідомості, які стимулюють пізнавальні процеси і процес самовдосконалення майбутнього робітника. Пізнання смислу дає знання, розуміння, розкриває його і тяжіє до глибини. Природа смислу діалогічна, як і діалогічна природа людської свідомості. Тільки він виправдовує людське життя, діяльність і пізнання.

Аналіз сенсу життя не може обходити увагою проблему життєвого і професійного успіху як соціальної та особистісної значущості людських вчинків і життєдіяльності в цілому. Суть філософського підходу до проблеми формування уявлень про успіх в найзагальнішому вигляді полягає в розгляді успіху як вирішенні проблеми сенсу життя і сенсу професійної діяльності, як вираження уявлень про успіх. Особливу увагу на даний феномен як особистісну інтерпретацію людиною способу життя звертають психологи: О. Бондаренко, Б. Братусь, З. Карпенко, А. Коваленко та ін.

Становлення і розвиток ціннісних орієнтацій, уявлень, позицій, тобто аксіогенез особистості представлений в наукових працях як «розгортання її

³⁶⁹ Небрат В. Ціннісні орієнтири суспільства в час війни та повоєнної відбудови: історичний вимір. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль. ТНПУ імені В.Гнатюка. Ред. кол.: Морська Н. Л., Литвин Л. М., Поперечна Г. А. Тернопіль : Вектор, 2022. 454 с.

³⁷⁰ Франкл В. Людина в пошуках сенсу. Віктор Франкл. Beacon Press. 2006. 160 с.

суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини»³⁷¹.

В Україні уявлення молоді про життєвий і професійний успіх до початку війни з росією формувалося в умовах оновлення середовища існування, змін в ієрархічній структурі життєвих цінностей особистості і, як результат, суперечливості системи цінностей, детермінуючих успіх. Ціннісні уявлення закономірно відображали домінуючу в суспільстві систему цінностей як показника розвитку культури і суспільства. Вивчення цінностей молоді щодо життєвого і професійного успіху дало змогу виявити ступінь її адаптації до нових умов, визначити її інноваційний потенціал, що впливає на розвиток українського суспільства в майбутньому. Під час війни ціннісні уявлення змінюються і цей процес потребує наукових досліджень у повоєнний час.

Існує безліч концепцій цінностей, їх типологій. Цінність, як стверджують мислителі, поліфункціональна. Категорія «цінність» найчастіше вживається поряд з такими поняттями, як: «благо», «ідеал», «еталон», «норма», «успіх» тощо. Таким чином, в науці використовується різні ознаки, об'єднані категорією «цінність». Однак природа цінностей єдина. Отже, завдання полягає у виокремленні універсальних ознак, що зберігаються як ціннісні ставлення до уявлень викладачів і здобувачів освіти про професійний і життєвий успіх.

Для цього необхідно звернутися до певних методологічних підходів щодо проблеми визначення природи цінності і природи уявлень.

Філософський підхід до формування теоретико-методологічної бази дослідження аксіогенезу уявлень дає можливість виділити низку концепцій цінності. У першу чергу йдеться про дослідження цінностей, в яких акцент робиться на значимості. Тобто, цінність визначається як значущість об'єкта для задоволення потреб суб'єкта. Значний внесок у розвиток даної концепції цінності та аксіології в цілому зроблено представниками німецької філософії. Цінності для нас пов'язані завжди з оцінками, але вони саме пов'язані з ними, а тому їх і не можна ототожнювати з дійсними реальними оцінками. Проте значення може бути як позитивним, так і негативним, а цінність – це завжди позитивна значимість об'єкта.

Ціннісні уявлення молоді про життєвий і професійний успіх в майбутній Україні формуються в умовах гібридної війни, яку розв'язала росія. Це викликало зміни середовища існування, зміни в ієрархічній структурі життєвих цінностей особистості і, як результат, суперечливостей у системі цінностей, що детермінують успіх. Ціннісні уявлення, в свою чергу, закономірно відображають пріоритетні цінності як показники розвитку суспільної свідомості.

³⁷¹ Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. С.11.

Вивчення ціннісних орієнтацій молоді щодо життєвого і професійного успіху дає змогу виявити ступінь її адаптації до нових умов, визначити інноваційний потенціал, що певною мірою впливає і на розвиток українського суспільства загалом.

Становлення і розвиток ціннісних орієнтацій, уявлень, позицій, тобто аксіогенез особистості представлений в наукових працях як «розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини»³⁷².

Філософський підхід до формування теоретико-методологічної бази дослідження аксіогенеза уявлень дає можливість виділити низку концептуальних ідей щодо цінності. У першу чергу, йдеться про дослідження цінностей, в яких акцент робиться на значущості. Тобто, цінність визначається як значущість об'єкта для задоволення потреб суб'єкта. Проте значення може бути як позитивним, так і негативним, а цінність – це завжди позитивна значимість об'єкта.

Частина дослідників обстоюють інакшу позицію щодо значущості цінності, диференціюючи її позитивне і негативне значення. На думку авторів, категорії добра і зла, краси і потворності, мають однакову ціннісну природу. Проте ми розділяємо міркування, що цінності властиве лише позитивне значення. Саме тому вона називається цінністю, що є цінною стосовно суб'єкта. Таким чином, у наведеній концепції увага акцентована на такій істотній характеристиці цінності, як її значущість для суб'єкта.

Ми визнаємо пізнавальні можливості даної концепції в аналізі природи цінності. Однак її основний недолік – у домінуванні процесу споживання цінності суб'єктом. Зауважимо: цінність пов'язана не тільки зі споживанням, а й із творенням, оновленням, змінами. Зважаючи на це, постала необхідність висвітлення іншої концепції цінності – «оцінної». Змістове наповнення концепції утворене ідеями, в яких увагу зосереджено на оцінці як специфічній формі існування цінності. Отже, цінність визначається як критерій і способи оцінки значущості об'єкта, виражені в моральних принципах, нормах, ідеалах, установках, цілях.

Особливий інтерес становить проблема формування системи цінностей студентів щодо життєвого і професійного успіху. Першою особливістю системи цінностей молодого покоління є усвідомлення процесу її утворення в просторі конфлікту поколінь. Йдеться про кризу виховної функції старшого покоління, що часом проявляється в недостатній готовності певної частини викладачів ЗВО підготувати майбутніх фахівців до повноцінного життя в оновленому середовищі.

³⁷² Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. С.11.

Порушення наступності у взаємодії поколінь зумовлене:

по-перше, тим, що старше покоління викладачів ЗВО, переважно, є носіями цінностей радянського часу, що не завжди сприяє досягненню успіху в новому середовищі, відповідно, й молоді люди далеко не завжди поділяють думки викладачів про життєвий і професійний успіх;

по-друге, з віком знижується здатність адаптуватися до постійних інновацій, адже, нове не засвоюється дорослими так швидко, як молоддю.

Виникає невідповідність уявлень старшого покоління зміненим завданням нового часу. Таким чином, складається унікальна ситуація: в соціалізацію вступає не тільки молодь, а й старше покоління.

Соціологи стверджують, що загальна система цінностей батьків не сформована, про що свідчить неоднозначність сприйняття і трактування окремих цінностей. Так, наприклад, старше покоління керується у своїй поведінці такими стереотипами, як: «головне – це повага до традицій, звичаїв, норм, визнаних більшістю»; «для людини важливіше співвіднесення свого особистого життя з життям свого покоління». Таким чином, старше покоління більш зорієнтоване на суспільні цінності – цінності всього суспільства. Тому успіх в їхніх уявленнях – це прагнення бути такими, як усі. Найчастіше викладачі орієнтовані на стратегію конформізму в досягненнях. Однак ми вважаємо, що говорити про абсолютну відсутність наступності між студентами і викладачами – не зовсім коректно. Швидше, варто говорити про порушення механізмів формування уявлень про життєві і професійні цінності, а, відповідно, про життєвий і професійний успіх.

У педагогічній взаємодії викладачів і здобувачів освіти слід враховувати дію двох механізмів: наступності й мінливості. У суспільстві, що стабільно розвивається, механізм наступності є основним механізмом формування системи цінностей молоді, майбутніх фахівців, для яких уявлення про успіх формується за прикладом представників старшого покоління, а вже потім – під час виробничої практики, прикладом стає успіх людей конкретної професії. Значна частина уявлень про успіх у такому соціумі не «застаріває». Дані уявлення є актуальними і після певного періоду часу. Таким чином, система ціннісних уявлень стабільного суспільства є відносно стійкою.

У суспільстві, що розвивається нестабільно, на перший план виходить механізм мінливості. Формування системи цінностей майбутніх інженерів пов'язано, насамперед, із засвоєнням цінностей, що, на їх думку, відповідають часу, а не з відтворенням цінностей сформованих у минулі часи. Тобто йдеться про механізм адаптації до нових умов, а не «механізм відтворення цінностей». Сучасна молодь керується, насамперед, такими стереотипами, як: «головне – ініціатива, підприємливість і пошук нового»; «виділитися серед інших і бути яскравою індивідуальністю значно краще, ніж бути, як усі»; «для людини, насамперед, важлива оцінка свого особистого життя за своїми власними індивідуальними критеріями».

Особливість аксіогенезу уявлень студентства про успіх у сучасних умовах полягає в тому, що їх формування відбувається в умовах воєнного часу, кризи інституту освіти, викликаній непослідовністю реформ. По-перше, найважливішим завданням системи вищої освіти є формування світогляду – системи моральних переконань й уявлень молоді про своє майбутнє. Воно має бути, з одного боку, стійким, щоб «не розпадатися на частини», з іншого – гнучким, «коригуватися» залежно від вимог середовища, що постійно оновлюється. По-друге, завданням системи професійної освіти є формування і розвиток професійної компетентності в контексті позитивного ставлення до набутого суспільством досвіду попередніх поколінь. Отже, система вищої освіти повинна формувати певний нормативний ідеал фахівця, здатного до працевлаштування і конкурентоздатного на сучасному ринку праці.

Наразі система професійної освіти України більшою мірою реалізовує свою навчальну функцію, меншою – виховну, людинотворчу, соціалізаційну. Це спричинено відсутністю єдиної стратегії професійної освіти, яка би зумовлювала процес формування світогляду молодшої людини. Критичне переосмислення минулого призвело до того, що один і той же вчинок, одна і та ж дія оцінюються як позитивно, так і негативно. Отже, можна говорити про нестійкість уявлень майбутніх фахівців, суперечливості ціннісних орієнтацій на успіх у житті. Суперечливість у ціннісних орієнтаціях молоді зумовлена диференціацією як у сфері загальної, так і в сфері вищої професійної освіти – нерівним доступом до отримання якісних освітніх послуг.

Ми не повинні ігнорувати таку особливість, що формування системи цінностей молодого покоління відбувається в умовах дегуманізації засобів масової інформації й неконтрольованого простору Інтернету. Це – дієвий чинник, що активно втручається у формування морального, естетичного, ціннісного світу студентської молоді. У суспільстві, що розвивається відносно стабільно, засоби масової інформації демонструють декілька моделей досягнення успіху. Всі ці моделі об'єднані стійким ставленням до загальноприйнятих цінностей: визнання цінності добра, правди, і засудження зла, насильства.

У нестабільному суспільстві, яким є сучасне суспільство в Україні, ЗМІ транслиують суперечливі моделі досягнення успіху. Їх суперечливість зумовлена неоднозначним ставленням до цінностей: з одного боку, йдеться про цінності добра, краси, правди, з іншого, – романтизується насильство, нав'язуються цінності зла, неподобства, брехні як способів досягнення успіху в сучасних реаліях. Нині у засобах масової інформації демонструється, перш за все, модель самоствердження однієї людини за рахунок пригнічення інших, меншою мірою – модель самоствердження реалізовується завдяки особистим зусиллям, спрямованим на творення матеріальної чи духовної культури. Тому викладачам ЗВО доводиться констатувати сумні наслідки впливу оточуючого середовища – існування у свідомості студентів таких стереотипів у досягненні

успіху, як: «йти по головах»; «не завжди потрібно прагнути до правди, іноді для досягнення своєї мети потрібна брехня»; «мета виправдовує засоби», «краса не врятує світ», «добро не завжди перемагає зло», «перемагає сила», «нахабність – друге щастя».

У своїх уявленнях про життєвий і професійний успіх молодь неоднорідна. З одного боку, існує подібність уявлень студентської та працюючої молоді про життєвий успіх, детерміноване схожими умовами формування певної соціальної групи. З іншого – існують відмінності в уявленнях студентської та працюючої молоді, молодих людей – ветеранів війни. За нашими спостереженнями, маємо підстави стверджувати, що уявлення студентів, при спільності вікових характеристик, мають істотні відмінності від ровесників – ветеранів війни.

Вважаємо, що зміна характеристик домінувального виду діяльності визначає ступінь їхньої соціальної зрілості – самостійності в досягненні життєвого успіху і відповідальності за свої досягнення чи поразки в майбутній професійній діяльності. Зміна таких суб'єктивних факторів як потреб і ціннісних орієнтацій детермінує усвідомлене чи неусвідомлене прийняття референтних груп, з якими студенти і їх ровесники-ветерани війни порівнюють свої досягнення. Зміна системи цінностей недавнього здобувача освіти школи, а тепер здобувача освіти вищого навчального закладу, та студента-ветерана зумовлює, у свою чергу, ієрархію життєвих цілей, відповідних певному етапу розвитку особистості, реалізація яких і буде успіхом.

У цілому, варто виділити таку позитивну тенденцію у свідомості та поведінці здобувачів, як орієнтація на індивідуалізм у досягненні успіху. Здобувачі більшою мірою орієнтовані не на суспільні цінності (як це намагаються пропагувати педагоги), а на групові – цінності певної референтної групи. Здобувачів вирізняє, з одного боку, протест щодо норм, цінностей, установок, моделей поведінки дорослих, а з іншого – внутрішньо груповий конформізм. Студентів-ветеранів – цілеспрямованість, що ґрунтується на здобутому життєвому досвіді подолання страху смертельної небезпеки, переживання втрат, успіху і перемог.

Формування у майбутніх фахівців уявлень про професійний успіх вимагає створення суб'єктами освітнього процесу педагогічних умов, необхідних для підвищення ступеня суб'єктності майбутнього фахівця за допомогою розкриття його потенційних можливостей та активізації внутрішніх особистісних ресурсів, що сприяє успішному професійному самовизначенню, проєктуванню та реалізації особистої професійної перспективи в майбутньому.

Успішному формуванню ціннісних уявлень про професійний успіх сприяє низка педагогічних умов:

- настановчі – що охоплюють зміни в ціннісних орієнтаціях у значенні дотримання принципів діяльнісного опосередкування, особистісно-орієнтованої взаємодії та диференційованого підходу до здобувачів осві-

ти, принципу консолідації ресурсів суб'єктів освітнього процесу та діалектичного розвитку;

- процесуально-проектувальні та суб'єктно-перетворювальні – що уможливають розробку моделі педагогічного супроводу майбутнього фахівця та відображають зміст і логіку формування в нього уявлень про професійну кар'єру;
- інструментально-технологічні, що передбачають застосування підчас педагогічного супроводу формування у майбутнього фахівця уявлень про професійну кар'єру за допомогою розвивальних й евристичних технологій.

Моделюваний процес педагогічного супроводу формування уявлень про професійний успіх у процесі життєвого і професійного самовизначення розглядається нами як сприяння розкриттю його потенційних можливостей та ресурсів, це відкрита педагогічна система, що передбачає здійснення різноманітних видів і форм діяльності суб'єктів у спеціально організованому соціальному й освітньому просторі у процесі профорієнтаційної взаємодії, професійної підготовки і професійного становлення.

Реалізація відповідних педагогічних умов відкриває можливість для виникнення такого позитивного явища в молодіжному середовищі, як здатність у своїх уявленнях не тільки адаптуватися до існуючих моральних і матеріальних цінностей, а й уміння створювати їх. Першим поштовхом може стати обговорення із здобувачами молодших курсів такого, наприклад, тексту: «Людину з великою кількістю грошей можна вважати багатою людиною. Але чи дійсно це успішна людина? Кожна людина ставить перед собою мету і прагне до її досягнення. Досягнення бажаної мети в житті – це і є успіх. Людина, яка не має мети в житті і не прагне до досягнення цілі, не може стати успішною людиною. Вона може бути багатою, бідною, здоровою, слабкою або якою завгодно, але не може стати успішною.

Поставити перед собою мету – завдання не складне. Але досягти бажаної мети – це значно складніше! Щоб бути успішною людиною, багатства і здоров'я недостатньо. Людина має бути психічно й фізично підготовленою до досягнення мети. Навіть бідна людина може стати успішною, якщо вона досягає того, чого хоче. Успішна людина має бути мудрою, терплячою і здатною досягти бажаної мети. Однак, цим володіють не всі. Лише деякі наділені такими особливими здібностями. Загалом, вчені називають успішними осіб, які мають величезне терпіння, розвинуті інтелектуальні здібності, фізично підготовлені для досягнення бажаної мети. Але деякі люди не в змозі досягти своєї мети. Не раз чуємо, як говорять: «Гроші вирішують багато питань», але водночас, і без них багато людей стали успішними.

Той, хто робить постійні зусилля на шляху досягнення своєї мети і йде до успіху, той стає успішною людиною. Він стає нею вже тоді, коли думає, що по-

трібно йому для досягнення мети. Надія є ще одним фактором. Деякі люди іноді знаходяться на межі досягнення успіху, але, зрештою, не досягають його. Відсутність надії веде до провалу.

Відомий вчений сер Томас Алва Едісон після тисячі зусиль став успішною людиною. Він поставив за мету: винайти електричну лампочку і намагався це зробити 999 разів, та лише на тисячному зусиллі досяг своєї мети. Тож, якби Едісон відмовився від досягнення своєї мети, у нас могло б і не бути електричної лампочки. Знімаю перед ним капелюха! Щоб бути успішною людиною, щоб насолоджуватися успіхом, потрібно проявити максимум волі, зусиль, розуму, використовуючи кожну мить життя. У результаті – ми досягаємо успіху. Час іде ...

Після обговорення такого або подібного тексту, є сенс запропонувати студентам написати невеликий твір на тему:

«Мій ідеал успішної людини», або відповісти на запитання, які вони для себе виберуть, однак, не менше десяти:

- 1) як Ви розумієте вислів «успішна людина»?
- 2) що означає успіх особисто для Вас?
- 3) пригадайте Ваші особисті успіхи. Назвіть їх.
- 4) хто серед Ваших знайомих має значні успіхи? А чому?
- 5) яким був Ваш останній успіх? Коли це відбулося?
- 6) якими якостями відрізняється успішна людина, а якими рисами характеризують невдах?
- 7) чи є різниця між життєвим і професійним успіхом? Обґрунтуйте свою думку.
- 8) які у Вас є риси характеру, що сприяють досягненню успіху?
- 9) що перешкоджає Вам досягати помітних успіхів?
- 10) які цілі Ви поставили перед собою на цей місяць?
- 11) які цілі Ви поставили перед собою на цей тиждень?
- 12) які цілі Ви поставили перед собою на сьогоднішній день?
- 13) яких цілей Ви досягли за останній рік, останній місяць, останній тиждень, вчора?
- 14) як можна зменшити зовнішній вплив на здійснення Ваших планів?
- 15) чи допомагаєте Ви іншим людям досягати успіху? (кому, яким чином?).

У подальшому здобувачі освіти намагатимуться самі висловлювати уявлення про професійний і життєвий успіх, що є приводом для подальших бесід і сприяє позитивним змінам у їхніх уявленнях, отже, й цілеспрямованим діям щодо самовизначення і професійного самовдосконалення.

Розвиток ціннісних орієнтацій особистості майбутнього фахівця є одним із важливих напрямів у контексті формування його уявлень про професійну кар'єру. Створення педагогічних умов щодо формування уявлень про професійний успіх є теоретично обґрунтованим вітчизняними і зарубіжними дослідниками. За результатами наших досліджень доведено, що сформова-

ність уявлень про професійний успіх і здатність до планування власної професійної кар'єри позитивно впливає на зростання успішності студентів у навчанні, ставлення до оволодіння професією, розвитку власної професійної компетентності³⁷³.

Позиції дослідників щодо дефініції успіху є різними. Зокрема, психологи визначають успіх як визнання результату особистісного досягнення індивіда, соціологи – як визнання результату досягненням з боку суспільства. Дослідники зіштовхуються з явищем плюралізму у визначенні природної сутності й змісту феномену успіху. З огляду на це, відзначимо, що здобувачі ЗВО, вкладаючи абсолютно різний зміст в поняття успіху, у виборі професії керуються різними мотивами, що позначається на якості наукових праць, в яких даний принциповий факт не враховується.

Серед західних психологів і соціологів, насамперед слід відзначити дослідження Д. Мак Клееланда (David Clarence McClelland), який у 1940-ві роки за допомогою тематичного апперцептивного тесту, створеного ще у 1930-ті роки Генрі Мюрреєм і Крістіаной Морган, вивчав людські спонукання і виділив три групи першорядних мотивів: мотивацію досягнення; мотивацію причетності; мотивацію влади³⁷⁴. Його дослідження показали, що вмотивованість працівника важливіша за наявні у нього практичні навички.

Емпіричні дослідження фіксують велику різноманітність мотивів навчальної діяльності і професійного вибору здобувачів освіти школи, здобувачів ЗПО і здобувачів ЗВО. Актуалізується питання про пошук факторів, що детермінують вибір професії. Зазначені фактори є предметом дослідження ряду вітчизняних дослідників І. Добренко³⁷⁵, Є. Єгорова³⁷⁶, Д. Закатнов³⁷⁷ та інші. Аналіз їх робіт дозволяє виявити ключові фактори вибору молодими людьми своєї професії: ціннісні орієнтації, життєвий і професійний досвід та уявлення про успіх і засоби його досягнення.

Із позицій аксіологічного підходу, система цінностей молоді є головною детермінантою їхніх уявлень про життєвий і професійний успіх. Відтак, уявлення про успіх доцільно вивчати як результат цілеспрямованої та ефективно

³⁷³ Орлов В.Ф. Аксіогенез уявлень про професійний успіх. Вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України 2014. № 9. С. 27 - 34.

³⁷⁴ Huber R.M. The American Idea of Success. N.-Y., 1971. 563 p.

³⁷⁵ Добренко І. А. Професійне самовизначення випускників ПТНЗ: соціально-психологічний аспект. Дидактика проф. школи : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, Хмельниц. нац. ун-т [та ін.]. Київ : Хмельницький, 2005. Вип. 3. С. 198–200.

³⁷⁶ Єгорова Є. В. Професійні орієнтації та особливості професійного самовизначення учнів ПТНЗ у сучасних соціально-економічних умовах. Проблеми сучас. психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 1. С. 63–71.

³⁷⁷ Закатнов Д. О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 160 с.

організованої людської діяльності, позитивно оцінюване досягнення, яке відповідає соціетальним і особистісним нормативам або перевищує їх.

На різних етапах суспільного розвитку підходи до формування уявлень про життєвий і професійний успіх різнилися специфічними особливостями. Так, характерною ознакою ціннісних орієнтацій у радянському суспільстві був пріоритет духовних цінностей над матеріальними. Відтак, в уявленнях людей про життєвий і професійний успіх домінувало прагнення «йти через освіту в інтелігенцію».

Західна модель ціннісних уявлень про успіх визначалася формулою: «на основі наполегливої праці можна досягти багатства як нагороди за працю і суспільні цінності»³⁷⁸. Серед моделей успіху відзначають існування «гедоністичної – з, можливо, найменшими зусиллями – до багатства як джерела насолоди» і «аскетичної – через відмову від матеріальних насолод – до досягнення ідеальної, духовної мети» моделей успіху³⁷⁹.

В умовах суспільних кризових станів і невизначеності критеріїв успіху, в суспільстві одночасно співіснують декілька моделей успіху, а також різні компромісні варіанти і стратегії, які є перехідними від домінування радянської моделі успіху до розуміння успіху у «приватному житті», схвалюваного і прийнятого «близькими» (компромісна модель) або поєднують у собі окремі ознаки тих чи інших моделей.

Варіанти процесу формування уявлень про життєвий і професійний успіх відрізняються характеристикою специфічних цінностей. За результатами наших спостережень помічено суттєві відмінності в ціннісних орієнтаціях здобувачів і викладачів ЗВО, які висловили прихильність до «західної» моделі успіху, від тих, хто зробив вибір на користь радянської чи компромісної моделей. Також виявлені істотні відмінності в уявленнях про успіх. Пояснити ці відмінності можна виходячи з різних позицій: віковими особливостями здобувачів освіти, соціальним походженням і станом, рівнем їх соціалізації, особливостями тієї спеціальності, яку дає певний заклад освіти тощо. Важливу роль відіграє характер вже сформованої життєвої позиції особистості майбутнього фахівця і його наставників.

Відсоткове співвідношення прихильників конкретних моделей у різних ЗВО і на різних курсах змінюється. Наприклад, здобувачі освіти старших курсів ЗВО на відміну від першокурсників, схильні заперечувати старе розуміння успіху і способи його досягнення, звичай, які існували у старій культурі. Виявлено залежність такого співвідношення від вибору професії.

Прихильники західної моделі великого значення надають самостійності, відповідальності та цілеспрямованості, вмінню ставити і досягати мети за

³⁷⁸ Huber R.M. The American Idea of Success. N.-Y., 1971. 563 p.

³⁷⁹ MacClelland D.C. The Achieving Society. N.Y., 1961.

допомогою компетентності та професіоналізму. Для них важливо не тільки досягти особистого успіху, але й бути оціненими великою кількістю людей, отримати можливість впливати на них, домогтися їх визнання. Для людей, які дотримуються інших моделей успіху, означені цінності є менш важливими. Найпоширенішою серед здобувачів ЗВО є компромісна модель успіху як результат трансформації радянської моделі в нових соціально-економічних умовах. За даними дослідження, її дотримуються 47,8 % респондентів. Успіх у межах цієї моделі розуміється як досягнення, що схвально сприймається найближчим оточенням. Матеріальні фактори в цьому випадку враховуються, але не грають вирішальної ролі; цінність освіти досить висока, хоча і недостатньо чітко вербалізована. Це модель «скромного успіху». Вона є досить поширеною серед здобувачів молодших курсів ЗВО.

У здобувачів освіти, що дотримуються різних уявлень про успіх, істотно розрізняються мотиви вступу до навчального закладу. Так, наприклад, для прихильників західної моделі успіху характерним є прагнення отримати високооплачувану і престижну професію, яке для здобувачів із іншою моделлю успіху, як правило, не має особливого значення. Найчастіше у здобувачів ЗВО вирішальне значення має бажання оволодіти певним видом професійної діяльності. У питанні вибору значимим може бути престижність професії, яка визначається переважно порадами найближчого оточення, а також ураховується близькість до місця проживання. Таким чином, ми можемо розглядати прихильність респондентів певної моделі успіху в якості суттєвого фактору професійного вибору.

Для тимчасових, економічних, соціальних факторів все більше стимулюють особистість до дорослішання. Не виняток і професійна сфера особистісного простору. Так, вважається, що початком періоду ранньої зрілості можна назвати вік 19-20 років. Саме цей віковий період збігається з початком професійного самовизначення, що в подальшому є підґрунтям для формування професійної ідентичності.

Кожний віковий етап професійного та особистісного становлення характеризується своїм змістом та динамікою. Ми акцентуємо увагу на закономірностях професійного аксіогенезу здобувачів освіти переважно юнацького віку. Оскільки процеси, що відбуваються в цьому періоді задають тонус у розвитку і формуванні психічних і соціально-психологічних якостей, визначають контури майбутньої концепції «Я-професійне». Враховуємо також, що в умовах ЗВО відбуваються процеси прискореної (ранньої) соціалізації. Внаслідок чого студенти старших курсів і випускники ЗВО у більшості вигідно відрізняються від своїх абітурієнтів своїми поглядами на життя, уявленнями про життєвий успіх і ціннісними орієнтаціями.

Дорослішання детермінується процесом професійного самоусвідомлення. З цього приводу можна вважати, що диференціація елементів «професійної

свідомості» (думок, почуттів, імпульсів, цінностей, пріоритетів, інтересів, цілей, амбіцій) переростає в їхню подальшу інтеграцію». Слід звернути увагу на те, що у процесі професійного становлення створюються збалансовані конструкти, а саме: «професійні установки», «уявлення про успіх», «кар'єрне зростання», «професійна відповідальність», «індивідуальна карта цінностей» та ін. Висновки автора співзвучні нашій позиції щодо актуалізації проблем ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця та особистісній вмотивованості його професійного становлення і розвитку.

У вимірі методології, це – феноменологічний підхід, що ґрунтується на теорії «Я-концепції», яка, у свою чергу, концентрується на індивідуумі як суб'єкті прийняття рішення, визнаючи, що уявлення про себе – це не концепції себе у вакуумі, але себе в конкретній ситуації. Вказаний підхід був оптимальним для 1950–60-х рр. й спричинив появу великої кількості відповідних досліджень.

Онтогенетичні підходи – обумовлюються тим, що зростання – це стадія дитинства, в ході якої формуються «Я-концепції». Проте в світоглядних уявленнях про професії переважають ідентифікації з ключовими фігурами, фантазіями й ейдосами дитинства. Підходи, що стосуються прийняття рішень – виникли в епоху 1970-х рр., засновані на понятті стилю рішень, кожний із яких може використовуватися в певний момент часу людиною, якщо навіть їй притаманні контекстно- або змістовно-орієнтовані стилі. Вітчизняний суб'єктно-діяльнісний підхід уможливує цілісний розгляд кар'єрних орієнтацій, які є актом свідомості, кар'єрних планів, дій, спрямованих на втілення у життя власних уявлень індивіда про професійний і життєвий успіх.

Серед пріоритетних завдань професійного становлення майбутніх фахівців, що реалізуються в рамках психологічного супроводу особистісно-професійного розвитку майбутніх фахівців у період їх навчання у ЗВО, можна виділити наступні:

- допомога здобувачам освіти в уточненні, конкретизації та підвищенні реалістичності уявлень про професійну діяльність за обраною спеціальністю;
- педагогічна й психологічна підтримка формування уявлень здобувачів про професійне майбутнє і допомоги в професійній самоідентифікації;
- сприяння усвідомленню здобувачами освіти своїх професійних намірів, прагнень і приведення їх у відповідність з ціннісними орієнтаціями;
- допомога майбутнім фахівцям у виявленні факторів схильності до обраної професійної діяльності (тобто у виявленні професійно важливих якостей, проблемних якостей, проблемних зон розвитку та ресурсів).

З метою перспективного професійного становлення здобувачів ЗВО, рекомендуємо використовувати дискусійний практикум «Сходінками – до успіху», мета якого – розвиток рефлексії уявлень про професійний успіх, готовності до самостійної професійної діяльності, до праці як засобу самореалізації, здатності до планування свого професійного майбутнього.

Завданнями даного заходу є:

- надання допомоги у виборі здобувачами освіти моральних цінностей і пріоритетів їх ділових якостей як факторів успіху;
- сприяння усвідомленню майбутніми фахівцями власного життя, його цілей, розуміння своїх сил і можливостей;
- розроблення індивідуальної програми самовдосконалення, спрямованої на досягнення успіху в професійній діяльності.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що формування уявлень здобувачів ЗВО про життєвий і професійний успіх залежить від цінностей, які домінують у певному суспільстві чи культурі: успіх або неуспіх особистості оцінюється соціальним оточенням, з огляду на наявність або відсутність об'єктивного результату (досягнення мети) і значимості виконуваної діяльності відповідно до системи суспільних цінностей; урізноманітнення форм і методів самопізнання і самовдосконалення, формування уявлень про професійний успіх, професійного становлення майбутніх фахівців є показником творчої діяльності викладачів, вони повинні бути тим найближчим оточенням, в якому формуються ціннісні орієнтири майбутнього фахівця.

Отже, питання формування уявлень про життєвий і професійний успіх, визначення поведінкових стратегій особистості як індикаторів успішності, соціально схвалюваних практик, є надзвичайно актуальним, а аксіологічний підхід до вирішення проблем професійного розвитку майбутніх фахівців є надзвичайно перспективним.

Найдієвішим фактором формування уявлень про життєвий і професійний успіх, визначення поведінкових стратегій особистості розвитку ціннісних орієнтацій особистості майбутнього фахівця є рівень сформованості педагогічної майстерності викладачів ЗВО, зокрема аксіологічного і акмеологічного аспектів.

Розуміння цінностей на межі XX – XXI століть в Україні і у розвинених країнах Заходу неоднозначне і суперечливе. Ціннісні орієнтації доби Просвітництва і XIX століття на моральне формування особистості у процесі виховання у XX столітті набули утилітарно-прагматичної спрямованості за якої критерієм цінності освіти насамперед виступала її корисність. У широко досліджуваних і науково-обґрунтованій системі суб'єктно-об'єктних орієнтацій можливі різні інтерпретації цінності. Тому виникає потреба звернення до таких нових галузей філософсько-педагогічного знання, як педагогічна аксіологія, філософія освіти, філософія виховання³⁸⁰.

Зіставлення розвитку аксіологічної проблематики з цінностями педагогічної системи дає змогу зрозуміти логіку і необхідність застосування аксіоло-

³⁸⁰ Лебідь І.В. Аксіологічна проблематика в педагогіці. Зб. наук. праць Уманського ДПУ. Київ, 2015. С.196.

гічного підходу до процесів професійного становлення, самовдосконалення і формування педагогічної майстерності.

Аксіологічний підхід до формування педагогічної майстерності обумовлений значущістю проблеми вивчення ціннісно–смыслових аспектів педагогічної діяльності.

Розвиток педагогічної майстерності є стратегічною метою професійної підготовки педагога, але цей процес в умовах існуючої в Україні системи педагогічної освіти містить у собі ряд суперечностей:

- між усвідомленням у суспільстві необхідності активізації творчих сил особистості і відсутністю відповідних соціально-педагогічних умов для їхнього формування і розвитку;
- між рівнем методологічної культури майбутніх фахівців і психолого–педагогічними умовами, що мали б сприяти усвідомленню системи педагогічних цінностей (зокрема, наступність змістів навчальних програм з філософії, психології, педагогіки, основ педагогічної майстерності та методик викладання профільних дисциплін в аксіологічному аспекті);
- типовою (традиційною) системою «масової» підготовки фахівців і особистісним, індивідуальним, творчим характером професійної діяльності інженера і педагога;
- об'єктивними потребами щодо цілісності навчально–виховного процесу та професійної підготовки, неперервності професійної освіти і відсутністю системного зв'язку між теоретичною підготовкою та реаліями педагогічної практики, умовами педагогічної діяльності.

Формування педагогічної майстерності – це складний багатофакторний процес, для якого аксіологічний підхід є абсолютно доцільним і методологічно виправданим. Питання розвитку ціннісних уявлень у вітчизняній педагогіці і соціально–економічні умови функціонування системи вищої освіти мають такі розбіжності, які викривляють ціннісні орієнтації молодих викладачів, з недостатньо сформованими професійними установками. Це протистояння було і раніш, але питання не ставало так гостро. Зараз воно гальмує процес формування педагогічної майстерності, тому що стає все важче говорити із студентами про професійну свідомість, ставлення, поведінку, установки, орієнтації тощо.

Система цінностей викладача складається з ряду взаємопов'язаних підсистем: створення умов для розвитку особистості здобувача освіти, спрямованості на стимулювання цього розвитку; організації ефективної навчально–пізнавальної діяльності; продуктивних умов для професійного становлення, самовдосконалення і розвитку педагогічної майстерності; технологій спілкування на професійному і особистісному рівні.

Про систему цінностей, на яку зорієнтовані викладачі, вчителі, студенти, можна судити з даних про їхню готовність до реалізації принципів гуманізації освіти, які узагальнено в таблиці 9:

Таблиця 9

Рівні інформаційно-методичного забезпечення	Знаю і дотримуюсь на практиці	Знаю і дотримуюсь частково	Знаю, але дію відповідно до ситуації	Не знаю
Викладачі (74 чол.)	12,4	34,8	42,6	10,2
Здобувачі освіти (287 чол.)	3,8	21,1	20,7	54,4
Вчителі (58 чол.)	14,5	27,1	22,2	36,2

*Дослідження враховує, що певна частина випускників у майбутньому присвячує себе педагогічній діяльності, зокрема у закладах фахової передвищої освіти та загальноосвітніх школах.

Отримані дані свідчать не лише про недостатній рівень поінформованості та мотивації здобувачів освіти щодо ціннісних орієнтацій і власного професійного самовдосконалення. Результати подальших контрольних опитувань дали можливість переконатися, що обізнаність із принципами саморозвитку, навіть на теоретичному рівні, значно нижча. Практично, реципієнти різних соціальних груп суб'єктів навчально-виховного процесу розвиток своєї педагогічної майстерності розглядають переважно на інтуїтивному рівні і діють залежно від ситуації.

У системі мотивів, потреб і ціннісних орієнтацій педагогічна майстерність повинна усвідомлюватись майбутнім педагогом як цінність, мета, досягнення якої є особисто для нього найважливішим фактором саморуку до вершин життя і професіоналізму діяльності. Тут ми бачимо взаємодоповнюваність двох підходів: аксіологічного і акмеологічного.

Суб'єктивні фактори досягнення вершин містяться у самому суб'єкті творчої діяльності, зокрема у мотивах. Мотиваційна сфера особистості багатогранна. Визначальною в ній є мотивація професійної діяльності, для вчителя – це педагогічна діяльність на рівні майстерності. Вона має усвідомлюватися здобувачами освіти не лише як соціально важливе об'єктивне явище, але й як суб'єктивна цінність. Оволодіти нею – означає отримати ступінь свободи, де викладач може уявляти, проектувати і досягати бажаних результатів. Однак, чи можемо ми навіть здобувачу освіти уявлення про таку перспективу його професійного розвитку? Чи можемо переконати у необхідності професійного самовдосконалення? Результати спеціальних досліджень з цього приводу свідчать, що за умов масової підготовки фахівців, ми такий результат досягаємо лише в одиничних випадках. Сподівання на особистісну зорієнтованість при існуючому навантаженні викладачів, в нинішній системі педагогічної освіти – марна надія.

Є надія на те, що мотиваційна структура кожного нашого випускника приїде у відповідність до потреб того педагогічного колективу, того мікро соціуму

в якому освітній процес є похідною від високого рівня кваліфікації викладачів, їх ділових і моральних якостей. Тобто ті мотивації і моральні педагогічні цінності, основи яких були закладені в університеті дістануть свій особистісний розвиток у педагогічному колективі.

Але відкритим залишається питання – як цю здорову основу закласти у свідомість майбутнього фахівця? Визначення сутності і інтенсивності кореляційних зв'язків між ступенем професійної підготовки, рівнем самооцінки, рівнем соціальних домагань викладача певного педагогічного колективу і максимальним ступенем його ефективності дозволяє скласти реальну прогностичну модель оптимального педагогічного колективу, а також розробити кодекс прототипу викладача. Через професійний стан психолого-соціологічного спектру педагогічного колективу можливе моделювання динаміки функціонального складу цього мікросоціуму, визначення його акмеологічної фази і створення умов для продовження цієї фази.

Таким чином, існують різні шляхи для створення умов розвитку педагогічної майстерності та професійного самовдосконалення. Це відбувається тоді, коли молодий викладач бачить напружену творчу працю своїх колег і стиль життя навчального закладу в цілому, критичні зауваження і прямі вимоги керівників щодо роботи викладачів, коли мотивація виникає як наслідок соціальних якостей викладача: почуття відповідальності, професійного обов'язку і честі, здорового професійного самолюбства тощо. Мотивом самовдосконалення викладача може бути бажання отримати визнання колективу, відчути свою значимість, а також можливість бачити перспективи кар'єрного росту.

Коли викладач повідомляє здобувачу певний обсяг дидактичного матеріалу, то він одержує його у готовому вигляді, як, наприклад, бере в руки підручник. Він не отримує смисл (значення), а вже сам відтворює його, вкладаючи його конфігурації у своє власне поле свідомості, завдяки структурам смислоутворення і розуміння.

У науковій літературі й в педагогічній практиці побутує чисто механічне розуміння так званих трьох ступенів пізнання (ознайомлення, пізнання, заучування)., Щодо професійного становлення майбутнього інженера-педагога педагогічне спілкування набуває дієвості та ефективності в результаті рефлексії, яка може здійснюватися спільно або індивідуально суб'єктами освітнього процесу. Результатом педагогічного спілкування, де мала місце психологічна, методологічна та феноменологічна рефлексія, є зміни суб'єктивних характеристик потреб, установок, ставлень, підприємницьких якостей, знань, умінь і навичок педагогічної діяльності, поведінки тощо. Усі три рівні рефлексії проявляються у діалогічному спілкуванні. Діалог є найефективнішою формою педагогічного спілкування, найрелевантнішим для розвиваючих контактів педагога і здобувача освіти. Він є адекватним «суб'єкт-суб'єктному» характеру природи людських відносин.

Дві особистості у стані діалогу з приводу предмета вивчення утворюють певний спільний педагогічний простір і протяжність у часі, єдину інформаційну «подію», в якій вплив педагога на здобувача поступається місцем психологічній єдності суб'єктів. Відтак розгортається творчий процес міжсуб'єктного педагогічного спілкування, створюються умови для саморозвитку у взаємодії та взаємотворчості.

Оволодіння рефлексивними діями дає можливість досягнути зміни у професійному розвитку особистості, усвідомити механізми, які дають можливість піднятися на новий рівень особистісного розвитку. Такий підхід вигідно відрізняється від традиційної передачі знань і є особливістю аксіологічно-акмеологічного спілкування з метою професійного розвитку майбутніх фахівців. Він дає можливість ще у студентські роки визначити свою позицію і ставлення, ціннісні орієнтації, феноменологічно досягнути власне розуміння смислів, закладених у змісті діяльності інженера-педагога. Тобто зробити конкретні кроки у професійному становленні і, врешті, навчитися робити такі кроки у подальшій професійній діяльності³⁸¹.

Діалогічний принцип і метод визначають психолого-педагогічний зміст розвивальної стратегії педагогічного спілкування і взаємодії. Серед найпоширеніших способів педагогічного спілкування були визначені такі:

1. Асоціативний спосіб – характерний для індивідуальних занять на інженерних факультетах. Його особливістю є обмін репліками, зміст яких асоціативно зв'язаний між собою і безпосередньо пов'язаний з виконанням конкретного завдання. Для цього способу спілкування характерне уникнення повторів, обмеження реплік за часом, тобто відбувається не логічний, але достатньо відвертий обмін думками і відчуттями. Правила, якими керуються викладач і здобувач освіти, визначаються інтуїтивно. Співрозмовники порівняно мало перебувають один одного. При даному типі спілкування процеси рефлексій відбуваються на основі емпатії, тобто робляться спроби зрозуміти один одного, ідентифікуючись з образом фахівця професіонала.

2. Рішення завдань – вислови, направлені на досягнення загальної точки зору. Рефлексія компоненту допускає наявність загальної мети, що помітно знижує тематику спілкування. Перелік правил також обмежений: кожен вислів старанно зважується, викладач кожне слово ретельно підбирає, а здобувач освіти оцінює. Порушення правил викликає непорозуміння, відмову від вирішення педагогічної проблеми і може призвести до зміни в способі спілкування. Допустимі повтори і уточнення. Рішення виробляються спільно.

3. Постановка питань – переважно питання ставить викладач, зацікавлений в отриманні повної інформації. Здобувач освіти має можливість відмовитись відповідати або дати часткову відповідь.

³⁸¹ Орлов В.Ф. Аксіологічний та акмеологічний аспекти формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя. Вісник Глухівського ДПУ імені О.Довженка. Вип. 11. 2008. С. 13-23.

Викладач такого права не має, але він, як правило, формулює зустрічне питання або починає обговорювати питання здобувача. Слід зауважити, що традиційно здобувачі освіти ставлять викладачу значно менше запитань. Ця тенденція зберігається з минулих десятиліть, але за умови, коли викладачу вдається змінити у здобувачів мотивацію навчання, відношення до майбутньої професійної діяльності, допомогти оволодіти способами самопізнання, самоідентифікації і співвідношення власного «Я» з ідеалом, тоді здобувачі освіти стають значно активнішими, спілкування достатньо інтенсивним і показником активності є збільшення кількості питань.

Оцінки, прийоми втілення творчого задуму, вислови старанніше зважуються, чим при асоціативному спілкуванні. Разом з тим мають місце питання, спрямовані на з'ясування шляхів пізнання і розуміння сенсу оволодіння змістом навчання, що вимагає від здобувача і викладача занурення в сферу самоаналізу, самопізнання шляхом психологічної і феноменологічної рефлексії. В той же час творчий пошук може відповісти на питання настільки, наскільки здобувач освіти і викладач готовий зрозуміти один одного. Отже, цілком природно виникають повторення і уточнення. Таким чином, рефлексія здійснюється на основі метакомунікації.

4. Уточнення розуміння – в освітній практиці заняття ніколи не починаються з висловів, які сприяють усуненню неправильного розуміння. Даний спосіб спілкування реалізується інакше, але при цьому розв'язується питання про причини нерозуміння, розбіжності в інтерпретації суті проблеми. Здобувач освіти шляхом перепитувань намагається з'ясувати в чому полягає неправильне, або інше її розуміння, або які правила спілкування порушене. Кожний з суб'єктів спілкування повинен мати право перейти до іншого способу уточнень у разі нерозуміння.

Наші спостереження свідчать про те, що для початкового етапу спілкування в системі «викладач – проблема – здобувач освіти» найбільш характерні 1-й і 3-й способи, рідше зустрічається 2-й спосіб. Послідовне використання методик рефлексії забезпечує зростання частоти використання 2-го і 4-го способів спілкування. Повне розуміння зустрічається не так часто. Рівень рефлексії визначається ступенем розуміння.

Розуміння – один з основних видів складної розумової діяльності щодо розкриття сутності предметів і явищ. Розуміння проблем через вивчення теоретичних дисциплін найчастіше означає встановлення співвідношення форми і змісту, або приводить до з'ясування причин виникнення проблем у навчанні і творчих пошуках. Часом це відбувається шляхом встановлення логічних основ, з яких випливає те, що вимагається зрозуміти. Такий підхід практикується у ЗВО, але він швидше властивий розумінню математичних теорем. Розумінню творчих проблем така логіка перешкоджає.

Кожен вислів суб'єктів щодо власного розуміння визначається встановленням суми правил і відповідно з цим інтерпретується. Якщо суб'єкт спілкування чує очікуване, то немає підстав змінювати систему правил взаємодії. Якщо ж відповідь виходить за рамки очікуваного, то «відповідь»:

- а) підганяється під одну з відомих відповідей;
- б) рішення щодо перегляду правил ділового спілкування відкладається, «відповідь» і пов'язані з нею дії рефлексій не здійснюються;
- в) змінюється система правил педагогічного спілкування.

Проблема розуміння для спілкування у системі «викладач – навчальна дисципліна – студент» і професійне становлення майбутнього фахівця займає особливе місце, тому дозволимо зупинитися на ньому детальніше.

Розуміння не можна ототожнювати з пізнанням-поясненням. Воно є «новим парадигмальним поняттям в педагогіці»³⁸². Розуміння відбувається через діалог, а не через споглядання. Розвиток у здобувача освіти здатності розуміти проблему є результатом осмислення рефлексії ситуації спілкування, а такий результат ми визначали як одне з центральних педагогічних завдань загальної і педагогічної освіти. Для дослідження характеру розуміння здобувачам пропонувалися завдання, в яких передбачалася інтерпретація задуму автора ідеї відповідно до власних уявлень і практичного досвіду, активний пошук сенсу в діалозі з автором і самим собою. Діалог спрямовували на те, щоб забезпечити особисте включення суб'єктів спілкування у пошуки прихованих питань і відповідей на них, зіставлення різних позицій з власними знаннями і досвідом.

Таким чином, ми наближаємося до аналізу процесів, результатом яких є визначення особистісного розуміння певних ситуацій, власних переживань, пов'язаних із сприйняттям або взаємодією з здобувачем освіти як продукту руху свідомості. Це, зокрема, розуміння власних думок про предмет, причин і джерел їх виникнення, а також відчуттів, які виникають в процесі сприйняття і в подальшому осмисленні ситуації.

Розуміння педагогічної ситуації в аудиторії, на уроці, в школі – все це продукт руху власної свідомості здобувача освіти, яку не можна замінити розумінням викладача. Це розуміння не може бути також повідомлене здобувачу у вигляді інформації. Розуміння вже саме по собі допускає інтенціональність свідомості, «виробництво» значень (сесів), бачення сенсу. Осмислюючи цю закономірність, викладач дістає можливість «порозумітися» із здобувачем освіти, спрямовуючи рух його свідомості на самостійне осмислення ситуативної проблеми, що виникла.

Різноманітність актів свідомості при подібності ситуацій вимагає звернути увагу на структуру самого осмислення, яке не має сталих трафаретів розуміння. Слід

³⁸² Кушнір В.А. Рівні розуміння і сприймання педагогічного процесу. Людинознавчі студії: 36. наук. праць Дрогобицького державного ун-ту ім. Івана Франка. Дрогобич: Вимір, 2001. Вип. 3. С. 164 – 173. С.165.

також звернути увагу на кореляцію акту розуміння і того змісту, яким цей акт наповнений, сприйняттям ситуації або уявленнями про власну професійну діяльність.

Здобувач–практикант і молодий викладач на етапах професійного становлення, як правило, у педагогічній практиці наслідують наставників. Якщо система професійної підготовки здобувача освіти і його спілкування з викладачем спеціальних дисциплін носить вузько когнітивний характер, то інтеграції між його професійною (педагогічною) і спеціальною (художньою) підготовкою не відбувається в результаті обмеженості наочних установок.

Встановлено також, що інтеграції професійної і спеціальної підготовки, а зрештою, подальшому професійному становленню сприяє включення в систему зовнішніх впливів імітаційно-ігрових ситуацій, коли задіюються структурні компоненти системи внутрішніх особових перетворень і професійне становлення здійснюється в структурі педагогічної діяльності, на практиці реалізується усвідомлюваний особовий сенс. Так, визначаючи сутність проблеми, здобувачі освіти засвоюють не тільки уміння і навички, але і усвідомлюють педагогічну доцільність виконання завдань.

Вивчаючи, наприклад, основні дидактичні принципи в курсі теорії педагогіки, рефлексія «приміряється» до застосування цих принципів у тренінгу, ділових іграх і під час самостійного проведення занять. Пізнання і самопізнання, включені в контекст особливо значущої педагогічної ситуації, надають ширшу мотивацію і смислову структуру. Разом з традиційною метою «запам'ятати і відтворити» виникає нова мета, яка поглиблює процес професійного становлення – «знайти сенс і досягнути сутність» на шляху реального досягнення високого рівня педагогічної майстерності. За таких умов навчання набуває риси невимушеності, співпраці. Цілком природно включаються процеси психологічної, феноменологічної і методологічної рефлексії, що відкриває можливості для створення і впровадження в педагогічну практику технології і методики професійного становлення інженерів-педагогів, рушійний потенціал яких спирається на різноманітність дій рефлексій у конкретних ситуаціях.

Професійне становлення і підготовка викладачів відбувається в різних ситуаціях спілкування, які мають свої специфічні особливості і певним чином впливають на професійний розвиток особи педагога. Залежно від характеру «прагматичного ефекту» діалогічного спілкування ми виділяємо такі педагогічні ситуації:

1) ситуації, пов'язані зі встановленням, підтримкою і роз'єднанням контакту між суб'єктами спілкування, де рефлексія виконує роль констатуючої установки і сприяє ухваленню рішень;

2) ситуації, в якій мова того, хто говорить, направлена на пояснення особливостей проблеми, а дії рефлексій на визначення особливостей учасників діалогу, педагогічної ситуації;

3) ситуації, пов'язані з підтримкою емоційного стану суб'єктів (як з боку викладача, так і з боку здобувача). У цій ситуації розуміння суті проблеми

може виконувати домінуючу роль, як активатор певних емоційних станів, а рефлексивні дії допомагають у визначенні оптимальних варіантів самокорекції та рішення проблемних питань;

4) ситуації, коли суб'єкти спілкування намагаються змінити психічний стан, емоційну атмосферу, напрям дій рефлексій у позитивну сторону;

5) ситуації, пов'язані з маскуванням тим хто говорить, власних поглядів від партнера через спілкування. Зокрема, найчастіше це імітація здобувачем освіти високого рівня знань або викладачем зацікавленого ставлення до вирішення проблеми і до здобувача, хоча насправді це не так або не зовсім так;

6) ситуації, в яких метою є спонування співрозмовника до немовних дій;

7) ситуація, в якій викладач або здобувач намагається змінити об'єм і структуру знань співрозмовника, напрям його мислення, ставлення до предмету спілкування й інших суб'єктів спілкування, ставлення до професійної діяльності.

На нашу думку, за оптимальних умов способи взаємодії у процесі педагогічного спілкування майбутніх інженерів-педагогів зумовлені дидактичними цілями, завданнями і принципами; змістом освіти і виховання; специфічними особливостями педагогічної освіти. Вони здійснюються за допомогою методів виховання і самовиховання. Останні реалізуються в спілкуванні викладача і здобувача. Спілкування має цілеспрямований характер, зміст, форми і засоби організації. Той або інший метод навчання наперед визначає поєднання компонентів взаємодії викладача і здобувача освіти, його стійку структуру.

Взаємодія суб'єктів педагогічного спілкування в різноманітних ситуаціях має свої закономірності, які випливають з особливостей кожного суб'єкта. Виявлення цих особливостей дає можливість підійти до встановлення оптимальних умов ефективного педагогічного спілкування. Результати досліджень дозволили виявити певні відмінності педагогічної взаємодії викладача і здобувачів освіти в їх спілкуванні. Було встановлено, що на практиці найчастіше використовується система «викладач – здобувач освіти – навчальна дисципліна», коли ініціатива належить викладачу і він повністю керує діяльністю здобувача освіти (планує, організовує, контролює його роботу), який лише реагує на вказівки і зауваження. Часом все зводиться до постановки завдань і контролю за їх виконанням.

Жорстоке управління діяльністю здобувачів освіти позбавляє їх ініціативи, знижує творчу самостійність, вимушує здобувача шукати той зміст, який вкладає у нього викладач. За кількісними показниками така система використовується у 58,7% ситуацій, які спостерігалися згідно з планом наших досліджень впродовж 16 років. У цьому випадку, коли організація процесу педагогічного розвитку здобувача освіти, здійснюється в рамках загальноприйнятих традицій і норм, або обмежується суб'єктивністю сприйняття проблеми викладачем, останній диктує свою волю, нав'язує інтерпретацію, переконує здобувача освіти в непогрішності своїх позицій. Здобувач освіти вимушений або прийняти позицію викладача як власну, або імітувати згоду. Третій шлях – звернутися до іншого педагога.

Система «здобувач освіти – навчальна дисципліна – викладач» спостерігалася в 17% випадків. У цій системі ініціатором педагогічної діяльності є здобувач освіти. Викладач ставить перед здобувачами проблему і пропонує самим знайти способи її вирішення, виконуючи при цьому роль консультативного координатора. Цей аспект відкриває для здобувача освіти широкі творчі перспективи, створює умови для реалізації набутого рівня професійної компетентності. На перший погляд він є перспективнішим у плані професійного становлення і розвитку творчих здібностей майбутнього педагога, але надлишок самостійності при обмеженій нагоді, недостатньому досвіді і хиткій професійній позиції може привести до серйозних прорахунків у підготовці і помилок у педагогічній практиці. А тому цей варіант педагогічного спілкування актуалізує проблему індивідуального підходу до кожного здобувача освіти.

Система «викладач – навчальна дисципліна – здобувач освіти» припускає активну участь і викладача, і здобувача у процесі спілкування. Навчальна дисципліна, а також проблемна ситуація стають суб'єктом спілкування, який вносить у взаємодію викладача і здобувача освіти особисті думки і відчуття; разом з тим воно є засобом формування спільності творчих позицій, поглядів, що сприяє розвитку професійної компетентності майбутнього фахівця. Особливістю такої взаємодії є постійний зворотний зв'язок, що забезпечує корекцію напрямів і способів функціонування аксеологічної і акмеологічної свідомості з боку викладача. Це уможливорює своєчасне усунення помилок в процесі пізнання. Тут зі всією повнотою розкривається принцип діалогічності. Провідною лінією, яка зумовлює діалогічність взаємодії викладача і здобувача освіти, є суб'єкт–суб'єктне відносини, детерміновані виявленням свого ставлення до професійної діяльності. Така спрямованість педагогічного спілкування ґрунтується на рівності позицій, взаємоповазі і довірі один до одного, до здобувача як до партнера у творчості. Викладач в цьому випадку не «виховує», не повчає, а актуалізує, стимулює інтенції здобувача до професійного саморозвитку.

При цьому важливу роль виконують професійні якості викладача, його ціннісні орієнтації, здатність до рефлексії, творчі здібності, уміння вибрати найбільш оптимальні форми педагогічної підготовки, уміння бачити перспективи професійного розвитку, уміння побудувати міжособистісне спілкування так, щоб атмосфера заняття не гальмувала творчий розвиток, не стримувала прояву творчої ініціативи, а сприяла її розквіту.

Систему «викладач – навчальна дисципліна – здобувач освіти» ми вважаємо найперспективнішою, але за наслідками спостережень частота її використання не перевищує 24,3%. Отже, авторитарний стиль керівництва освітнім процесом поки що залишається домінуючим, хоча за свідченнями суб'єктів спілкування він не влаштовує більшість опитаних реципієнтів.

Характер спілкування залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників. Тому ми ставили завдання дослідити роль кожного з суб'єктів педагогічного

спілкування. Роль викладачів закладів вищої освіти досі переважно обмежується повідомленням інформації, постановкою завдань і стимулюванням здобувачів освіти до їх виконання. Недостатність або відсутність у викладачів ефективної організації процесів міжособистісного спілкування, психологічного впливу відповідно з індивідуальними характеристиками здобувачів освіти, пояснюється елементарним невмінням чітко визначити мету і завдання педагогічного спілкування. Невміння викладачів організувати ефективне спілкування із здобувачами освіти виявляється також в неадекватній оцінці здібностей і професійних якостей здобувача, невмінні розробити індивідуальну програму розвитку професійної компетентності, в недотриманні технологічних вимог до професійної підготовки інженера-педагога, а, зрештою, і освітнього процесу. Врахувавши важливість такого регулятивного чинника як діалогічне спілкування, ми намагалися визначити характер особових установок здобувачів освіти при спілкуванні з викладачами, а також міжособистісних відносинах і самоспілкування з власним «Я». Найчастіше доводилося констатувати, що викладач і здобувачі освіти спілкуються з позицій інформаційно-комунікативного підходу, який ґрунтується на накопиченні інформації.

Для зіставлення результатів педагогічної діяльності різних викладачів інженерних факультетів ми із загального числа об'єктів спостереження виділили ті, де домінуючим було діалогічне спілкування, яке здійснювалося на особистісно орієнтованому підході. Результати спостережень підтвердили наше припущення про те, що застосування інформаційно-комунікативного підходу до спілкування є неправильним, якщо спілкування інтерпретується за аналогією з простим «одностороннім» рухом інформації. При обміні інформацією між педагогом і здобувачем освіти взаємодіють їх ідеали, особливості психології мислення, способи руху свідомості. Кожний з них є активним, діяльним елементом взаємодіючої системи комунікації. Обопільний обмін інформацією обов'язково має на увазі налагодження взаємних контактів. Педагог, надаючи здобувачу інформацію, як правило, повинен враховувати ступінь активності самого здобувача освіти, його потреб, інтересів тощо. Ця орієнтація торкається і власних установок викладача – гуманістичних, психологічних, ціннісних. За таких умов здобувач освіти відповідає на отриману інформацію реакцією, яка підтверджує наявність акту спілкування. На таких позиціях взаєморозуміння між педагогом і здобувачем ґрунтується на існуванні загальноприйнятої і загальнодоступної системи значень, які містяться в ціннісній професійно значимій інформації. Відбувається інтеріоризація діалогу. Можна вважати, що незалежно від того, як одна сторона відповідає на поведінку інших сторін, як правило, виникає «діалог цінностей» (А. Гжегорчик), які реалізуються в спілкуванні. Якщо у однієї із сторін виявляється практична цінність, то вона може сприйматися іншою стороною. Але не слід забувати, що розуміння сенсу не передається ззовні, сенс здобувач освіти повинен знайти сам, використовуючи можливості саморефлексії.

ІРИНА БОГАЧЕВСЬКА

**60 РОКІВ КАФЕДРИ ФІЛОСОФІЇ НТУ:
ПІДСУМОВУЮЧИ ДОСЯГНЕННЯ, УСВІДОМЛЮЮЧИ ПЕРСПЕКТИВИ**

Кафедра філософії та педагогіки в Національному транспортному університеті була створена в листопаді 1964 року. За шістдесят років існування, у зв'язку зі структурними реорганізаціями Університету, кафедра зазнавала змін назви, викладацького складу, навчальних дисциплін та напрямків роботи. Проте, колектив кафедри завжди складався з висококваліфікованих, енергійних, творчих та талановитих людей, які присвятили багато років свого життя науковій діяльності, підвищенню професійної майстерності, формуванню світоглядних орієнтирів та вихованню студентської молоді.

Першим завідувачем кафедри був доктор філософських наук, професор Олександр Якович Лисенко, який обіймав цю посаду до 1972 року. Професор Лисенко відзначався широким загальним кругозором, талантом та творчістю, і є автором численних наукових праць з історії суспільно-політичної та соціальної думки в Україні XIX століття. На той час на кафедрі працювали видатні науковці, такі як доценти Ю.О. Богданов, Ю.Ф. Савченко, М.І. Тоняєв, В.А. Шовкопляс, Н. Герасимчук, Н.Г. Речмедіна та інші. Особливе місце серед засновників кафедри належить Юрію Івановичу Савченко, який працював у навчальному закладі протягом 1944-1975 років. Його енергія, високий інтелект, талант викладача та пристрасність пропагандиста залишили глибокий слід у серцях та розумах багатьох поколінь викладачів і студентів університету. Доцента Дмитро Якович Фесенко очолював кафедру з 1973 по 1981 роки.

Учасник Великої Вітчизняної війни, він прийшов у Київський автодорожний інститут з великим досвідом організаційної та науково-педагогічної роботи. Зібравши навколо себе команду досвідчених доцентів та молодих викладачів, він успішно керував учбово-методичною та науково-дослідною діяльністю кафедри.

У період з 1981 по 1985 рік кафедрою керував випускник філософського факультету Київського Національного університету імені Т.Г. Шевченка доцент Володимир Федорович Соляник. Після закінчення університету в 1965 році все

своє трудове життя він працював на кафедрі, пройшов шлях від асистента до завідувача. Володимир Федорович написав низку значимих статей з проблем філософії та соціології, розробив значну кількість науково-методичних та навчальних матеріалів з філософських питань, викладав філософію аспірантам.

З 1986 року кафедру філософії та політології очолював доктор філософських наук, професор Віталій Феофанович Передерій. За п'ятдесят п'ять років організаційної, педагогічної та науково-дослідної роботи у закладах вищої освіти України, Віталій Феофанович написав близько 200 наукових праць з проблем естетики, теорії культури та соціології, серед яких монографії «Українська революційно-демократична естетика» та «Велична гармонія (про інтернаціональне та національне в українському мистецтві)». Під його керівництвом було захищено 2 докторські та 15 кандидатських дисертацій. Він брав активну участь у міжнародних та міжреспубліканських конгресах, конференціях та семінарах з філософії, соціології, естетики та теорії культури. Очолював Рад у інституту з проблем гуманізації освіти.

Вагомий слід в історії кафедри залишив доцент Микола Федорович Заїка, зусиллями якого засновано чимало нових напрямів діяльності кафедри і вишу – від видання університетської газети «Автодорожник» до Ради кураторів та інститутів студентського самоврядування. Великий внесок у динамічний розвиток кафедри в цей період зробив доцент М.Д. Коротков.

У 1997 році внаслідок організаційної перебудови до кафедри приєднали фахівців з історії України, української мови та літератури і вона отримала назву «кафедра українознавства та філософії». З вересня 2003 року виокремили кафедру і вона знов стала «кафедрою філософії». При кафедрі діяв навчально-методичний кабінет, де працювали старший викладач С.В. Сластьонова й асистент С.Д. Уреньова. Тривалий час навчально-методичний кабінет очолював ветеран Великої Вітчизняної війни, полковник у відставці, відомий працівник політико-виховних органів Міністерства внутрішніх справ Юрій Клавдійович Васін.

Наступний етап історії кафедри позначений принциповими кадровими та організаційними змінами. З 2003 р. кафедра розпочала підготовку інженерів-педагогів. А у 2006 році отримала статус випускової зі спеціальності «Професійна освіта (транспорт)». З цього часу, змінилася і назва кафедри, і до сьогодні це кафедра філософії та педагогіки.

З 2005 року посаду завідувача кафедри обіймала кандидат філософських наук доцент, а згодом доктор філософських наук, професор Арістова Алла Вадимівна. За 30 років роботи на кафедрі вона пройшла шлях від лаборанта до керівника кафедри, проявивши себе як креативний та творчий викладач, визнаний науковець-релігієзнавець та талановитий організатор. Алла Вадимівна є авторкою понад 200 наукових та навчально-методичних праць з філософії, соціології, релігієзнавства, серед яких монографії «Релігійні конфлікти у су-

часному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання», «Феномен релігійної де-віації: теоретичні нариси» тощо. Вона написала низку навчальних посібників, статей до Великої Української енциклопедії та інших українських та міжнародних видань.

3 вересня 2015 року кафедру очолює доктор філософських наук, професор, авторка понад 150 наукових і навчально-методичних праць, наукових монографій та підручників Богачевська Ірина Вікторівна, фундатор наукової школи з лінгвістичного релігієзнавства. Під її науковим керівництвом захищено 12 кандидатських та 2 докторські дисертації, активно триває підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації. Ірина Вікторівна входить до редколегій низки українських фахових філософських та богословських журналів. Ірина Вікторівна – експерт з питань релігійно-державних відносин. Вона бере участь в релігієзнавчих експертизах на запрошення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, регулярно коментує поточну релігійну ситуацію в Україні на провідних медіа-майданчиках країни, таких як Радіо-НВ, Телеканал іно-мовлення FreeДом, Телеканали 1+1, Інтер, а також закордонних, зокрема Радіо Свобода, Deutsche Welle (Німецька Хвиля) тощо.

Кафедра філософії та педагогіки національного транспортного університету зустрічає своє 60-річчя творчим колективом викладачів-однодумців, спільнотою високопрофесійних фахівців філософів та педагогів, поєднаних спільною місією не лише навчання здобувачів освіти всіх рівнів і всіх факультетів Університету основам суспільних та педагогічних наук і дисциплін філософського циклу, а й формування сучасного наукового світогляду, критичного мислення, гуманістичних аксіологічних орієнтирів, виховання справжніх громадян України, свідомих величі власних культурних традицій і завдань по розбудові вільної суверенної держави майбутнього.

За останні десять років викладачами кафедри видано близько десяти навчальних посібників, 18 колективних монографій, більше 250 статей. Щорічно кафедра проводить по 2-3 науково-комунікативних заходи різних форматів – від всеукраїнських науково-практичних конференцій до семінарів, колоквіумів та круглих столів.

Наразі кафедра завершує роботу над п'ятирічною науково-дослідною темою «Ціннісні орієнтації особистості в умовах транзитного суспільства». Підсумком одного з етапів розробки цієї проблематики є дана колективна монографія, підготовлена до друку колективом кафедри на основі кафедральних звітів на НДР за 2022 та 2023 роки.

До всіх наукових заходів кафедри активно залучаються здобувачі освіти магістерського та бакалаврського рівня, а також стейкхолдери. Наукова робота здобувачів освіти відбувається в педагогічному науковому гуртку « Кредо» (керівник – професор Х.Ш. Бахтіярова) та в філософському науковому гуртку під керівництвом доцента Л.М. Ліпіч. Здобувачі освіти беруть активну участь

в наукових конференціях НТУ та інших ЗВО, в фахових олімпіадах, де неодноразово займали призові місця. Результати своїх наукових розвідок студенти мають можливість оприлюднити у науковому збірнику «Гуманітарний форум НТУ: часопис студентських наукових праць», який видається силами кафедри.

Основні напрямки науково-дослідної роботи кафедри:

- філософські виміри освіти та сучасні технології освітньої діяльності;
- фундаменталізація професійної підготовки у вимірі Європейського освітянського простору;
- соціокультурні й психолого-педагогічні чинники формування особистості: український контекст;
- соціокультурні детермінанти освіти, їх вплив на зміст, якість та соціальні функції сучасної освіти;
- зміна ролі освіти як стратифікуючого чинника в глобальному світі;
- особливості і наслідки сучасних інституалізаційних процесів у сфері освіти в Україні, їх вплив на зміну якості освіти;
- фундаменталізація професійної освіти та професійна мобільність сучасного фахівця в умовах науково-технічного прогресу;
- креативні технології навчання і виховання, формування цінностей і ціннісних орієнтацій студентської молоді;
- процеси взаємозв'язку ціннісної, когнітивної та інституціональної складових освітньої діяльності;
- впровадження інноваційних педагогічних технологій у освітньо-виховний процес.

Науковці кафедри успішно здійснили багаторічний міжнародний проєкт PAGOSTE 2020-2024 в рамках програми Erasmus+ Нові механізми управління на основі партнерства та стандартизації підготовки викладачів професійної освіти в Україні (609536-ERP-1-2019-1-DE-ERPKA2-CBHE-SP)³⁸³. Цей проєкт мав на меті покращення управління професійною підготовкою викладачів закладів фахової передвищої освіти (ЗФПО) в Україні. Його значення для української системи вищої освіти зумовлена зокрема тим, що професіоналізація викладачів, які працюють в сфері ЗФПО, вважається складнішим завданням, ніж в системі загальної освіти, оскільки тут актуальність компетентностей викладачів впливає не тільки на здобувачів освіти ЗФПО, але і на якість ЗФПО як такої і її функціональність для сектора зайнятості. Узагальнюючим критерієм якості є впевненість в тому, що очікування ЗФПО, мотивація та компетентності майбутніх викладачів можуть бути узгоджені між собою.

Проєкт був спрямований на розвиток і пілотування нових структур управління між українськими університетами-партнерами та регіональними ЗФПО.

³⁸³ Міжнародний проєкт PAGOSTE. URL: <https://sites.google.com/ntu.edu.ua/pagoste>
<https://docs.google.com/presentation/d/1Eshxd40s8TOWqxhvwVN7yU9zXzccFB/edit#slide=id.p1>

Основна увага приділялася подоланню теоретично-практичних лакун між університетською освітою та вимогами до викладання у ЗФПО, а також на створення нової, заснованої на партнерстві, структури управління між відповіднимистейхолдерами системи підготовки викладачів професійно-технічної освіти³⁸⁴.

В рамках проекту сформовані творчі наукові зв'язки кафедри філософії та педагогіки з профільними кафедрами КНЕУ імені В. Гетьмана, Південноукраїнського Національного педуніверситету імені К. Ушинського, Української інженерно-педагогічної академії, а також з профільними кафедрами Університетом Констанса (Німеччина), Університетом Рома тре (Італія), та Віденським економічним університетом (Австрія). На постійній основі з цими університетами здійснюються академічні обміни професорсько-викладацького складу кафедр.

Науковці кафедри активно співпрацюють з галузевими академічними науково-дослідними установами та навчальними закладами: Інститутом професійної освіти та Інститутом педагогіки НАПН України, Київським професійним коледжем автотранспортних технологій. Колектив кафедри активно залучає до своїх науково-комунікативних заходів виокремленні підрозділи НТУ, зокрема, Барський коледж транспорту та будівництва, Надвірнянський коледж та інші заклади-партнери. В рамках організації внутрішньо-української академічної мобільності здобувачів освіти діє відповідна угода з Дрогобицьким педагогічним університетом. Але всі здобутки кафедри є результатом науково-педагогічної творчості та активної громадянської позиції її працівників. Пріоритетним напрямом наукових досліджень на кафедрі філософії та педагогіки є проблеми професійної педагогічної освіти.

Так, доктор педагогічних наук, професор **Галина Олександрівна Ковальчук**, яка працювала на кафедрі до 2025 р., активно досліджує психологію бізнесу та підприємництва, психологію управління, вивчає корпоративний розвиток та проводить бізнес-тренінги для підприємницького розвитку. В сфері її наукових інтересів цивільне право (інтелектуальна власність, медичне право, сімейне право), муніципальне право, проекти розвитку для територіальних громад та місцевого самоврядування, а також питання превенції домашнього насильства та гендерне право.

В останні роки кафедра активно співпрацює з академічними інституціями Національної академії педагогічних наук України. На кафедрі працювала доктор педагогічних наук, професор **Ганна Миколаївна Романова**, знаний фахівець в галузі професійної освіти. Доктор педагогічних наук, професор **Алла Анатоліївна Загородня** – головний науковий співробітник відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки НАПН України успішно працює на кафедрі, керує магістерськими кваліфікаційними роботами, впроваджує в освітній проц передові освітні технології, зокрема наукові розробки Інституту пе-

³⁸⁴ Міжнародний проект PAGOSTE. URL: <https://sites.google.com/ntu.edu.ua/pagoste>

дагогіки НАПН. В останні роки головою Державної екзаменаційної комісії за ОП «Професійна освіта (транспорт)» є **Тетяна Миколаївна Герлянд** – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу змісту і технологій професійної освіти Інституту професійної освіти НАПН України, з яким кафедру пов'язують роки плідного співробітництва.

Впровадження сучасних освітніх технологій у підготовці фахівців з професійної освіти, є предметом досліджень професора, кандидата педагогічних наук **Халідахон Шамшитдієвни Бахтіярової**, авторки більше 100 наукових праць. Вона є розробником авторської школи педагогічної майстерності. Програми курсів підвищення кваліфікацій під її керівництвом надзвичайно популярні серед освітян українських закладів освіти усіх рівнів акредитації. Проблеми розвитку кар'єрної компетентності майбутніх інженерів-педагогів у технічних університетах входять до кола інтересів кандидата педагогічних наук, доцента **Марини Миколаївна Клименко**.

З 2007 року і по теперішній час – завідувачкою навчальною лабораторією кафедри філософії та педагогіки є **Інна Анатоліївна Середіна**, доктор філософії в галузі освіти, предметом досліджень якої є питання формування підприємницької компетентності бакалаврів у процесі фахової підготовки, професійна підготовка здобувачів освіти бакалаврського та магістерського ступенів спеціальності 015 «Професійна освіта (транспорт)»; виховання студентської молоді та проблеми педагогічної освіти. Інна Анатоліївна за ці роки стала «берегинею кафедри», завдяки її зусиллям кафедра є людиноцентричним середовищем, простором творчої колаборації здобувачів освіти та викладачів. Під її керівництвом в різні роки працювали старші лаборанти Д.М. Зінченко, І.С. Свідерська, А.О. Безега.

Розвиток сучасної медіакультури є предметом досліджень кандидата філософських наук, доцента **Юлії Дмитрівни Доброносової**. Соціологія релігії, соціальна філософія, теорія політики формують коло наукових інтересів кандидата філософських наук, доцента **Олени Анатоліївни Лавринович**, яка досліджує процеси демократизації в сучасному світі і в Україні, роль релігійних організацій у формуванні громадянського суспільства, процеси модернізації суспільних інститутів. Маючи великий досвід роботи практичного психолога, вона консулює здобувачів освіти та викладачів щодо вирішення виникаючих психологічних проблем. Питання морального виховання, а також сучасні технології у викладанні входять до кола наукових інтересів кандидата філософських наук, доцента **Олени Олександрівни Балагури**. Проблеми розвитку освіти та соціологічні дослідження студентської молоді становлять предмет наукових розвідок кандидата філософських наук, доцента **Людмили Михайлівни Ліпич**.

Викладачі кафедри ведуть активну соціальну роботу, залучені до різноманітних громадських ініціатив, волонтерської та благодійної діяльності, здій-

снюють активну консультаційну діяльність, є знаними експертами з соціо-гуманітарних питань, активними популяризаторами науки.

Кафедра філософії та педагогіки Національного транспортного університету впевнено дивиться в майбутнє, динамічно розвивається завдяки викладацькому колективу, що поєднує яскраві творчі особистості, які радо діляться своїми знаннями та досвідом зі здобувачами освіти, наполегливо працюють в складних умовах повномасштабної війни задля освіти та виховання нового покоління досвідчених фахівців різних галузей, які будуть відбудовувати повоєнну Україну, забезпечувати своєю працею її процвітання.

Список джерел цитування

1. Акімова О. В., Кондратова М. В. Ставлення до праці у системі ціннісних орієнтацій студентської молоді: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. Вип. 60. 2019. С. 29-33.
2. Альохін М. Смыслжиттєві цінності та орієнтири сучасної української молоді індустріальних районів. *Соціологія. Нова парадигма*. 2014. Вип. 132. С. 153-162.
3. Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (20. 07 – 10. 09. 2019 року). Київ. 2019. С. 4. URL:[https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist / Sociologichni_doslidzhennia /analitichnii-zvit-2019.pdf](https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf).
4. Андрущенко В. П. Духовна сутність освіти. *Вища школа України*. 2007. 31(24). С. 6-10.
5. Андрущенко В. П. Цивілізаційна цінність миру в освітньому контексті. *Освіта для миру: збірник наукових праць*. Київ: Юрка Любченка, 2019. Т.1. С. 39.
6. Андрущенко В., Джура В., Богданова Н. Культура життєтворчості особистості і освіта. Київ : «МП Леся», 2017. С. 64.
7. Аристотель. Політика. Книга п'ята / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: *Основи*, 2000. С. 134, 137. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist06.htm>
8. Артеменко М. Свідомий вибір. Як змінювалася молодь в Україні за час війни. *Українська правда: Життя*. 2023. 14 квіт. URL: <https://life.pravda.com.ua/projects/pidlitky-i-viyna/2023/04/14/253784/>.
9. Балакірева О. М., Бондар Т. В., Головенько В. А. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень): *Інформаційна брошура*. Київ: СПД Соколянський А. Ю, 2011. С. 12.
10. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*. 2007. № 2 (19). С. 7-19.
11. Балакірева О. М., Левін Р. Я., Ноур А. М. Цінності освіти і праці як передумова сталого розвитку українського суспільства. *Український соціум*. 2012. № 3(42). С. 7-30.
12. Балакірева О. М., Дмитрук Д. А. Війна в Україні: сприйняття населенням та її вплив на якість життя. *Український соціум*, 2022, № 1 (80): С. 116–122. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2022.01.116>.
13. Балакірева О. М., Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996 – 1999 – 2006 рр. *Науковий журнал. Український соціум*. 2008. № 2 (25). С. 135 – 164.

14. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності. Пер. з англ. А. Марчинського. Київ: Критика, 2013. 216 с.
15. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і Літера, 2014. 280 с.
16. Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив. Пер. з англ. О. Буценка. Київ: Дух і Літера, 2017. 216 с.
17. Берегова Г. Д. Взаємоперетин філософії освіти й виховання у теоретичній реконструкції форм і способів спілкування поколінь. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 1. С. 5.
18. Бистрицький Є., Ситніченко Л. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 64–82.
19. Богачевська І. В. Вектори трансформації релігійного поля України воєнного часу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. Вип. 52. С. 24–32.
20. Богачевська І. В. Наратив «Армія. Мова. Віра» в консолідації українського суспільства воєнного часу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Вип. 47, С. 25.
21. Богачевська І. В. Релігійна ідентичність українців: до і після війни. *Україна на шляху відновлення: завдання науки і освіти в європеїзації держави* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 17–19.05.2023) / Уклад.: Л. І. Ткаченко, В. М. Шульга. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. 946 с. С. 234–235.
22. Бойченко М. Щодо вжитку термінів «вартості» і «цінності» в українській філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 9–13.
23. Бондаренко Н. В. Цінності об'єднаної Європи та їх формування в Українській новій школі. *«Science progress in European countries: new concepts and modern solutions»: papers of the 8th International Scientific Conference»* (July 12, 2019, Stuttgart, Germany), Stuttgart, 2019. С. 67.
24. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ : Фенікс, 2022. С. 34.
25. Борецька М. Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 2. С. 24–44.
26. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. Пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ: ППС, 2004. 202 с.
27. Васильченко Р. В., Данильченко О. О. Освітні пріоритети формування світоглядної культури в добу глобалізації. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Вип. 40. С. 27.
28. Війна зробила українців більш релігійними, – опитування. *Risu.ua*. URL : https://risu.ua/vijna-zrobila-ukrayinciv-bilsh-religijnimi-opituvannya_n144969 .

29. Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 7–58.
30. Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 2. *Філософська думка*. 2022. № 4. С. 120.
31. Війна. Культура. Політика. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1. *Філософська думка*. 2023. № 3. С. 7–48.
32. Волинка Г. І. Вибране. Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 349.
33. Волковський В., Самчук Р. Чи можлива філософія після Бучі: філософсько-теологічні міркування. *Філософія освіти*. 2023. Том 29. № 1. С. 22 – 51.
34. Волонтерська діяльність в Україні та за кордоном: вплив на суспільний розвиток та міжнародні відносини. *Волонтерство*. URL: <https://uu.edu.ua> › Nauka › robota_volonterstvo .
35. Волосевич І., Герасимчук С., Костюченко Т. Молодь України–2015. Київ, 2015. С. 11.
36. Вплив війни на молодь в Україні. 2023. / Волосевич І, Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. ГО «Аналітичний центр Cedoss». Дослідницька агенція Info Sapiens. Україна. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/state%20of%20youth%20survey>.
37. Гавриленко І. М. Соціологія. Кн. 2. Соціальна динаміка. Київ: ВЦ «Київський університет», 2000. 464 с.
38. Галія І. Ціннісні суперечності в аксіогенезі особистості. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2022. № 7. С. 11–23.
39. Галія І. Ціннісні уподобання української молоді в ситуації невизначеності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 4 (74). С. 46 - 54.
40. Герасимова І. Г., Малик В. О. Сучасні підходи до тлумачення поняття «освітній простір університету. *Молодь і ринок*. 2023. № 8 (216). С. 60. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/289427/283462>
41. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. С. 50.
42. Гомілко О. Є. Природа людини та війна: ціннісні виклики. *Філософія в сучасному світі*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 листопада 2022 р. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» [та ін.]. Харків, 2022. С. 8.
43. Гордєєва К. С. Професійні цінності в системі соціально-педагогічної роботи: психологічний аспект. *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць*. Ч. 1. Слов'янськ, 2014. С. 182-188.
44. Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти: дис. к.ю.н. : 12.00.12. Одеса : ОЮА, 2012. 206 с.
45. Грень Л., Курбанова М. Шляхи формування професійного іміджу у майбутнього фахівця освітніх, педагогічних наук у закладах вищої освіти: порівняльний аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Харків: НТУ «ХПІ», 2022. № 4. С. 27.
46. Громадська активність громадян України. Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з

соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 грудня 2018 року. 2018. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukrain>

47. Громадяни і політики: інтерес до політики, громадянська активність, політична освіта (вересень 2023 р.). *Центр Разумкова. Пресреліз*. 2023. 31 жовт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadiany-i-polityka-interes-do-polityky-gromadianska-aktyvnist-politychna-osvita-veresen-2023r>

48. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т.2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544с.

49. Даср-Візефорд Н., Матвієнко С. Кібервійна і революція. Авториз. пер. з англ. Андрія Бондаря. Київ: Критика, 2021. 328 с.

50. Дворецький І. Х. Давньогрецький словник. 2 т. Київ: Вид-во іноз. словників та іноз. літератури, 1958. С. 289.

51. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. / [С.І. Здіюрук, В.В. Токман] ; за ред. С. І. Здіюрука. Київ : НІСД, 2023. 36 с.

52. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. *Пресреліз КМІС*. URL :<https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=5>

53. Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20.07.2022 р. *Пресреліз КМІС*. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat>

54. Добренко І. А. Професійне самовизначення випускників ПТНЗ: соціально-психологічний аспект. Дидактика проф. школи : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, Хмельниц. нац. ун-т [та ін.]. Київ ; Хмельницький, 2005. Вип. 3. С. 198–200.

55. Доброносова Ю. Д. Проективний потенціал Phygital-присутності в контексті трансформацій актуального медіадосвіду. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 32. 2021. С. 40–45.

56. Доброносова Ю. Д. Комунікативний потенціал Phygital-присутності в контексті актуального етапу медіатизації. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2022. Вип. 30. С. 13–21.

57. Донскіс Л. Сучасність у кризі. Діалог про культуру причетності. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2022. 320 с.

58. Дорош С. «Армія. Мова. Віра». Як гасла Порошенка стали гаслами Зеленого BBC News Україна, 17.01.2023. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64175314>.

59. Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. № 42. 2021. С. 61–71.

60. Енциклопедія освіти. Головний редактор В. Г. Кремень. 2-ге видання, доповнене та перероблене. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 989.

61. Епіфаній розповів, скільки парафій покинули Московський патріархат після створення ПЦУ. 29.01.2023. *UAINFO.org*. URL : <https://uainfo.org/blognews/1675006882-epifaniy-rozpoviv-skilki-parafiy-pokinuli-moskovskiy.html>.

62. Ерман Г. Що стоїть за претензіями ультраправих Угорщини та Румунії на територію України. BBC Україна. 2024. 29 січня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cyx78e1n9jlo>

63. Єгорова Є. В. Професійні орієнтації та особливості професійного самовизначення учнів ПТНЗ у сучасних соціально-економічних умовах. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені І. Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 1. С. 63–71.

64. Єрмакова С. С., Іванова І. С., Буренко М. С. Парадигма вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття. *Академічні візії*. 2023. № 16. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/166>

65. Єрмоленко А. М. Практична філософія Григорія Сковороди у світлі нашого досвіду. *Філософська думка*. 2022. № 4. С. 14.

66. Жуленьова О. В. Вплив війни на ціннісні пріоритети. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326 – 336.

67. Зазимко О. Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: психологічні особливості. Вісник КНТЕУ. 2012. № 4. С. 90.

68. Зайцева О. В. Психологічні механізми резильєнтності внутрішньо переміщених осіб в умовах воєнного стану. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості*: зб. наук. праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (м. Херсон, 07 квітня 2023 р.) [Електронний ресурс] / ред. колегія: І. Р. Крупник, І. С. Попович, Н. І. Тавровецька, О. М. Танасійчук (відп. за випуск) та ін. Херсон: Херсон–Івано-Франківськ: ХДУ. 2023. 327 с. С. 114.

69. Закатнов Д. О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 160 с.

70. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

71. Закон України «Про основні засади молодіжної політики». 2021, № 28, ст. 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>.

72. Зарубінська І. Б. Формування соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів (теоретико-методичний аспект) : моногр. Київ: КНЕУ, 2010. 348 с.

73. Зарубінська І. Б. Теоретико-методичні основи формування соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів економічного профілю: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Інститут вищої освіти НАПН України. Київ, 2011. 39 с. С. 10.

74. Західна соціологія в 2 ч. Частина 1. URL: <http://elbib.in.ua/teoriya-tsinnostey-v-vindelbanda-i-g-rikkerta-i-yiyi-znachennya-v-istoriyi-sotsiologichnoyi.html>

75. Заяви з Румунії та Угорщини про «поділ України» та реакція в Україні. Радіо Свобода. 2024. 31 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovyarumuniya-uhorshchyna-dilyat-ukrayinu-reaktsiyu-v-okupatsiyi/32798484.html>.

76. Звіт про порівняння Європейської рамки кваліфікацій і Української національної рамки кваліфікацій. URL: https://europa.eu/europass/system/files/2023-02/Comparison_report_fina_rev.2023-02-2023_20UA.pdf;
77. Згода Л. Цінність і дія. Пер. з пол. Дм. Шевчука. *Філософія Романа Інгардена і сучасність: колективна монографія*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 106 – 117.
78. Змисла М. Домашнє насильство крізь призму війни. *Українська правда*. 2022. 29 листопада URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/11/29/251536/>.
79. Рекордну кількість справ про домашнє насильство зареєстрували у 2024 році. *Опендатабот*. 2024. 8 березня. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/domestic-violence-2023>.
80. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія / авт. кол.: Г. І. Заленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 7.
81. Інститут Горшеніна «Українське суспільство та європейські цінності». 2017, С. 13. URL: <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/090/42/5964d944f2d4e.pdf>
82. Калюжна Т. Г. Педагогічна аксіологія в умовах модернізації професійно-педагогічної освіти: монографія. за наук. ред. О. В. Уваркіної. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 128 с.
83. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 512 с.
84. Карпець Л. А. Стратегічні цілі філософії освіти. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2011. №1(1). С. 173.
85. Качинська І. П. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2017. Вип. 1-2. С. 24-34.
86. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 43–54.
87. Кідалова К. С. Особливості ціннісних орієнтації студенської молоді. URL: file:///C:/Users/4227~1/AppData/Local/Temp/ukpsj_2017_4_5.pdf.
88. Кобзева О. О. Структура та функції політичного наративу «вибори президента». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2008. №38. С. 161–165.
89. Колінець Г. Роль учителя у становленні ціннісних орієнтирів школярів. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 червня 2020 р., м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. Редкол.: Морська Н. та ін. Тернопіль : Вектор, 2020. С. 110.*
90. Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 27–37.
91. Крайнікова Т. С. Аксіологія. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Аксiологiя> (дата звернення: 21.11.2023).
92. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти : Стратегія. Реалізація. Результати. Київ: Грамота, 2005. 447 с.

93. Кузьменко Т. М. Соціологія. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 320 с.
94. Кучмагра С., Варбан М. Ціннісні орієнтації та пріоритети старшокласників. *Психолог*. № 39. 2003. С. 18–22.
95. Кушнір В. А. Рівні розуміння і сприймання педагогічного процесу. *Людинознавчі студії: Зб. наук. праць Дрогобицького державного ун-ту ім. Івана Франка*. Дрогобич: Вимір, 2001. Вип. 3. С. 164–173. С. 165.
96. Лавринович О. А. Автократія vs Демократія на тлі коронавірусної кризи. *Регіональні студії*. 2022. № 28. С. 76–77.
97. Лебідь І. В. Аксиологічна проблематика в педагогіці. *Зб. наук. праць Уманського ДПУ*. Київ, 2015. С. 195–202.
98. Лисенко Л. М., Москаленко В. С. Особливості сенсожиттєвих орієнтацій вимушених переселенців під час воєнного стану. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 13 (18). С. 649–660.
99. Лисенко Т. С. Філософія виховання у трансформаційному освітньому просторі. *Філософія*. 2017. Вип. 37 (50). С. 83.
100. Лист В. Липинського до Б. Шемета. Писаний у Райхенау 12.12.1925 р. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; ред. кол.: Римаренко Ю. І. (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра, Генеза, 1996. С. 745–746.
101. Ліпич В. М., Кузьменко О. Ю., Беркешук І. С. Філологічна наука й освіта України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: трансформація і сучасні вектори розвитку. *Академічні візії*. 2023. № 16. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/152>.
102. Лубчак В. М. Слідами Петра Григоренка треба створити всесвітній фронт боротьби з імперською росією. Чому всі українці мають знати про генерала, що рятував честь України. *День*. 2014.16–17 травня. С. 6.
103. Лукацька Я. С. Аналіз поняття «соціальна компетентність особистості» в українських та зарубіжних наукових працях. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка та психологія». Педагогічні науки*. 2021. № 1 (21). С. 49–53. DOI: 10.32342/2522-4115-2021-1-21-6.
104. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у соціальних системах. Пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебуладзе. Київ: Дух і Літера, 2011. 336 с.
105. Любенко Р. Я., Мальцева К. С. Ієрархії персональних цінностей представників різних поколінь українців (на базі масиву ESS 2012 року). *Наукові записки НАУКМА. Соціологія*. Т.1. 2018. С. 10–24 URL: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2018.10-24>.
106. Максименко О. Освіта як соціальний інститут: історія, соціологічні дослідження, виклики воєнного часу. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 133.
107. Марчинський А. Зло, війна, мовне сум'яття. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>. (дата звернення: 21.11.2023).

108. Марчинський А. Зло, досвід війни та виразимість етики. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>. (дата звернення: 21.11.2023).
109. Марчинський А. Слова війни: своє, ніяке, зніяковіле, підозріле. Hortus (in) Conclusus. URL: <https://polskieradio.pl>. (дата звернення: 21.11.2023).
110. Марчук Є. К. Дослівно. *Сільські вісті*. № 5 (19337). 2016. 19 січ. С. 1.
111. Марчук А., Лобода В, Іваниса В. Волонтерська діяльність як засіб самовизначення й самореалізації молоді. *Соціально-економічні відносини в цифровому суспільстві*. 2023. Том 2(48). С. 104-116.
112. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія: Соціологія. 2013. Т. 225, вип. 213. С. 27-30.
113. Міжнародний проєкт PAGOSTE URL: <https://sites.google.com/ntu.edu.ua/pagoste> (дата звернення: 21.11.2023).
114. Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження. Тернопіль: ТОВ Терно-граф, 2017. 72 с.
115. Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. 72 с. URL: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2019/01/08/9/Doslidjennya_broshyra.pdf.
116. Моравецький О. Ціннісні суперечності суспільства у фазі активної російсько-української війни. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 48. С. 93–100.
117. Москаленко В. В., Шайгородський Ю. Ж., Міщенко О. О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект [монографія]. Київ: «Центр соціальних комунікацій», 2012. 348 с.
118. Наливайко Л. Р., Савченко О. В. Теоретико-правові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади : монографія. Київ : «Хай Тек Прес», 2017. С. 17.
119. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (дата звернення: 21.11.2023).
120. Небрат В. Ціннісні орієнтири суспільства в час війни та повоєнної відбудови: історичний вимір. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. Ред. кол. : Морська Н. Л., Литвин Л. М., Поперечна Г. А. Тернопіль : Вектор, 2022. 454 с.
121. Нікітіна О. О. Розвиток концепції навчальної діяльності у психологічних дослідженнях ХХ століття. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2012. Вип. 107. С. 46.
122. Новий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: ПП Голяка В. М., 2007. С. 671.

123. Окушко Т. К. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. *Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях: теоретичні засади*. 2016. Вип. 20 (2). С. 68-78.
124. Опольська М. В., Челомбітько Т. В., Міршук О. Є., Лютько Н. Є., Козаченко С. М. Філософські основи сучасної парадигми освіти. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 1. URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/150/141>.
125. Організація освітнього процесу в школах України в умовах карантину: аналітична записка / Гриневич Л. та ін. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. С. 29.
126. Орлов В. Ф. Аксіогенез уявлень про професійний успіх. *Вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України*. 2014. № 9. С. 27 - 34.
127. Орлов В. Ф. Аксіологічний та акмеологічний аспекти формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя. *Вісник Глухівського ДПУ імені О. Довженка*. Вип. 11. 2008. С. 13-23.
128. Орос М. М. Вплив війни на людину. Зміни психіки та характеру в умовах воєнного стану. *Укр. Мед. Часопис*. 2 (154) 6 – III/IV 2023. С. 3-7. URL: www.umj.com.ua.
129. Ороховська Л. А. Інтернет та віртуальна реальність. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 1 (19). С. 40–44.
130. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. *Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р.* Київ: Центр Разумкова. 2017. С. 50.
131. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020 рр. (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2020. 110 с.
132. Отич О. М. Аксіосфера гуманістичної педагогіки. Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. Київ-Ченстохова, 2010. Вип.12. С. 173-180.
133. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми освіти.: навчальний посібник Київ: *Освіта України*, 2005. 440 с.
134. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r> (дата звернення: 03.02.2024).
135. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.). *Центр Разумкова. Пресреліз*. 2024. 7 лютого. (дата звернення: 05.03.2024).
136. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
137. Парашевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2016 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Ін-т соціології НАН України. 2016. Вип. 3 (17). С. 516.

138. Пелех Ю., Кукла Д. Система цінностей майбутнього фахівця і його місце на сучасному ринку праці. Рівне : Волинські обереги, 2019. С. 19.
139. Підлітки та їхнє життя під час війни: настрої, цінності, майбутнє. Всеукраїнське соціологічне дослідження. Лютий 2022. URL: <https://www.prostir.ua/event/prezentatsiya-vseukrajinskoho-doslidzhennya-pidlitky-ta-jihnje-zhyttya-pid-chas-vijny-nastroji-tsinnosti-majbutnje/> С. 13, 42.
140. Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (20.07–9.09.2021). Україна. Дослідження. Соціологічна група «Рейтинг». 2021. 19 серп. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html. (дата звернення: 21.11.2023).
141. Порошенко П. О. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 20 вересня 2018 р. URL: <https://web.archive.org/web/20180921114834/https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/20/7192645/> (дата звернення: 07.09.2023).
142. Потуй Ю. П. Професійні цінності: сутність і роль у формуванні особистості сучасного фахівця. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2013. Вип. 33. С. 334.
143. Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2023. № 1(8). С. 35–39.
144. Професія. *Горох – українські словники*. Горох. URL: <https://goroh.pp.ua/profesiya> (дата звернення: 18.10.2023).
145. Редькіна А. Українські національні інтереси й цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка. *Політичні дослідження*. 2023. № 1 (5). С. 144 - 162.
146. Резнік О. Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv> (дата звернення: 28.12.2023).
147. Резнік О. С. Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Інститут соціології НАНУ. 2023. № 2. С. 7. URL: <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2023-2/3.pdf>.
148. Резнік О. С. Популістські орієнтації населення України впродовж соціальних трансформацій. Фонд Демократичної ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2023. URL: <https://dif.org.ua/article/populistski-orientatsii-naselennya-ukraini-vprodovzh-sotsialnikh-transformatsiy> (дата звернення: 05.12.2023).
149. Резнік О. С. Популістські орієнтації українців під час повномасштабної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Інститут соціології НАНУ, 2024. № 1. С. 80-92. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-1/7.pdf>.
150. Результати дослідження «Українська молодь сьогодні». Міністерство молоді та спорту. 02.11.2023. URL : <https://mms.gov.ua/news/prezentovano-rezultaty-doslidzhennia-ukrainska-molod-sohodni> (дата звернення: 08.12.2023).
151. Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія. Пер. з нім. В. Приходька. Київ: Дух і Літера, 2010. 348 с.

152. Ручка А. Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 173.
153. Савченко О. П. Вища педагогічна освіта України: актуальність інтеграційних процесів. *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. праць, 2012. С. 220.
154. Свід О., Сокурянська Л. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності: назад до «матеріалізму»? *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1-2. С. 135-145.
155. Свідерська О. І. Соціально-психологічні чинники політичних цінностей української молоді у контексті сучасних реалій. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 3 (56). С. 96–101.
156. Світове дослідження цінностей в Україні (2020). URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 21.11.2023).
157. Скільки українців донатять на ЗСУ і які види допомоги найбільш поширені. Опитування Суспільного. 24 жовтня 2022. <https://susplne.media/301646-skilki-ukrainciv-donatat-na-zsu-i-aki-vidi-dopomogi-najbils-posireni-opituvanna-susplnogo/> (дата звернення: 27.12.2023).
158. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.
159. Смокова Г. Особливості формування публічних цінностей молоді у кіберпросторі : досвід України. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 108–112.
160. Сосніхіна С. Є. Структура ціннісно-сислової сфери студентів з різним сімейним статусом : дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2017. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2018/09/dis_Sosnikhina.pdf (дата звернення: 03.11.2023).
161. Соціологічна група «Рейтинг». Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні 25 березня 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march (дата звернення: 09.11.2023).
162. Соціологічна група Рейтинг. Комплексне порівняльне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року. Лютий 2023. 58 с.
163. Соціологічна група Рейтинг. Соціологічне дослідження до Дня Незалежності «Уявлення про патріотизм та майбутнє України». Серпень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf (дата звернення: 12.12.2023).
164. Соціологічна енциклопедія. Упоряд. В. Г. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. С. 240.
165. Степура Є. В. Ціннісно-сислові чинники прийняття рішень особистістю в умовах невизначеності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2016. 21 с.
166. Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.). *Центр Разумкова. Пресреліз*. 2023. 21 червня URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/susplnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r> (дата звернення: 23.11.2023).

167. Суший О. В. (2022) Партисипативне прогнозування: адаптація Європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України. *Проблеми політичної психології*. Збірник наукових праць. Вип. 11 (25). С. 142-160. URL: <https://doi.org/10.33120/porp-Vol25-Year2022-91>.
168. Сьомін С. В. Патріотичне виховання молоді як невід’ємна складова системи забезпечення національної безпеки України. *Серія «Національна безпека»*. № 34. С. 1-17 URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-06/patriotuzm-d0e63.pdf> (дата звернення: 12.08.2023).
169. Тиравський В. Українська мова стала додатковим полем битви під час війни з Росією. 2023. URL: <https://foreignukraines.com/2023/04/06/the-ukrainian-language-became-an-additional-battlefield-during-the-war-with-russia/> (дата звернення: 29.09.2023).
170. Трансформаційні процеси у шкільній освіті країн Європейського Союзу та США: монографія / [А. П. Джурило, О. З. Глушко, О. І. Локшина та ін.]. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 192 с.
171. Тренінгові технології навчання з економічних дисциплін : навч. посіб. / Г. О. Ковальчук, Н. Ю. Бутенко, М. В. Артюшина та ін.; за ред. Г. О. Ковальчук. Київ : КНЕУ, 2006. 320 с.
172. Україна: 30 років на європейському шляху / Ю. Якименко та ін.; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ : *Заповіт*, 2021. С. 139.
173. Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку. Коментарі експертів вид. URL : <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinska-mova-pid-chas-viyny-klyuchovi-tendentsiyi-rozvytku>. (дата звернення: 12.08.2023).
174. Українська освіта в умовах війни: монографія / за наук. ред. С. О. Терепищого. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 22.
175. Українське покоління Z: цінності та орієнтири: Результати загально-національного опитування. Київ: Фонд імені Ф. Еберта: Центр «Нова Європа», 2017. 135 с. URL: http://neweurope.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf.
176. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембійський, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
177. Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2023. 118 с.
178. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності / Головні редактори д.еко.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2021. Вип. 8 (22). С. 632.
179. 74% українців долучались до волонтерства після 24 лютого 2022 року: що показали результати дослідження. URL : <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-doluchalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzennia#:~:text=74> (дата звернення: 20.09.2023).

180. Університети під час війни: від закладу освіти до соціальної місії / А. Оси-пчук та ін.; Київ: Школа політичної аналітики НаУКМА, 2022. С. 25 - 26.
181. Устименко І. П. Патріотичне виховання учнівської молоді, окреслене вій-ною. *Педагогічний вісник*. 2022. № 1-2. С. 27.
182. Ушакова І. М., Скидан Г. В. Сенсожиттєві орієнтації вимушених пересе-ленців як компонент переживання ними травматичної події. *Молодий вчений*. № 10 (25). 2015. Частина 2. С. 194–200.
183. Філософія. Підручник / за заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Ри-балка. Харків: Консул, 2000. С. 549-550.
184. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії іме-ні Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін; Київ: Абрис, 2002. С. 401.
185. Фостяк Т. Акт уявлення цінності: феноменологічний аналіз. *Філософська думка*. 2018. № 1. С. 82–93.
186. Франкл В. Людина в пошуках сенсу. Віктор Франкл. Beacon Press, 2006. 160 с.
187. Христенко О. Цінності української молоді в часі війни: до питання гро-мадянського виховання майбутніх лікарів. *Медична освіта*. 2022. № 2. С. 100-103.
188. Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді Укра-їни в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С. 228.
189. Циба В. Г. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психоло-гічний аналіз). Київ: МАУП, 2000. 217 с.
190. Цінності української молоді 2016. Результати соціологічного дослідження – проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА», 2016. URL: http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/23/Zvit_doslidjennya_2016.pdf
191. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічно-го дослідження становища молоді / Н. А. Дмитрук та ін. Київ, 2016. С. 6.
192. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів: Кальварія, 2003. 543 с.
193. Чигрин В. О. Соціологія сільської молоді: теоретико-методологічні та ме-тодичні основи: автореф. дис. докт. соціол. наук : 22.00.04. Київ, 2008. С. 3.
194. Чміль Г. Екранне дзеркало: розколота реальність часів війни. *Культуроло-гічна думка*. 2023. № 23. С. 8–26.
195. Шайгородський Ю. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 88–97.
196. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*. 2010. № 1 (39). С. 94–106.
197. Шайгородський Ю. О. Цінності як детермінанти суспільного розвитку. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2012. Вип. 26. С. 221-222. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32310638.pdf>;
198. Шайгородський Ю. Зміна ціннісних пріоритетів громадян України в умо-вах екзистенційних загроз. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. По-літичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2023. Серія 22(33). С. 5–13.

199. Шайгородський Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*. 2023. № 8. С. 77 - 83.
200. Шевченко З. Пошук ціннісного балансу між заданим і створеним у визначенні соціальної ідентичності у філософії прагматизму (рецепція Гансом Йоасом ідей філософії цінностей). *Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки*. 2019. Вип. 24. С. 36–44.
201. Шевчук К. Основні положення аксіологічної концепції Р. Інгардена. *Філософія Романа Інгардена і сучасність: колективна монографія* / за ред. Д. Шевчука. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 118–130.
202. Шліхта Н. В. Пострадянська «амбівалентність свідомості» української молоді (за матеріалами опитування «Радянське минуле та його вплив на життя сучасної молоді»). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2022. Т. 5. С. 68.
203. Яковлев А. О. Філософські концепції освіти: методологічний і аналітичний потенціал. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С. 99.
204. Якою має бути політика влади щодо УПЦ(МП): результати телефонного опитування, проведеного 4–27.12.2022 р. *Преспеліз KMIC*. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1165&page=2>.
205. Якою має бути політика влади щодо УПЦ(МП): результати телефонного опитування, проведеного 26.05.–5.06.2023 р. *Преспеліз KMIC*. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=12>.
206. Alizada N., Cole R., Gastsldi L., Grahn S., Hellmeier S., Kolvain P., Lachapeie J., Lührmann A., Maerz S. F., Pillai S., Lindberg S. I. 2021. Autocratization Turns Viral. Democracy Repot 2021. University of Gothenburg: V-Dem Institute. P. 6. URL: https://v-dem.net/documents/12/dr_2021.pdf.
207. Aslandis P. Populism as a collective action frame. *Illiberalism*. 2021. June 23. URL: <https://www.illiberalism.org/paris-aslanidis-on-populism-as-a-framing-resource/>.
208. Aslanidis P. Is Populim an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies*. 2015. Vol. 64 (1). PP. 88-104. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1111/1467-9248.12224>.
209. Centre the Future of Democracy. Global Satisfaction with Democracy 2020. University of Cambridge. P. 2. URL: https://www.bennettinstitute.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2020/12/DemocracyReport2020_nYqqWi0.pdf.
210. Cheney-Lippold John. We Are Data: Algorithms and the Making of Our Digital Selves, New York: New York University Press, 2017. 320 p.
211. Churchill W. Victory in Europe, 8 May 1945: All the Churchill VE Day Speeches. *The Churchill project. Hillsdale College*. URL: <https://winstonchurchill.hillsdale.edu/victory-in-europe/>.
212. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*. Vol. 49. 1997. April. PP. 430-451. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1540876.

213. Cornwall M., Albrecht S. L., Cunningham P. H. The dimensions of religiosity: A conceptual model with an empirical test. *Review of Religious Research*. 1986. № 27 (3). P. 226–244.
214. Democracy Index 2022: Frontline democracy and the battle for Ukraine. *The Economist Intelligence Unit Ltd.*, 2023. 82 p. URL: <https://www.protagon.gr/wp-content/uploads/2023/02/Democracy-Index-2022-final.pdf>.
215. Democracy Index 2023: Age of conflict. *The Economist Intelligence Unit Ltd.*, 2024. 82 p. URL: <https://static.poder360.com.br/2024/02/estudo-indice-de-democracia-2023-economist.pdf>.
216. Democracy Perception Index 2023 Latana in collaboration with the Alliance of Democracies. Published by Latana.com. URL: <https://6389062.fs1.hubspotusercontentna1.net/hubfs/6389062/Canva%20images/Democracy%20Perception%20Index%202023.pdf>.
217. Democracy report 2023. Defiance in the Face of Autocratization. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf.
218. Freedom House. Freedom in the World 2023. Marking 50 Years in the Struggle for Democracy. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf.
219. Freedom House. Freedom in the World 2024. The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_DigitalBooklet.pdf.
220. Freedom House. Nations in transit 2024. Ukraine. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2024>.
221. Freedom House. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties 1992-1993. Freedom House, 1993. P. 621.
222. Freedom in the World 1992-1993. The annual survey of political rights and civil liberties. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_1992-1993_complete_book.pdf.
223. Freedom in the world 2023. Marking 50 Years in the Struggle for Democracy URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf.
224. Fromm E. Man for himself; an inquiry into the psychology of ethics. Rinehart. 1947. URL : <https://psycnet.apa.org/record/1948-01441-000>; URL: <https://fromm-online.org/>.
225. Grosjean P. Conflict and Social and Political Preferences: Evidence from World War II and Civil Conflict in 35 European Countries. *Comparative Economic Studies*. 2014. Vol. 56, No 3. PP. 424-451. URL: https://econpapers.repec.org/article/palcompes/v_3a56_3ay_3a2014_3ai_3a3_3ap_3a424-451.htm.
226. Hansen M.H. Was Athens a democracy? Popular rule, liberty and equality in ancient and modern political thought. Copenhagen, 1989. C. 7.
227. Huber R.M. The American Idea of Success. N.-Y., 1971. 563 p.
228. Ingarden R. Książeczka o człowieku, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1987. 176 p.

229. Inglehart Ronald, Welzel Christian. *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence.* Cambridge University Press. New York, 2005. 464 p.
230. Inglehart–Welzel Cultural Map. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>.
231. Joas H. *Creativity of Action.* Translated by Jeremy Gaines and Paul Keast. Chicago: University Chicago Press, 1996. 336 p.
232. Joas H. *The Genesis of Values.* Translated by Gregory Moore. Chicago: University Chicago Press, 2000. 256 p.
233. Karivets I. Some existential reflections on self-determination in the conditions of war. *Humanitarian Visions.* 2022. V. 8. № 2. P. 28–33.
234. Kaul N. Musings on Political Machismo. *Politics & Society.* 2011. 5 November. URL: <http://kindlemag.in/musings-on-political-machismo/>.
235. Krotz F., Hepp A. A Concretization of Mediatization: How Mediatization Works and Why «Mediatized Worlds» are a Helpful Concept for Empirical Mediatization Research. *Empedocles. European Journal for the Philosophy of Communication.* 2012. № 3(2). P. 137–152.
236. Lührmann A., Tannenbergh M., Lindberg S. I. Regime of the World (RoW): Opening New Avenues for the Comparative Study of Political Regimes. *Politics and Governance.* 2018. V. 6, Issue 1. P. 62.
237. MacClelland D.C. *The Achieving Society.* N.Y., 1961.
238. McHoul A. Discourse. *The Encyclopedia of Language and Linguistics* / ed. R.E. Asher. Oxford, New York : Pergamon Press, 1994. P. 940–947.
239. Mudde C., Rovira Kaltwasser C. *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press. 2012. P. 9.
240. Mudde C., Rovira Kaltwasser C. Exclusionary vs. inclusionary populism: Comparing contemporary Europe and Latin America. *Government and opposition.* 2013 Vol. 48, No. 2. PP. 149-151. URL: <https://www.illiberalism.org/cas-mudde-and-cristobal-rovira-kaltwasser-exclusionary-vs-inclusionary-populism-comparing-contemporary-europe-and-latin-america/>
241. Ollinaho O. I. Virtualization of the life-world. *Human Studies.* 2018. № 41. P. 193–209.
242. Papada E., Altman D., Angiolillo F., Gastaldi L., Köhler T., Lundstedt M., Natsika N., Nord M., Sato Y., Wiebrecht F., Lindberg S. I. 2023. Defiance in the Face of Autocratization. Democracy Report 2023. University of Gothenburg: Varieties of Democracy Institute (V-Dem Institute). March 2023. P. 11. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf.
243. Parsons T. *The System of Modern Societies.* / edited by SNK. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971. P. 4–8. URL: <http://www.csun.edu/~snk1966/Talcott%20Parsons%20-%20Action%20Systems%20and%20Social%20Systems.htm> (дата звернення: 12.01.2024).
244. Perls F. S. *Ego, hunger and Aggression: A Revision of Freud's Theory and Method.* The Gestalt Journal Press. 1992. 342 p.

245. Pew Research Center. Democratic Rights Popular Globally but Commitment to Them Not Always Strong. 2020. Febr. URL: file:///C:/Users/%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0/Downloads/PG_2020.02.27_global-democracy_REPORT.pdf.
246. Pew Research Center. Religion & Public Life. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. P. 141. URL: <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>.
247. Pew Research Center. Representative Democracy Remains a Popular Ideal, but People Around the World Are Critical of How It's Working. 2024. February. P. 7. URL: file:///C:/Users/ROZUMNYKY/Downloads/gap_2024.02.28_democracy-closed-end_report.pdf.
248. Pew Research Center. Social Media Seen as Mostly Good for Democracy Across Many Nations, But U.S. is a Major Outlier. 2022. P. 15. URL: file:///C:/Users/%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0/Downloads/PG_2022.12.06_Online-Engagement_REPORT.pdf.
249. Ray J., Esipova N. Democracy Important to Most Ukrainians. *Gallup News*. URL: https://news.gallup.com/topic/country_ukr.aspx.
250. Reeskens Tim. Are Ukrainian values closer to Russia or to Europe? 2022. 4 March. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/03/04/are-ukrainian-values-closer-to-russia-or-to-europe>.
251. Rokeach M. The Nature of Human Values. 1973. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2011-15663-000>.
252. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York : Free Press. A division of Macmillan, 1973. 438 p .
253. Sahaidak Iryna S., Chorna Tetiana M., Balahura Olena O., Bykhovchenko Valentyna P. Specifics of Distance Learning in the Modern Ukrainian Educational Space: Practices of the Higher Education Institutions of Ukraine. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series «Pedagogy and Psychology»*. 2021. Vol. 7, No. 3. p. 29.
254. Schwartz S. H. Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*. 2004. Vol. 38. P. 245–246
255. Strauss L. Thucydides: the meaning of political history. The rebirth of classical political rationalism: an introduction to the thought of Leo Strauss. Chicago, 1989. PP. 72–102. URL: <https://archive.org/details/leo-strauss-thucydides-the-meaning-of-political-history/page/81/mode/2up>.
256. Waldenfels B. The Equating of the Unequal. *Social Imaginaries*. 2015. № 1 (2). P. 92–102.
257. World Values Survey. 2020. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf.
258. Zovato D. The State of Democracy: Stagnation, Regression, or Resilience? *International IDEA*. 2018. 16 Sept. URL: <https://www.idea.int/news/state-democracy-stagnation-regression-or-resilience>.

[illegible]

Видання підготовлене до друку
ТОВ «Світ Знань» м. Київ, Україна.
Св-во про внесення суб'єкта видавничої справи
ДК № 5113 від 02.06.2016 р.

Підписано до друку 15.05.2025 р..
Гарнітура Мугіад Про . Формат 60х90 $\frac{1}{16}$.
Друк цифровий.
Наклад 150 прим.